



T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ÇERKEŞ ŞEYHİZÂDE HALİL HÂLİD'İN

**“TÜRK HÂKİMİYETİ VE İNGİLİZ CİHANGİRLİĞİ” ESERİNİN
TAHLİLİ**

Yüksek Lisans

Zafer GÜVEN

Çorum - 2024

**ÇERKEŞ ŞEYHİZÂDE HALİL HÂLİD'İN
“TÜRK HÂKİMİYETİ VE İNGİLİZ CİHANGİRLİĞİ” ESERİNİN
TAHLİLİ**

Zafer GÜVEN

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KAYA

Çorum 2024

Zafer GÜVEN tarafından hazırlanan “Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in Türk Hâkimiyeti Ve İngiliz Cihangirliği” adlı tez çalışması 06/09/2024 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Erol KARCI

.....

Başkan

Dr. Öğretim Üyesi Gökhan KAYA

.....

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ

.....

Üye

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile’ın Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Osman ÇUBUK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.



Zafer GÜVEN

**ÇERKEŞ ŞEYHİZÂDE HALİL HÂLİD’İN “TÜRK HÂKİMİYETİ VE İNGİLİZ
CİHANGİRLİĞİ” ESERİNİN TAHLİLİ**

Zafer GÜVEN

ORCID: 0009-0003-1618-0675

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mayıs 2024

ÖZET

“Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in “Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği” Eserinin Tahlili” adını taşıyan bu çalışmada; Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in on makalesinde Osmanlı-İngiliz ilişkileri, tarihi seyri ve İngilizlerin emperyalist emelleri analiz edilmiştir. Tezde, Cambridge Üniversitesinde ders veren ilk hocalardan olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in “Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği” adlı eserinden yola çıkarak Erken Cumhuriyet Dönemi Türk dış politikasına bakış açısı ve Türk hâkimiyet anlayışı ile İngilizlerin yayılmacı politikaları tahlil edilmeye çalışılmıştır. Tezde, Londra’da İngiliz gazetelerinde yazılar yazan, Londra Osmanlı Elçiliğinde Konsolos Yardımcısı olarak çalışan, Cambridge’de hocalık yapan, siyasi hukuk eğitimi almış ve Bombay Başkonsolosluğu yapmış Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in makaleleri özelinde erken Cumhuriyet Dönemi’nde Avrupa’daki Türk algısı ve İngilizlerin İslam Coğrafyası ve dünya üzerindeki tasarrufları hakkında bize önemli ipuçları vermektedir.

Anahtar Kavramlar: *Halil Hâlid, Türk Hâkimiyeti, İngiliz Cihangirliği, İngiliz-Türk, İngiliz Emperyalizmi.*

Bilim Kodu: 11614

**ANALYSIS OF ÇERKEŞ ŞEYHİZADE HALİL KHALID'S
"TURKISH DOMINATION AND BRITISH CIVILIZATION"**

Zafer GÜVEN

ORCID: 0009-0003-1618-0675

HİTİT UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

Master of Science Thesis

May 2024

ABSTRACT

In this study, titled "Analysis of Çerkeş Şeyhizade Halil Khalid's "Turkish Domination and British Civilization", in ten articles of Çerkeş Şeyhizade Halil Khalid, Ottoman-British relations, their historical course and British imperialist ambitions have been analyzed. In the thesis, starting from the work of Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid, who was the first teacher to teach at Cambridge University, "Turkish Domination and British Civilization", the perspective of the Turkish foreign policy in the Early Republican Period and the understanding of Turkish domination and the expansionist policies of the British have been analyzed. Our thesis is based on the articles of Çerkeş Şeyhizâde Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, who wrote articles in British newspapers in London, worked as a Vice-Consul at the Ottoman Embassy in London, taught at Cambridge, studied political law and served as the Consul General of Bombay. It gives us important clues about the Turkish perception and the British's control over the Islamic geography and the world.

Key Terms: *Halil Khalid, Turkish Domination, British Civilization, Anglo-Turkish, British Imperialism.*

Science Code: 11614

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

“Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in ‘Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği’ Eserinin Tahlili” isimli bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde; özetle çalışmanın önemi, amacı, kaynakları ve yöntemine ilişkin özet bir bilgilendirme yapıldı. Birinci bölümde; çalışmamıza konu olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in hayatı, eserleri ve düşünce sistemi hakkında literatürde kısıtlı olan bilgiler dâhilinde bilgilendirme yapıldı. Böylelikle eserin sahibini tanıyarak eseri daha rahat yorumlama ve analiz etme arzumuzu gerçekleştirdik. Bir eseri; sahibinin yaşantısından, kişiliğinden ve düşünce yapısından ayırt edilemeyeceği gerçeğinden hareket ettik. İkinci bölümde, müellifin eserini yazdığı döneme kadar genel olarak İngiliz-Osmanlı İmparatorluğu ilişkilerine dönemi anlatan çeşitli kaynaklardan, müellifin kendi yazdıkları ile müellif hakkında başkaları tarafından yazılanlardan yararlanarak atıf yapıldı.

Son olarak da Üçüncü bölümde, asıl çalışmamıza kaynak teşkil eden ve on makaleden oluşan müellife ait Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in “Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği” isimli kitabın içeriğinden hareketle İngiliz-Türkiye ilişkileri analiz edilecek ve akademik değerlendirmelerle sonuca gidilecektir.

Çalışmamıza tez konusunun tespiti ve çalışma planının şekillenmesi konusunda katkılarından dolayı tez danışmanı hocam Dr. Gökhan KAYA’ya sonsuz teşekkür ederim. Osmanlıca nüshanın okunmasında yardımlarını gördüğüm kıymetli arkadaşım Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Mustafa SARIKAYA’ya ve yazım kuralları ve denetimi konusunda yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşım Türkçe Öğretmeni Recep ÇİFTBAŞ’a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezin hazırlanması aşamasında, her konuda yardımlarını gördüğüm aileme katkıları nedeniyle şükranlarımı arz ederim.

Zafer GÜVEN

Çorum-2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

ÇERKEŞ ŞEYHİZÂDE HALİL HÂLİD BEY'İN HAYATI, ESERLERİ VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1.1. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in Hayatı.....	3
1. 1. 1. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in ailesi(Çerkeşîler)	3
1. 1. 2. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in doğumu, çocukluğu ve eğitim hayatı	5
1. 1. 3. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in yurdu terkedişi ve İngiltere'de tutunma çabaları.....	7
1. 1. 4. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in ikinci kez İngiltere'ye gidişi ve faaliyetleri	8
1. 1. 5 Türkiye'ye dönüşü, faaliyetleri ve vefatı.....	9
1.2. Eserleri	11
1.2.1. Telif eserleri.....	11
1. 2. 2. Müellifin tercüme eserleri	17
1.3. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in Düşünce Sistematiği	18
1.4. Aksiyoner Bir Şahsiyet Olarak Halil Halid	23

2. BÖLÜM

ŞARK / DOĞU MESELESİ BAĞLAMINDA İNGİLİZ-OSMANLI İMPARATORLUĞU İLİŞKİLERİNİN TARİHİ ARKA PLANI

2.1. İngiliz-Osmanlı İlişkilerinin Başlaması-Ticari İlişkiler Dönemi.....	27
---	----

2.2. İngiliz- Osmanlı İlişkilerinin Gelişimi-Siyasi İlişkiler Dönemi Ve Şark / Doğu Meselesi.....	32
---	----

3. BÖLÜM

ÇERKEŞ ŞEYHİZÂDE HALİL HÂLİD'İN "TÜRK HAKİMİYETİ VE İNGİLİZ CİHANGİRLİĞİ" ESERİNİN TAHLİLİ

3.1. Eserin Tanıtımı Ve İçeriğine İlişkin Bazı Detaylar	44
3.2. İngiltere İle Geleneksel İlişkilerimize Bir Bakış (Makale-I-)	45
3.2.1. "İngiltere İle Geleneksel İlişkilerimize Bir Bakış" başlıklı makalenin analizi.....	49
3.2.2. "İngiltere İle Geleneksel İlişkilerimize Bir Bakış" başlıklı makalenin özet değerlendirmesi	53
3.3. İngiltere İle Resmi Münasebetimizden Sonra (Makale-2-).....	54
3.3.1. "İngiltere İle Resmi Münasebetimizden Sonra" başlıklı makalenin analizi.....	59
3.3.2. "İngiltere İle Resmi Münasebetimizden Sonra" başlıklı makalenin özet değerlendirmesi	61
3.4. Geçmişte İngiliz Dostluğu Mümküm Müydü? (Makale-3-)	63
3.4.1. "Geçmişte İngiliz Dostluğu Mümküm Müydü?" başlıklı makalenin analizi	69
3.4.2. "Geçmişte İngiliz Dostluğu Mümküm Müydü?" başlıklı makalenin özet değerlendirmesi	71
3.5. Hem Petrol Hem Dicle Kaynakları (Makale -4-)	72
3.5.1. "Hem Petrol Hem Dicle Kaynakları" başlıklı makalenin analizi.....	77
3.5.2. "Hem Petrol Hem Dicle Kaynakları" başlıklı makalenin özet değerlendirme si	81
3.6. Musul Çekişmesi Münasebetiyle (Makale -5-).....	82
3.6.1. "Musul Çekişmesi Münasebetiyle" başlıklı makalenin analizi	87
3.6.2. "Musul Çekişmesi Münasebetiyle" başlıklı makalenin özet değerlendirme si	89
3.7. Gelecekte İngiltere İle Dostluk İhtimali (Makale -6-)	90
3.7.1. "Gelecekte İngiltere İle Dostluk İhtimali" başlıklı makalenin analizi.....	93
3.7.2. "Gelecekte İngiltere İle Dostluk İhtimali" başlıklı makalenin özet değerlendirme si....	94
3.8. Türklerle Hind Müslümanları Arasında Barışma (Makale -7-).....	95

3.8.1. “Türklerle Hind Müslümanları Arasında Barışma” başlıklı makalenin analizi.....	99
3.8.2. “Türklerle Hind Müslümanları Arasında Barışma” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi	103
3.9. Türkler İle Mısırlıların İlişkileri (Makale - 8-)	104
3.9.1. “Türkler İle Mısırlıların İlişkileri” başlıklı makalenin analizi.....	109
3.9.2. “Türkler İle Mısırlıların İlişkileri” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi.....	114
3.10. Türk Ve Arap İftirakı (Makale -9-)	116
3.10.1. “Türk Ve Arap İftirakı” başlıklı makalenin analizi.....	120
3.10.2. “Türk Ve Arap İftirakı” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi	123
3.11. Sonuca Dair Bazı Düşünceler (Makale -10-).....	125
3.11.1. “Sonuca Dair Bazı Düşünceler” başlıklı makalenin analizi	130
3.11.2. “Sonuca Dair Bazı Düşünceler” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi	134
SONUÇ.....	139
KAYNAKÇA.....	141

KISALTMALAR

AÜ	Ankara Üniversitesi
Bkz.	Bakınız
C	Cilt
Çev	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
E.Ü.	Ege Üniversitesi
Hızr	Hazırlayan
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İSAM	İslam Araştırma Merkezi
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Sy	Sayı
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
TSKT	Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi

GİRİŞ

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in "Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği"¹ eserinin tahlili yapılarak Türk ve İngiliz ilişkileri üzerinden hem Asya hem Avrupa ve hem de Uzakdoğu'daki yeni dünya düzeni ile birlikte ülkelerin birbirleriyle ilgili düşünce ve emellerini ortaya koymak en büyük isteğimizdir. Döneminin önemli bir devlet adamı ve aydını olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, tespit ve analizleriyle dönemi iyi anlamamızda ve yorumlamamızda bize yol gösterici olmuştur. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in "Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği" eserinde müellifin on makalesi perspektifinde Osmanlı-İngiliz ilişkileri, ilişkilerin tarihi seyri ve İngilizlerin emperyalist emelleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

Cambridge Üniversitesi'nde ders veren ilk Türk hoca olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in "Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği" adlı eserinden yola çıkılarak Erken Cumhuriyet Dönemi Türk dış politikasındaki bakış açısı ve Türk hâkimiyet anlayışı ile İngilizlerin yayılcı politikalarını tahlil ederek çeşitli çıkarımlarda bulunulmuştur. Londra'da İngiliz gazetelerinde yazılar yazan, Londra Osmanlı Elçiliğinde Konsolos Yardımcısı olarak çalışan, Cambridge'de hocalık yapan, siyasi hukuk eğitimi almış ve Meclis-i Meb'ûsan'da mebus olarak bulunmuş, Bombay Başkonsolosluğu yapmış, İstanbul Dârülfununu Edebiyat ve İlâhiyat Fakültelerinde dersler vermiş, önemli tecrübeler edinmiş hem devlet adamı hem de dönemin aydını olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in makaleleri özelinde erken Cumhuriyet Dönemi'nde Avrupa'daki Türk algısı ve İngilizlerin İslam Coğrafyası ve dünya üzerinde tasarrufları hakkında önemli ipuçlarını ortaya koymayı kendimize hedef edindik. Hedefimiz doğrultusunda Osmanlı'nın hüküm sürdüğü bölge topraklarının Osmanlı hâkimiyetinden İngiliz sömürgeciliğine geçiş aşamaları ortaya konulmaya çalışılmış, Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in kişiliği ve bakış açısı irdelenerek dönem değerlendirmesi ve dönemsel değişimler hakkında saptamalar yapılmıştır. "Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği"nde Türk dış ilişkileri ve Türk hâkimiyet algısına dair bilgi sahibi olmak için önce eserin kendisi sonra da gerekli arşiv vesikaları ve ilgili literatür okunmuştur. Bu anlamda 19. yüzyıla kadarki dönemde Osmanlı ile İngilizler arasında gerçekleşen tarihi olaylar anlatılarak 20. yüzyıla etkileri de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı dış ilişkileri, Türk diplomasisi ve tarih içinde kendilerini nereye yerleştirdikleri, Avrupa ülkelerinin bakış açıları ve hâkimiyet anlayışını değerlendirme biçimleri kavramsal çerçevemiz olmuştur. Bu kavramsal çerçeveden hareketle dünya üzerinde Türk hâkimiyetinin sarsılması ile birlikte yenedünya düzeninde Avrupa'nın dünyaya hâkim olma emelleri ile

¹ Eserin, Derin Tarih Dergisi'nin Kasım 2021 tarihindeki 116. sayısında transkripsiyonu yayınlanmıştır. Bu tezdeki transkripsiyon ve sadeleştirmeler her ne kadar tarafımdan yapılsa da sonradan bu transkripsiyondan haberim olduğu için burada mezkûr metne de atıflar yapılmıştır. Transkripsiyon ve sadeleştirmeler her ne kadar tarafımdan yapılsa da sonradan bu transkripsiyondan haberim olduğu için burada mezkûr metne de atıflar yapılmıştır.

İngiltere nezdinde güç kazanması gerçeği irdelenmiştir. “Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği” adlı eserde bu sınanarak Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Türklerin hâkimiyet anlayışı ile Avrupa’nın hâkimiyet anlayışı İngiltere özelinde Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in “Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği” adlı eseri üzerinden değerlendirilmiştir.

“Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği” adlı eser ve yazarı hakkında arşiv vesikalarının elde edilmesi, ilgili literatürün okunması ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu bağlamda eserin Osmanlıca özgün nüshası temel alınarak günümüz Türkçesi bakımından anlaşılır ve sade bir görünüme kavuşturulmuştur. Söz konusu eserde geçen kişi, yer ve açıklanmaya muhtaç kelime ve kavramlara ilişkin olarak dipnotta açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Bu sayede eser daha anlaşılır hale gelmiştir.

Bu aşamadan sonra eseri daha iyi anlamak için tezimiz bölümlendirilmeye çalışılmıştır. Üç bölümden oluşan tezimizin birinci bölümünde tahlilini yapacağımız eserin yazarı Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid’in hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği ele alınmıştır. Gerek Avrupa’da aldığı görevler gerekse de Osmanlı’da üstlendiği görevler ve almış olduğu eğitim, onu çağının önemli bir devlet adamı ve aydını olarak karşımıza çıkarmıştır. İşte çok yetkin devlet adamı ve çağının önemli bilgi kişinin düşünsel yapısını anlamak için onunla ilgili yazılmış eserler ve kendinin kaleme almış olduğu eserler, müellifimizle ilgili yaptığımız araştırmamızda bizlere kaynak teşkil etmiştir.

İkinci bölümde İngilizlerle olan siyasi, ekonomik ve sosyal ilişkileri; İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin Başlaması, Ticari İlişkiler Dönemi ve İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin Gelişimi, Siyasi İlişkiler Dönemi ve Şark/Doğu Meselesi alt başlıkları altında verilmeye çalışılmıştır. Bu bölüm, birinci ve ikinci el kaynaklardan istifade edilerek yazılmıştır. Bu anlamda dönem için önemli başvuru eserlerden yararlanılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde “Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği” adlı eser Osmanlıcadan günümüz Türkçe çevirisine yer verilmiş ve bunu yaparken de sadeleştirilerek anlaşılır hale getirilmiştir. Bu sadeleştirme yapılırken de çeşitli sözlüklerden istifade edilmiştir.² Bölüm kaleme alınırken eserin orijinaline sadık kalınmıştır. Eserde yer alan 10 makalenin sırasıyla sadeleştirilmiş hali, analizleri ve özet değerlendirmeleri şeklinde tezimizin bu kısmında derinlemesine bir analiz yapılmıştır. Tüm bu analizler yapılırken değerlendirilen olaylar, düşünceler ve eserde geçen kavramlar çeşitli alıntı ve dipnotlarla desteklenmiştir. Böylelikle analiz ve değerlendirmemiz daha da güçlendirilmeye çalışılmıştır.

² Şemseddin Sami’nin “Kamus-ı Türki”, Ferit Develioğlu’nun “Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat”ından ve Kubbealtı Lügat’tan elektronik ortamda yararlanılmıştır.

1. BÖLÜM

ÇERKEŞ ŞEYHİZÂDE HALİL HÂLİD BEY'İN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in Hayatı

1.1.1. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in ailesi (Çerkeşîler)

Çalışmamıza konu olan söz konusu önemli bir eseri incelenirken eserin müellifi hakkında tanıtıcı bilgiler verilmemesi kuşkusuz eksiklik olurdu. Bu bakımdan eserin müellifine ilişkin literatürde sınırlı da olsa var olan bilgileri çalışmamıza yansıttık.

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey; bir Avrupalı gibi atalarının izini sürerken atalarının Orta Asya'da yaşadığını, sonrasında İran'da Horasan'a yerleştiğini ve İran'da hoşgörüsüzlük ve baskılar nedeniyle de Anadolu'ya geldiklerini ifade ediyor. Büyük dedesi Piri Sani Çerkeşî Mustafa Efendi, şeyhi veya tarikatın başı olarak adlandırılan Halvati (gizli olarak ibadet edenler) tarikatının kurucusudur.³ İslam içerisindeki ayrılıkların Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in ailesini etkisi altına aldığını ve çeşitli zorluklar yaşadığını ve bulunduğu bölgede göçe maruz kaldığını görmekteyiz. Şii baskısı sebebiyle, 18. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya gelerek Çankırı'nın Çerkeş kazasına yerleşmişlerdir.⁴

Ulema aileye mensup olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in büyük dedesi Piri Sani Çerkeşî Mustafa Efendi, Halvetiyye tarikatının Şabaniyye'ye bağlı Çerkeşîyye kolunu kuran zâttır.⁵ Çerkeşî Mustafa Efendi'nin vefatından sonra çocuklarından Mehmed ve Mesud Efendiler onun tasavvuf yolunu sürdürdüler. Diğer oğlu Osman Vehbi Efendi'nin soyundan ise "Çerkeşşeyhizâdeler" adı altında bir âlimler silsilesi devam etti. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey de, Osman Vehbi Efendi'nin torunlarındanıdır.⁶ Osman Vehbi yoluyla da İstanbul'da Çerkeşizâdeler adıyla bir ulema ailesi meydana gelmiştir.⁷

Osman Vehbi Efendi, babası Şeyh Mustafa Efendi ile tasavvuf konusunda fikir ayrılığına düşerek Çerkeş'ten ayrılmış ve Ankara'ya yerleşmişti.⁸ Ankara'ya gidiş konusundaki diğer bir görüş ise, Şeyh Mustafa Efendi oğlu Osman Vehbi Efendi'nin henüz çocuk iken tasavvufi müktesebatından ziyade ilmî kişiliğinin potansiyelini fark etmiştir. Kendisi, dönemin ilim merkezleri arasında yer alan Ankara'ya gönderilmiştir.⁹ Burada uzun yıllar medrese öğrenimi görerek dinî ilimler, felsefe ve hukuk eğitimi aldı. Camilerde yaptığı tefsir dersleri ve

³ Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, (Londra: Adam and Charles Black, 1903), 5.

⁴ Kurtuluş Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005), 11.

⁵ Ülke, Meryem, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", Bilim Sanat Vakfı Bülteni, sayı 57, İstanbul 2005, 79.

⁶ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 12.

⁷ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 74.

⁸ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 12.

⁹ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 74.

Anadolu'nun muhtelif yerlerinden, ihtilaflı konulara dair kendisine gelen suallere verdiği fetvalar ile dikkatleri üzerine çekti.¹⁰

Müderres oluncaya kadar Osman Vehbi Efendi bu medresede kalmıştır. Sonrasında ise başta o medrese olmak üzere farklı camilerde Kur'an tefsirine yönelik olarak dersler vermeye başlamıştır. Bu faaliyetlerine bağlı olarak Osman Vehbi Efendi'nin tanınırlığı ve şöhreti etrafında yayılmaya başlamıştır.¹¹

II. Mahmut'un başkent İstanbul'da sarayda verdiği bir düğün yemeğine toplumun her kesiminden ayrıcalıklı kişiler davet edilirken Osman Vehbi Efendi'nin öğrencilerinden aynı zamanda sultanın da başhekimisi olan kişi davetliler arasında hocasının olmadığını görmüştür ve davet edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Osman Vehbi Efendi'yi İstanbul'a getirmek üzere görevlendirme yapılır ve görevliler tarafından da kendisi İstanbul'a getirtilir ve düğüne katılması sağlanır. Bu düğün esnasında davetlilere şarap sunulur ve Osman Vehbi Efendi bu tutumu doğru bulmaz. Bu yapılan ikrama tepki gösterir. Bu durum da padişahın dikkatini çeker.¹² Bunun üzerine söz konusu yemek merasiminde II. Mahmut, Osman Vehbi Efendi'nin ilmi dirayeti ve ferasetini fark etmiş ve buna bağlı olarak kendisini şeyhülislâmlık makamına layık görmüştür. Benzer şekilde şehzadelere Arapça dersi vermesini kendisine teklif etmiştir. Bütün bu teklifleri büyük bir olgunlukla karşılayan Osman Vehbi, yönetim ve siyasi işlerle meşgul olmak istemediğini padişaha uygun bir üslupla anlatmıştır. Hayatının geri kalan kısmını ilim faaliyetleri ile geçirmek istediğini beyan etmiştir. Bu bağlamda özellikle uzun yıllarını geçirdiği medreselerin başmüderreslik/dersiamlık vazifesinin kendisine verilmesini talep etmekle yetinmiştir. Osman Vehbi'nin bu talebi dönemin padişahı II. Mahmut tarafından olumlu karşılanmıştır. II. Mahmut onun bu talebini kabul etmekle yetinmemiş, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde daha verimli olabilmesini sağlayan bazı tasarruflarda bulunmuştur. Buna göre medresenin yer aldığı toprak parçasını, kendisinden sonra gelecek nesillerine miras olması kaydıyla Osman Vehbi Efendiye bağışlamıştır.¹³ Ayrıca kendisine döneminde geçerliliği olan ve akademik bir kariyer olan "İstanbul Rüusluğu"¹⁴ da verilmiştir. Padişahın iltifatına da mazhar olan Osman Vehbi Efendi, II. Mahmud adına "Hısnü'l-Hasin" adlı bir eser de kaleme almıştır.¹⁵

1860 yılında Osman Vehbi Efendi'nin seksen iki yaşında vefatı sonrasında söz konusu araziler Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in babası Ahmet Refi'e miras olarak intikal etmiştir. Ahmet Refi' Efendi savurgan ve israfçı bir kişiliğe sahip olduğu için kişisel mallarının tamamını

¹⁰ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 12.

¹¹ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 74.

¹² Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, 8-9-10-11-12.

¹³ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 74-75.

¹⁴ Ahışalı, Recep, DİA, Erişim Tarihi: 04.07.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ruus>

¹⁵ Yeşil, Şeyma "Çerkeşzâde Mehmet Tevfik Efendi ve Kasâid-i Tevfik'i" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 15.

dağıtmış, sadece söz konusu miras malları kalmıştır. 1878 yılında genç sayılabilecek bir yaşta vefatı sonrasında söz konusu mallar da Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'e intikal etmiştir.¹⁶

Vehbi Efendi'nin çocuklarından olan Mehmed Tevfik Efendi de uzun süre devlet hizmetinde bulunmuş ulemadan biridir. Çeşitli Osmanlı şehirlerinde mevleviyetlik, kadılık, müderrislik, Meclis-i Meşâyih reisliği, Meclis-i Müellefât Encümeni başkanlığı gibi görevler yapmış; Anadolu ve Rumeli Kazaskeri payelerini de almış olan Mehmed Tevfik Efendi, Birinci Meşrutiyet Meclisi'nde mebus seçilmiştir. Kendisinin çok sayıda eseri bulunmaktadır.¹⁷

Vehbi Efendi'nin diğer çocuğu da Ahmet Refi' Efendi'dir. Ahmet Refi' Efendi'nin erken yaşta ölümü nedeniyle oğlu Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in büyütülme sorumluluğunu amcası Mehmed Tevfik Efendi üstlenecektir.¹⁸

1.1.2. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in doğumu, çocukluğu ve eğitim hayatı

1869 yılında Ankara'da doğmuş¹⁹ olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in babası Çerkeşşeyhizade Ahmet Refi' Efendi, annesi ise Hacı Refika Sıdika Hanım'dır.²⁰ Ailenin Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'den başka Osman Vehbi ve Muhittin adında iki oğlu daha vardır.²¹ Halil Halid, çok küçük yaşta henüz dokuz yaşında iken babasının vefat etmesi üzerine amcası Mehmed Tevfik Efendi tarafından büyütüldü.²² Amcası Mehmed Tevfik Efendi himayesine girmesiyle Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in hayatı çok güzel bir yöne evrilecektir. Mahalle mektebinden bir yıl sonra rüştiyeye başlayan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, on dört yaşına kadar buradaki eğitimine devam etmiştir. Annesi Hacı Refika Sıdika Hanım, rüştiye mektebini bitirdikten sonra onu Meclis'in Sultan tarafından feshedilmesinden dolayı kısa bir müddet Ankara'da ikamet eden amcası Mehmet Tevfik Efendi ile beraber İstanbul'a göndermiştir. Askerî okula gitme isteği olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, amcası Mehmet Tevfik Efendi'nin yönlendirmesi ile Küçük Ayasofya Medresesine başlamıştır. İlk iki seneyi amcası Mehmet Tevfik Efendi'nin yanında geçirmiştir. Geri kalan üç seneyi ise yatılı olarak geçirmiştir. Böylece beş yıllık medrese eğitimini tamamlamıştır.²³

Medreseye başladıktan üç yıl sonra annesini ziyaret etmek için memleketine giden Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, ikamet ettikleri kasabalarına yakın bir mekânda yaşayan İngiliz konsolosu ile tanışma fırsatı bulmuştur. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey bu vesile ile İngiltere ve İngilizler hakkındaki ilk temasını gerçekleştirmiş ve onlar hakkında ilk bilgilenmeyi o zaman yapmıştır. Tatilin bitiminden sonra tekrar İstanbul'a dönmüş ve iki senelik müddet içerisinde fıkıh dersleri alarak bu alanda donanımını arttırmış ve ilerleme

¹⁶ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 75.

¹⁷ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 12-13.

¹⁸ Uzun, Mustafa İsmet, "Halil Hâlid Bey", DİA, İstanbul, 1997, c. 15, 313.

¹⁹ Halil Halid Bey, The Diary of a Turk adlı eserindeki otobiyografisinde Angora (Ankara)'da doğduğunu belirtmekle birlikte, doğum tarihini belirtmemiştir. Kimi kaynaklarda bu 1868 olarak geçmektedir.

²⁰ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 313.

²¹ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 13.

²² Uzun, "Halil Hâlid Bey", 313.

²³ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 75.

sağlamıştır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey bu iki sene sonrasında tatilini geçirmek için Beyrut'ta bulunan bir akrabasının yanına gitmiştir. Beyrut'ta mekteplerde eğitim görenlere farklı görevlerin verildiğine şahit olmuştur. Beyrut seyahatinden döndükten sonra "Mekteb-i Hukuk" sınavlarına girmiş ve başarı göstererek hukuk tahsil etmek için "Mekteb-i Hukuk'ta öğrenim hayatına başlamıştır. Fakültenin son sınavlarına gelmişti ki Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, beklediği bir durumla karşılaşmıştır. Diplomasını almadan ansızın askere çağırılmıştır. Mevcut durumda medreseyi başarıyla bitirenlerin askerlik görevinden muaf olması söz konusu iken, askere çağırılması karşısında büyük bir şaşkınlık yaşamış ve bu tutarsızlık karşısında Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, yönetimle ilk defa ters düşmüştür.²⁴

Hukuk Mektebinden mezun olduktan sonra Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, iş arama sürecine girmiştir. Yıldız Köşkü'nde devlet memurluğuna başlamıştır. Devlet memurluğundaki kısıtlamalardan rahatsız olduğu için kendisini daha rahat ve özgür hissedeceği avukatlık mesleğini yapmaya karar vermiştir. Baroda staj yaparken kendisi henüz medrese usulü sarık ve cübbe kıyafetleri giymektedir ve bu durum mahkemelerde dava takibi esnasında diğer öğrenciler tarafından yadırganmıştır. Batı usulü elbise alarak bir Avrupalı gibi giyinmeye başlamıştır. Bu kıyafet değişikliği aynı zamanda medrese çevresi tarafından hoş karşılanmayacağı için kaldığı yeri de değiştirmesine neden olmuştur. Staj yaptığı bu dönemde Ebuzziya Mehmet Tevfik ile tanışır. Ebuzziya Mehmet Tevfik'in matbaasında basılan bazı eserler dikkatini çekmiş ve bu matbaada çalışmaya başlamıştır. Bu esnada başta Abdülhak Hamid olmak üzere, İstanbul'a uğrayan pek çok yabancı yazar ile de burada tanışma ve görüşme fırsatına sahip olmuştur. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in Mekteb-i Hukuk'ta okuduğu yıllar, İttihat ve Terakkî Cemiyetinin okullarda faaliyetlerini artırdığı dönemlere denk düşmektedir. Bu dönemde Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in Avrupa'ya karşı olan önyargıları değişime uğramıştır. Kendisi bu dönemi, Avrupa'ya ait her şeyi yüceltmeye başladığı dönemler olarak tanımlamaktadır.²⁵

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey bu yıllarda belli bazı olumsuzluklara maruz kalmıştır. Yukarıda da söz konusu edildiği üzere, dedesinden miras kalan topraklara II. Abdülhamid yönetimi tarafından el konulması ve medrese eğitimi almış olmasına rağmen askere çağırılması, karşılaştığı sorunların öne çıkanları olarak kaydedilebilir.

Bu nedenlerle yönetimle ciddi sorunlar yaşayan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in avukatlık stajı yaptığı dönemde İstanbul'da kaldığı yeri değiştirmesi, kılık kıyafetindeki değişiklikler ve yeni girdiği çevresindeki insanlar, hafiyelerin dikkatini çekmiştir. Hafiyeler kendisini gözetim altına almaya çalışmışlardır. Bu takipten kurtulmak için de Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, memleketi Ankara'ya gitmiştir. Ankara'da halkın topluca bir arada bulunmasını engellemek için düğün ziyafetleri ve cirit oyunu gibi eğlencelerdeki yönetimin kısıtlamaları ve

²⁴ Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, 98, 102, 110-111; Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 75; Uzun, "Halil Hâlid Bey", 313.

²⁵ Halil Hâlid Bey, *Hilâl Ve Salib Münâzaası*, (Mısır: Matbaa-i Hindiye, 1907), 4; Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 21-22; Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 76.

yasaklamalarına tanıklık etmiş ve bu durum İstanbul'a dönmesini hızlandırmıştır. İstanbul'da hafiyelelerin takibinden kaçınmak için çeşitli tedbirler aldı ise de istihbaratçıların kendisini ihbar edip tutuklanması endişesi taşıdığı için İngiltere'ye gitme kararı almıştır.²⁶ Bu kararını gerçekleştirmek için daha önce çalıştığı Ebuzziya Mehmet Tevfik'in matbaasında tanışma fırsatı bulduğu *The Times Gazetesi* muhabiri bir İngiliz vatandaşının yardımıyla 1894 yılının Mayıs ayının ilk günlerinde gemi ile İngiltere'ye kaçmıştır.²⁷ Bu aşamadan sonra Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in İngiltere'de devam eden hayatını inceleyebiliriz.

1.1.3. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in yurdu terkedişi ve İngiltere'de tutunma çabaları

Çok zorlu ve çetin bir deniz yolculuğu sonrasında İngiltere'ye ulaşan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, yabancı dil olan İngilizcesinin yetersizliğinden dolayı oldukça zor günler yaşamıştır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Ebuzziya Mehmet Tevfik tarafından yazılan tavsiye mektubu sayesinde o tarihlerde Londra'da bulunan Abdülhak Hamid ile temas kurmuştur. Abdülhak Hamid'in yardımları ile Londra'da kısmen rahatlamış ve oranın sosyal hayatına intibak etmede rahatlatma yaşamıştır.²⁸ Londra'ya gelişinin ertesi günü kendisine yapılan haksızlığı hazmedememiş olmalı ki, ailesine tahsis edilen toprakların iade edilmesi için Abdülhamid'e bir mektup yazmıştır. Bu mektupta ülkede mallarını alamamasından dolayı yaşadığı zorlukları, topraklarını geri alamasa da en azından birikmiş toprak gelirlerinin kendilerine iadesini talep etmiştir.²⁹

Mektuptan on beş gün sonra Osmanlı yönetimi harekete geçmiş ve Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey ile temas kurulmuştur. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa kendisini konsolosluğa davet etmiştir. Rüstem Paşa, kendisine Londra'da bulunma nedeni sormuş, Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey burada kendisini geliştirip, deneyim kazanarak yurtda daha iyi hizmetlerde bulunacağını ifade etmiştir. Büyükelçi yurda dönerse bütün masrafların saray tarafından karşılanacağını ve kendisine kesinlikle dokunulmayacağını belirtmiştir. Kendisine devlet kademesinde görev de vaat edilmiştir; fakat Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey tarafından bu teklif kabul görmemiştir.³⁰ Bir müddet sonra gerçekleştirilen ikinci görüşmede Büyükelçi, Sultan'ın aleyhine herhangi bir suç işlemediğini ispatlaması karşılığında Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'e taleplerinin yerine getirileceği ve eğitimine devam edebilmesi için İngiltere'ye geri dönmesine müsaade edileceği konusunda güvence vermiştir. Abdülhak Hamid Bey'in teşviki ve İngiltere'de çektiği sıkıntıların da etkisiyle İstanbul'a geri dönmeyi kabul etti. Osmanlı Hükümeti'nin ikna çabalarının olumlu sonuç vermesi üzerine Çerkeş

²⁶ Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, 204; Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 22-23; Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 76.

²⁷ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 313-314.

²⁸ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 76.

²⁹ Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, 251.

³⁰ Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, 252.

Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in İngiltere'deki bu ilk dönemi yaklaşık beş aylık bir sürenin ardından sona erdi.³¹ Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey Ağustos 1894'te İstanbul'a döndü.³²

1.1.4. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in ikinci kez İngiltere'ye gidişi ve faaliyetleri

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, İstanbul'da bulunduğu süreçte kendisine verilen sözlerin yerine getirilmeyeceği endişesiyle ikinci kez vatan toprağından ayrılır ve on sekiz gün süren petrol gemisi ile yaptığı deniz yolculuğu ile 8 Kasım 1894'te Liverpool'a ulaşır.³³ İngiltere'ye ikinci defa gelişinden sonra bu aşamada artık bir işte çalışma zorunluluğu oluşmuştur. Bu bağlamda Selim Faris'in kurmuş olduğu Hürriyet gazetesinde bir kısım makalelerin tashihi ve gazetelerden kesilen parçaların tercümesini yapmak üzere çalışma hayatına başlamıştır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in, gazetede çalıştığı dönemde Osmanlı Devleti yöneticilerinden gizlice para da aldığından söz edilmektedir. Devam eden zaman dilimlerinde İngiliz gazetelerinde Osmanlı Devleti'nin yakından tanıtımını içeren bir kısım yazılar da yazmıştır. İlerleyen süreçte 1897 yılında Londra'daki Osmanlı elçiliğinde konsolos yardımcısı olarak ataması yapılan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, 23 Şubat 1313/7 Mart 1898 tarihinde Londra Konsolos Vekili olarak II. Abdülhamid'e Basra körfezi hakkında kapsamlı ve bilgilendirici bir rapor hazırlamış ve hazırladığı raporu padişaha takdim etmiştir. Söz konusu rapor Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in siyasi konulardaki donanımını ortaya koyması ve İngiltere'nin bölge üzerindeki plan ve beklentilerini tüm açıklığıyla ortaya çıkarması bakımından son derece önem arz etmektedir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, raporu hazırladıktan bir müddet sonra Londra'da bulunan Osmanlı sefir ve konsolosu aleyhine Türkçe bir makale yayımlaması üzerine görevden azledilmiştir.³⁴ Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in, konsolos yardımcılığı görevine gelmesi Jön Türklerin Osmanlı yönetimi ile yaptığı anlaşma ile eş zamanlı olmuştur. Jön Türkler, Sultan'ın gerekli reformları gerçekleştireceğine inandıkları için Osmanlı yönetimi ile anlaşma içine girmişlerdir. Osmanlı yönetiminin reformlar konusundaki zafiyeti ve Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in Sultan'ın aleyhinde yazılar yazmayacağı ve yayın yapan gazetelerde muharrirlik yapmayacağı sözünü tutmaması konsolos yardımcılığı görevinden alınmasına neden olmuştur.³⁵

Bu yıllarda Abdülhak Hamid'in aracılığıyla tanıştığı Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, E. J. Wilkinson Gibb'in telif ettiği *A History of Ottoman Poetry (Osmanlı Şiir Tarihi)* isimli kitabına yazarın vefatından sonra bir önsöz yazmıştır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Thomas W. Arnold ile de yakinen dostluk geliştirmiştir. Bu vesileyle O'nun *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith* isimli kitabının ikinci baskısına katkı sağlamıştır. Söz konusu eseri *İntişâr-ı İslâm Tarihi* adıyla Türkçe yayımlanmıştır. Gibb aracılığıyla yüz yüze tanıştığı E. G. Browne'ın katkılarıyla 1902 yılında Cambridge Üniversitesi Special Board

³¹ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 25.

³² Uzun, "Halil Hâlid Bey", 314.

³³ Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, 269.

³⁴ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 314; Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 76-77.

³⁵ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 27.

of Indian Civil Service’de (Hindistan Memurîn Araştırmaları Dairesi) Türkçe öğretmenliği yapmaya başlamıştır. Cambridge Üniversitesinde ders verme fırsatı bulan ilk Türk öğretmen olarak tarihe geçen Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, anılan görevini daha sonra Foreign Service Students Comittee (Dış Hizmetler Okulu) ve Board of Oriental Studies’te (Şarkiyat Araştırmaları) devam ettirmiştir. Bununla birlikte 1902-1911 yıllarını kapsayan, Cambridge’de bulunduğu zaman sürecinde Royal Asiatic Society of Great Britain and İrland’e (İngiltere ve İrlanda Kraliyet Asya Derneği) üye olmuş ve üyeliğini sürdürmüştür.³⁶

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Cambridge Pembroke College’de 1902 senesinde yüksek lisans (Master of Arts) yapmış, benzer şekilde bu yıllarda siyasi hukuk eğitimi de almıştır.³⁷ Londra’ya 40-50 kilometre mesafede bulunan sadece bir köyde mescit bulunmaktaydı. Londra’da yaşayan Müslümanlar bayram namazları için bir müddet bu mescidi kullandılar. Mescit merkeze uzaklığı başta olmak üzere bir takım eksiklikleri nedeniyle Londra’da yaşayan Müslümanların ihtiyaçlarına cevap veremiyordu. Bu sebeple Londra’da yeni bir cami inşası fikrî gündeme geldi.³⁸ Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Londra’da bir cami inşa edilmesi için çalışmalara başlamış, bu kapsamda İstanbul gazetelerinde kampanya başlatmış, cami inşası için böylece para toplama gayretinde bulunmuştur. 1904 yılında on üç ay kadar süren Mısır ve Sudan seyahatine çıkmış olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, bu ülkelerde Londra’da yapılacak cami için yardım toplama çalışmaları yapmıştır. Cambridge Üniversitesini temsilen XIV. Şarkiyatçılar Kongresi’ne katılmak için 1905 yılında Cezayir’e gitmiştir.³⁹ Bu yoğun ve tempolu yurt dışı sürecinden sonra 30 Eylül 1911 tarihinde Cambridge Üniversitesindeki görevinden ayrılarak Türkiye’ye dönme kararı almıştır.⁴⁰

1.1.5. Türkiye’ye dönüşü, faaliyetleri ve vefatı

Osmanlı Devleti, 1876 yılında Kânûn-ı Esâsî’yi ilan ederek hem anayasal sisteme hem de parlamenter sisteme geçti. Fakat Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle kısa bir süre sonra kapatılan Meclis, II. Meşrutiyet’in ilan edildiği 1908 tarihinde yeniden faaliyet göstermeye başladı. Meşrutiyet’in yeniden ilan edildiği tarihte Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey İngiltere’de ikamet etmekte idi. İngiltere’de yaşadığı dönemde kendisine teklif edilen Ankara mebusluğunu İngiltere’deki meşguliyetleri sebebiyle kabul etmedi.⁴¹ Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey son olarak İngiltere’den döndükten sonra 1912 yılı Nisan ayında Ankara mebusu olarak İttihat ve Terakkî Fırkası’ndan Meclis-i Meb’ûsan’a girmiştir. Meclis-i Meb’ûsan’da Encümen-i Maarif reisliği yapan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, Tedrîsât-ı İbtidâiyye

³⁶ Mehmet Akif, “Halil Hâlid Beyin İstifası”, Sırat-ı Müstekîm, Hız. M. Ertuğrul Üstündağ, İstanbul 2016, c. 6, 283; Ülke, “Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey”, 77.

³⁷ Şirin, İ., & Kılıç, M., “Halil Halid Efendi ve Osmanlı Londra Sefarlerine Dair Bir Layiha”, OTAM, 18 (2005), 396.

³⁸ Öztürk, “Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)”, 39.

³⁹ Ülke, “Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey”, 77.

⁴⁰ Uzun, “Halil Hâlid Bey”, 314.

⁴¹ Öztürk, “Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)”, 50.

Kânunu'nun çıkarılmasında çok önemli rol üstlenmiştir. Meclis-i Meb'ûsan'ın 4 Ağustos 1912 tarihinde feshedilmesi üzerine siyasi mücadelesine son verilmiştir.⁴²

Hindistan'da ilk Osmanlı şebenderlikleri⁴³ 1849 yılında Bombay ve Kalküta'da açıldı. Şebenderlerin faaliyetleri 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ile dikkat çekecek bir öneme kavuştu. Şebenderler, Müslüman halkla yakınlık sağlanarak savaş sırasında kamuoyu oluşturulması ve yardım toplanması hususunda büyük başarılar elde edilmesini sağlamışlardır. Osmanlı şebenderleri bulundukları bölgeyle alakalı olarak birinci elden kaynak aktarımı sağlama bakımından da son derece önemli işler başarmışlardır. Bundan başka halkın halifeye bağlılığını arttırmak için de yoğun çaba sarf ettiler.⁴⁴ Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Haziran 1913 yılı Haziran ayında kendisine teklif edilen Bombay Başkonsolosluğu görevini kabul ederek Hindistan'a gitmiştir. İngiltere'de yaşadığı dönemde Hindistan Müslümanları ile temaslarda bulunan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, eserlerinin birçoğunun Urduca'ya tercüme edilmesinin verdiği avantajla faydalı çalışmalar yapmıştır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey 1914 yılının Mayıs ayında Hindistan'daki görevinden istifa ederek İstanbul'a döndükten sonra Hint Müslümanları kendisine çok sayıda mektup göndermiş ve görevini sürdürmesini ısrarla talep etmiştir.⁴⁵ Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, görevinde kaldığı süre içinde mümkün olduğu kadar çok kişiyle temas kurarak Osmanlı Devleti'ne ve halifeye karşı muhabbetin artmasını sağladı. Hindistan'dan ayrılmadan önce yaptığı veda ziyaretleriyle de Müslümanların gönlüne taht kurmuştur.⁴⁶

Birinci Dünya Savaşı'na Almanya ile müttefik olarak giren Osmanlı Devleti, Almanya ile ilişkilerini sıcak tutmak ve Almanya ile İslam âlemini yakınlaştırmak için aydınlarını Almanya'nın daveti üzerine heyetler halinde Almanya'ya göndermiştir. Almanya'ya davet edilen Osmanlı aydınlarından birisi de muhtemeldir ki Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'dir. Almanya'ya 1915 yılı Temmuz'unda giden Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in Türkiye'ye ne zaman döndüğü kesin olarak bilinmemektedir.⁴⁷

1922 yılında İstanbul Dârü'l-Fünûn Edebiyat Fakültesine ataması yapılan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, daha sonra İlâhiyat Fakültesi'nde Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası muallimi olarak görevini sürdürmüştür. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey burada Müslüman milletlerin etnografyası, İslâm felsefesi, antropolojiye giriş gibi dersler vermiştir. Bununla birlikte Mekteb-i Harbiye'de İngilizce derslerine de girmiştir. Hayatının son zamanlarında emeklilik yaşına ulaştığı gerekçe gösterilerek Harbiye'deki dersleri sonlandırılmıştır. Kendisi Darü'l-

⁴² Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 78.

⁴³ "Şebenderlik" kelimesi "konsolosluk" karşılığı olarak kelimesi kullanılmıştır, ancak şebenderlik, kurumsal ad olarak cumhuriyetin ilk yıllarına değin kullanılmaya devam etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Akpınar, Mahmut, "XIX. Yüzyılda Batı ile İlişkilerde Osmanlı Şebenderlikleri", Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 41, sy. 2, 129.

⁴⁴ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 52.

⁴⁵ Özcan, Azmi, *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere: 1877-1914*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 1992), 244-245; Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 78.

⁴⁶ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 54.

⁴⁷ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 57.

Fünûn'da da bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Sözelimi, aldığı müderrislik maaşı ailesini geçindirememiş; hayatı belli bir standartta yaşayabileceği bir seviyeye ulaşamamış, bu sebeple de yoksulluk çekmiştir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, ölümünden birkaç ay önce doktorların sıcak iklim tavsiyesi üzerine rahatsızlığı sebebiyle Said Halim Paşa'nın oğlu ve kendisinin öğrencisi Halim Bey'in destekleri ile Kahire'ye gitmiştir. Rahatsızlığının ilerlemesi üzerine de İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştır.⁴⁸

29 Mart 1931 tarihinde İstanbul'a gelişinin ertesi günü vefat etmiştir. 30 Mart 1931 günü, Merkez Efendi Kabristanı'na defnedilmiştir. Vefatı nedeniyle bütün Darü'l-Fünûn şubeleri tatil edilmiştir.⁴⁹

1.2. Eserleri⁵⁰

Kitle iletişim ve ulaşım araçlarının çok da gelişmediği bir dönemde yaşamış olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey'in, oldukça hareketli bir hayat yaşadığı dikkatlerden kaçmamaktadır. İçinde yaşadığı dönemin siyasi anlamdaki en güçlü figürlerinden biri haline gelen İngiltere'de yaşaması hatta orada haklı bir üne sahip olan Cambridge Üniversitesinde hocalık yapmış olması, İngiltere hakkında bilinmeyen pek çok meseleyi bilmesine imkân hazırlamıştır.

Avrupa'da Türkiye'yi yanlış anlayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış politikalarıyla yakından ilgilenen ülkenin İngiltere olduğunu düşündüğü için kitaplarını genel olarak İngiltere-Osmanlı ilişkileri üzerinde yoğunlaştırmıştır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, yaşamış olduğu farklı coğrafyalar, ifa etmiş olduğu farklı görevler ve kendini adanmış olduğu ideallerin de etkisiyle büyük bir bilgi birikimi ve sağlam bir düşünce temeli ortaya koymuş çok farklı eserler telif etmiştir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in eserleri şunlardır:

1.2.1. Telif eserleri⁵¹

1. 2. 1. 1. The Diary Of A Turk/Bir Türkün Günlüğü

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, E. J. Gibb'e ithaf ettiği bu kitabında, gençlik dönemiyle ilgili hatıralarına yer vermiştir. Bu bağlamda eserde, farklı Osmanlı adet ve gelenekleri ile birlikte dönemin siyasi durumu ve II. Abdülhamid yönetiminin kısıtlamaları ile ilgili anekdotlara da temas edilmiştir. Müellifin bizzat kendisi söz konusu kitabını "*İngilizcede Osmanlılık âlemine dair tamamıyla Osmanlı nokta-i nazarından yazılmış ilk eser*" olarak nitelendirmiştir. 1903 yılında Hintçe'ye tercüme edilen eser, Londra'da Adam and Charles Black şirketi tarafından basılmıştır. Aynı eser 1906 yılında Türkönki Mu'aşeret ve Ek Türk kâ Râznâmçe adı ile Lahor'da Urduca'ya da tercüme edilmiştir.⁵²

⁴⁸ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 78.

⁴⁹ Abdülhak Şinasi (1931), "Halil Hâlid Bey"- "Darü'l-fünûn' un Tazimi", *Cumhuriyet*, İstanbul 31 Mart 1931, 3.

⁵⁰ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 313-316.

⁵¹ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 314-316.

⁵² Uzun, "Halil Hâlid Bey", 314; Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 79.

1. 2. 1. 2. A Study In English Turcophobia /İngilizce Türkofobi Üzerine Bir Araştırma

Londra İslam Cemiyeti tarafından 1904'te yayımlandı. Araştırmaya konu olan İngiltere'deki bazı çevrelerin oluşabilecek düşmanlığını çekmemek için kitabın üzerinde yazarının adı bulunmamaktadır. Aynı şekilde eserin künyesinde yer alan "Türkçeden çevrilmiştir." ibaresi de muhtemeldir ki aynı gerekçelerle konulmuştur.⁵³ Müellif bu eserinde, Türklük ve İslâmiyet aleyhinde propagandalar yapan İngiltere'de çeşitli gruplar incelemiştir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'e göre Avrupalı güçler, Osmanlı Devleti'nde bulunan Hristiyan tebaayı kendi emellerine hizmet etmesi için kullanmaya çalışmıştır. Çünkü onlar Türklerin İslâm'ın en sadık savunucuları olduğunu biliyorlardı. Benzer şekilde onları emperyalist emellerinin yayılması faaliyetlerinin önünde engel teşkil ettiğini düşünüyorlardı. Sağlam ve dirayetli idarecilere sahip olmalarına rağmen Avrupa'daki Türk düşmanlığının bitmeyeceğini, yabancıların sahip olduğu önyargılarının değişime uğramayacağı anlatılmaktadır. Bununla birlikte asırlardan beri Avrupa'nın ortak güçlerine karşı mücadele veren Türk milletinin, yılgınlık göstermeksizin mücadeleye devam etmelerinin gerekli olduğu anlatılmaktadır.⁵⁴

Kismen Arapçaya çevrilerek el-Liva' gazetesinde tefrika edilen eseri Muhammed Şuayb Arvl Heybet-i Türki adıyla Urduçaya tercüme etmiştir (Kalküta 1905). Bureau d'Information Islamique tarafından La turcophobie des imperialistes anglais (Bern 1919) adıyla Fransızca ve ayrıca İngilizce olarak yayımlanan eser, Şubat 1919'da Bern'de toplanan Sosyalist Enternasyonal'e katılan heyetteki üyelere de takdim edilmiştir.⁵⁵

1. 2. 1. 3. Cezayir Hâtıratından/Cezayir Hâtıraları (1906)

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey bu eserinde 1905 yılında Cambridge Üniversitesi adına katıldığı Cezayir'deki XIV. Şarkiyatçılar Kongresi'ndeki intibalarını anlatmıştır. Bununla birlikte özel olarak Cezayir'in ve genel olarak da Osmanlı Devleti'nin durumuna yer vermiştir. Müellif, hilâfet meselesi ve Türk-Arap ilişkileri konusundaki düşüncelerini de bu eserde ortaya koymuştur. Kahire'de yayın hayatını sürdüren Türk Gazetesi'nde yayımlanan makalelerden oluşan bu çalışmada müellif, Cezayir'in kaybedilmesi ve Fransız güdümüyle birlikte de kültürel özelliklerini yitirme kaygılarını kaleme almıştır.⁵⁶ Eser daha sonra Abdullah Cevdet'in teşvikleri ile kitap haline getirilmiştir.⁵⁷

Seyâhatnâme türü bir çalışma olan bu kitap, miladi 1906 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'de Matbaa-i İctihâd/İctihâd Matbaası'nda basılmıştır. Eserin nüshaları bulunmaktadır.

⁵³ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 145.

⁵⁴ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 79.

⁵⁵ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 315.

⁵⁶ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 315.

⁵⁷ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 79.

Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey, “Cezayir Hatıratından” adlı eserini 1905 yılında hazırlamış ve 1906 yılında Kahire'deki Matbaa-i İctihad'da basılmıştır. Eser, Bedir Yayınları tarafından transkripsiyon olarak basılmıştır.

Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey, eserinde sosyal gözlemlere yer vermiş, sömürgeciliğe karşı tutumunu 104 sayfalık kitabında göstermeye çalışmıştır. Müellif bu çalışmasında Fransızların, Arap mahallerine ve mekanlarına İngilizce isimler verdiklerini belirtmiştir. İslamiyet'in zihinlerden kazınması için kadı ve mahkeme sicillerinde bile Fransızca kullanıldığını hatırlatmıştır. Cezayirli Müslümanların okuma-yazma bildiklerini ancak Arapça bir gazete okumak varken Fransızca bir gazeteyi okumak istediklerine dikkat çekmiş, böylece Müslümanların zihinlerinin sömürülmeye çalışıldığını belirtmiştir.

Aynen İngilizler gibi Fransızların da Müslümanlar arasına kavmiyetçiliği soktuğunu, Cezayir halkını yıllarca Türklerin zulmü altında yaşattıklarını söylediklerini hatırlatarak Müslümanların bu tür oyunlara gelmemeleri gerektiğini ikaz etmiştir:

*“Ayar-ı ecnabinin kasdı şu Arap'tır, şu Kürt'tür, şu Arnavurt'dur yollu vesait –i müfside-i tefrika-kari ile emzice-i Osmaniyet-i tahallül muhlikesine düşürmek ve binealeyh İslam'ın kuvve-i mukaveme-i bakiyesine kolaylıkla bir darbe-i imha atmaktır.”*⁵⁸

Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey bu hatıratında, Konstantin şehrinin tarihinden, şehirdeki eserlerden, kiliseye dönüştürülen camiler ve camiye çevrilen kiliselerden bahsetmektedir. Bununla beraber medreseler hakkında bilgiler vermiş ve ayrıntılı bir şekilde gözlemlediği Cezayir halkının sosyal ve kültürel hayatından bahsetmektedir.

1. 2. 1. 4. The Cross Versus The Crescent/Hilal'e Karşı Haç

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in bu eseri, Batı emperyalizmi hakkındaki görüşlerine yer verdiği en önemli çalışmalardan biridir. Batılı toplumlara karşı İslâm dünyasını savunmak, Müslümanların Batı medeniyeti hakkındaki düşüncelerini ortaya koymak ve eleştirmek düşüncesi ile bu eser telif edilmiştir. Söz konusu eser, Avrupa ve İslâm dünyasında fark edilir derecede heyecan ve etki oluşturmıştır. Bu nedenle olsa gerektir ki kitap ile ilgili altmıştan daha fazla gazete ve dergide çeşitli yayımlar yapılmıştır.⁵⁹

Eser ile Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, İngiltere'deki Türklere ve Müslümanlara yönelik önyargıları ve asılsız birtakım mesnetleri ortaya koyarken aynı zamanda da örneklerle ve birtakım belgelerle de bunları çürütme çabası içerisinde olduğunu görmekteyiz.

⁵⁸ Halil Hâlid Bey, *Cezayir Hatıratından*, (Kahire: Matba'a-i İctihad, 1906), 2.

⁵⁹ Ülke, “Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey”, 79.

1. 2. 1. 5. Hilâl Ve Salib Münâzaası/Haç Çekişmesi

Bu çalışma, The Cross Versus The Crescent/Hilal'e Karşı Haç isimli kitabın, üzerinde yapılan bazı değişikliklerle yayımlanmış Türkçe tercümesinden ibarettir. Müellif kitabın mukaddimesinde, bu tercümenin yayınlanmasında İslâmî duyarlılığı çok yüksek olan bir kişiden söz etmiş olmasına rağmen, o kişinin kim olduğu hakkında açık bir bilgilendirme yapmamıştır. 1325/1907 yılında Mısır'da Hindiyye Matbaasında basılan eser, Hintçe/Urducaya, *el-Hilâl ve's-Salib* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir. Bununla birlikte Hilâl ve Salib Kavgası adıyla Bedir Yayınlarında 1975 yılında İstanbul'da; *Hilâl ve Haç Çekişmesi* adıyla da Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) tarafından 1997 yılında Ankara'da sadeleştirilerek Türkçe basımı da yapılmıştır.⁶⁰

1. 2. 1. 6. Pan İslâmische Gfähr/Pan-İslami Tehlike

Berlin'de neşredilmiş olan Neue Rundschau Mecmuası'nın 1918 yılı Mart nüshasında baş makale olarak yayımlandıktan sonra risale şeklinde de basılmıştır. İslam dünyasının müdafaasını konu edinmektedir.⁶¹

1. 2. 1. 7. Türk Ve Arap

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in bu eseri, Balkan Savaşı sırasında 1912 yılında el-Arap ve't-Türk adı ile Kahire'de Matbaatü'l-Hitayees-Şa'b Matbaasında Arapçası ile birlikte basılmıştır. Eserde, yirminci yüzyılın başında Türk-Arap ilişkilerinde öteden beri tartışıla gelen Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılması, hilâfet ve Arap dili gibi konularla ilişkin değerlendirmelerinden bahsetmektedir. Söz konusu eser M. Ertuğrul Düздаğ tarafından sadeleştirilmiştir. Ayrıca esere müellifin hayatı ve çalışmaları ile ilgili bir giriş ilave edilerek Arapça ve Osmanlıca aslı ile beraber Türk ve Arap adı ile 1994 yılında İstanbul'da, Selam Neşriyatta neşredilmiştir.⁶²

Eserde, Arapların bağımsız devletler kurmak için Türklerden ayrılma durumlarının değerlendirmesi yapılmıştır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid eserde milliyetçilik hisseleri ile hareket eden Arapların ayrılıkçı tavırlarının en çok Batı devletlerinin işine yaradığı savunusunu yapmıştır.

⁶⁰ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 79.

⁶¹ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 315.

⁶² Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 79.

1. 2. 1. 8. Fusûl-i Mütenevvîa I, İslâm İle Nasraniyetin Münâsebât-ı Asliyesi

Eser, hicri 1326 yılında İstanbul'da Ahmed İhsan ve Şürekâsı tarafından yayımlanmıştır. Müellif, II. Meşrutîyet'ten sonra *Fusûl-i Mütenevvîa* genel başlığı altında dört risale yayımlamıştır. Bu ilk risalede Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki münasebetlerin tarihi ve o günkü durumundan söz etmektedir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, Avrupalıların dünya egemenliğini ele geçirme mücadelesinde karşılıklarına çıkan en önemli engelin Müslümanlar ve Müslümanlık olduğu düşüncesinde olmuştur. Bu nedenle de Batı dünyası İslâm'ı ve Müslümanları hedef almıştır.⁶³

Eser, hacim olarak küçük olmakla birlikte çok temel bir mesele hakkında önemli iddia ve tespitler içermektedir. Bu risale daha sonra makale şeklinde Sırât-ı Müstakîm dergisinde de yayınlanmıştır.⁶⁴

1. 2. 1. 9. Fusûl-i Mütenevvîa II, Türkler İle İngilizlerin İlk Teması/Çeşitli Fasıllar

Eser, tarihi konuları ihtiva eden dört risaleden oluşmaktadır. 1326 yılında İstanbul'da Ahmed İhsan ve Şürekâsında basılmış olan bu eserde, bu temasın 1396 yılında Niğbolu Savaşı'nda İngiltere Kralı IV. Henry'nin bin kişilik bir ordu ile Yıldırım Beyazıt'a karşı Haçlı orduları saflarında yer alması esnasında meydana geldiği vurgulanmaktadır. Kitap, İngilizlerin Osmanlılara karşı olan geleneksel düşmanlığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Eserin nüshaları da bulunmaktadır.⁶⁵

1. 2. 1. 10. Fusûl-i Mütenevvîa III, Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbir-i Siyâsiyyesi

Hicri 1326 yılında İstanbul'da basılmış olan bu risalede, Kanûni Sultan Süleyman'ın siyasi ve askeri dehası anlatılmaktadır. Bununla birlikte Rodos seferinin Avrupa ve özellikle İngiliz kaynaklarındaki yansımaları nedeniyle Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin farklı bir yönüne dikkat çekilmektedir.⁶⁶

Çok sayıda Avrupalı tarihçinin eserine müracaat ederek yazdığı risalede Rodos'un fethi üzerinden uluslararası ilişkilere, İnsan haklarına, Doğu ve Batı medeniyetine ve savaş hukuku gibi konulara değinmiştir.⁶⁷

⁶³ Ülke, "Emperyalizm Karşısı Bir İsim: Halil Halid Bey", 80.

⁶⁴ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 152.

⁶⁵ Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 152; Ülke, "Emperyalizm Karşısı Bir İsim: Halil Halid Bey", 80.

⁶⁶ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 315.

⁶⁷ Şahiner, Yakup, "Halil Halid Bey ve "Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedabir-i Siyasiyesi" Adlı Risalesi", *MECMUA Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 13, 30.03.2022, 224.

1. 2. 1. 11. Fusul-i Mütenevvîa IV, Şehzâde Cem Vak'asında Mes'ele-i Hamiyet

Müellif'in 327 yılında İstanbul'da Matbaa-i Hayriye'de basılan bu hacmi küçük eserinde, Şehzâde Cem olayına ilişkin olarak Batı kaynaklarına dayalı malumatlar vermektedir. Yanı sıra Osmanlı-Avrupa ilişkileri konusunu da tartışmaktadır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in, L. Thuasne'nin Cem Sultan konusuna ilişkin en önemli kaynaklardan sayılan ve 1892 yılında Paris'te basılan *Djem Sultan étude sur la gestion d'orient a la fin du XV siècle* isimli eserinden ilk defa bahsetmesi son derece önemli bir yaklaşımdır.⁶⁸

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in kronolojik tarih kaygısı gütmeden yazdığı bu tarihi risalede Cem Sultan olayı üzerinden birlik, beraberlik, vatanperverlik ve uluslararası ilişkiler değerlendirilmiştir. Değerlendirme yapılırken de tarih, sosyoloji, tıp ve edebiyat gibi bilim dallarında yazılmış çeşitli eserler kullanılarak ortaya atılan görüşlerin doğruluğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in eseri kaleme aldığı dönemde İngiltere'de bulunuyor olması risalede kullandığı çeşitli yabancı kaynaklara ulaşmasını kolaylaştırmış olmalıdır.⁶⁹

1. 2. 1. 12. Bazı Berlin Makâlâtı/Makaleleri

1918 yılında Berlin'in İmparatorluk Matbaasında basılmış olan bu eser, müellifin sosyoloji ve eğitim konuları ile ilgili makalelerinden oluşan bir risaledir. Eğitim konularından bahseden ve onun üzerinden tasvir edilen bir kitaptır.⁷⁰

Savaş yıllarında bulunduğu Almanya'da kaleme aldığı Bazı Berlin Makâlâtı adlı eserinde ise toplumsal dayanışmaya ve ferdi gayrete dair gözlemlerini aktararak nitelikli toplumsal organizasyonların ülke kalkınmasında ne derece önemli olduğuna işaret eder.⁷¹

1. 2. 1. 13. The British Labour And The Orient

1919'da İsviçre'nin Bern şehrinde Steampfel Matbaası'nda basılmıştır. Eserde İngiliz işçi hareketinin yükselişi ve bunun iç politika ile Doğu toplumları üzerinde yapacağı tesirler incelenir. İngiliz işçi hareketinin yakın zamanda güçlenerek İngiltere'nin kaderini belirleyecek bir güç haline geleceği tahmininde bulunan Çerkeş Şeyhizâde Hâlid Bey, bu sınıfın yükselişini Doğu toplumlarının kaderini elinde bulunduran aristokrasiye karşı gelişen bir hareket olarak görür.⁷² İşçi Partisi'nin kurulması ile birlikte İngiltere'de politik durumun değişebileceğini de vurgulanmaktadır. Bununla birlikte işçilerin iktidara gelmesiyle İngiliz

⁶⁸Uzun, "Halil Hâlid Bey", 315.

⁶⁹Şahiner, Yakup, "Halil Halid Bey ve "Şehzade Cem Vak'asında Mesele-i Hamiyet" Adlı Risalesi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:72, Eylül-2021, 335.

⁷⁰Ülke, "Emperyalizm Karşısı Bir İsim: Halil Halid Bey", 80.

⁷¹Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 143.

⁷²Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 158-159.

idareesi altındaki kolonilerin daha iyi şartlara ulaşacaklarından söz edilmektedir. Sonuç itibariyle de ülkenin bağımsızlığa kavuşabileceği ifade edilmektedir.⁷³

1. 2. 1. 14. Türk Hâkimiyeti Ve İngiliz Cihangirliği

Eser, on makaleden oluşmaktadır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, eserin ilk altı makalesinde Türk-İngiliz ilişkilerini detaylı bir şekilde farklı yönleriyle ele alınmakta ve İngiliz emperyalist amaçları belgeleriyle ortaya konulmaya çalışmıştır. İngilizlerin Türklere ve Müslümanlara karşı içten pazarlıklı, saldırgan ve emperyalist tutumları karşısında Müslümanların birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmesine dair düşüncelerini ortaya koymuştur. Diğer makalelerde ise Türk-Hint Müslümanları arasındaki ilişkiler, Türk-Mısır münasebetleri ile birlikte Türkler ile Arapların birbirlerinden uzaklaştırılması meselesine yer verilmektedir. Eser, 1341/1922 yılında İstanbul'da Yeni Matbaada basılmıştır.

1. 2. 1. 15. Die Sklavenei Unter Der Islam Voelkern Und Ihre Europaeischen

Bu eser, 1917 yılında Pass, Berlin'de basılmıştır.

1. 2. 1. 16. A Catalogue Of The Printed Muslim Boks In The Cambridge University Library

Müellifin bu eseri basımı yapılmamıştır.

1.2.2. Müellifin tercüme eserleri⁷⁴

1. 2. 2. 1. İntişâr-ı İslâm Tarihi/İslam'ın Gelişim Tarihi

Müellif bu eseri Thomas W. Arnold'dan tercüme etmiştir. İçeriği bakımından önemli bir kitaptır. Aslı itibariyle Profesör Arnold Joseph Toynbee tarafından telif edilen bu eser, hicri 1323 tarihinde İstanbul'da Yeni Matbaa, Sebilürreşad Kitaphanesinde Sebîlü'r-Reşâd İdaresi adına basılmış ve neşredilmiştir.

1. 2. 2. 2. Her Günkü Hayatın İktisadiyatı

1926 yılında İstanbul'da Vatan Matbaasında basılan kitap, Henry Penson'dan tercüme edilmiştir.

⁷³ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 80.

⁷⁴ Uzun, "Halil Hâlid Bey", 315-316.

1. 2. 2. 3. Mübtedîler İçin Tacirliğin Mebâdîsi

M. Clark'tan yapılan bu tercüme eser, 1926 yılında İstanbul'da İstanbul Ticaret Odası (İTO) tarafından neşredilmiştir.

1. 2. 2. 4. Maişetimizi İstihsal Hergünkü İktisadiyâta İbtidai Bir Medhal

1341 yılında İstanbul'da Cumhuriyet Matbaasında basılan bu eser, Fynes Philkyngton'dan tercüme edilmiştir.

1. 2. 2. 5. La Turcophobie Des Imperialistes Anglais/İngiliz Emperyalistlerinin Türkofobisi

1919 yılında hem Fransızca hem de İngilizce olarak İsviçre'nin Bern şehrinde Staempfli Matbaası tarafından basılmıştır. Konu itibarıyla İngiltere'nin şark siyaseti aleyhindedir.⁷⁵

Müellif, Meşrutiyet'ten önce yurt dışında bulunduğu zamanlarda İttihat ve Terakki'nin yayın organlarında ve Avrupa'da yayın yapan "Meşveret" ve Osmanlı ile Mısır'da yayın yapan Türk gazetelerinde yazılar yazmıştır. Söz konusu yazılarının bir kısmında "İstibdatta istimâli ferâiz-i ihtiyattan" olarak gerçek kimliğini gizlemek için takma isim kullanmıştır. Ayrıca The Times başta olmak üzere pek çok yabancı gazete ve dergide yazılar yazan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, içerik olarak genellikle İslâm'a yapılan saldırılara cevap vermek için mektuplar göndermiştir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Türkçe, İngilizce, Almanca eserler yazmıştır. Bunların yanında müellif Urduca, Arapça, Farsça ve Fransızca da bilmektedir.⁷⁶

1.3. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in Düşünce Sistematiği

Buraya kadar verilen bilgiler ışığında Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in içinde yaşadığı dönemin oldukça hareketli ve siyasi istikrarsızlıklarla dolu olduğunu anlayabilmekteyiz. Böylesi bir dönemde kendisinin bireysel düzlemde de olsa mücadele verdiği görülmektedir. Şehirler değiştirmesi, hatta ülkeler gezmesi ve İngiltere gibi dönemin siyasi baş aktörlerinden biri olan ülkede yaşaması, orada eğitim kariyerini sürekli geliştirmesi, kendisinin sistematik bir zihin ve düşünce yapısına sahip olduğuna işaret etmektedir. Buna göre Halil Halid Bey'in aksiyoner bir insan olarak kendince bir düşünce sistematiğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Konuyu bu açıdan analiz etmeye çalışacağız.

Öncelikle ifade edilmelidir ki Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in hayat serüvenine baktığımızda avukatlık, konsolosluk, gazetecilik, akademisyenlik ve mebusluk gibi birçok görevi ifa ettiğini görürüz. Bu görevleri yerine getirirken de hep bir ülkü peşinde olmuş ve bunu da en güzel yazarak ifade etmiştir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in yazın hayatına

⁷⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, (İstanbul: Yeni Matbaa, 1341), 101-102.

⁷⁶ Ülke, "Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey", 81.

kattıkları düşünce yapısını anlamamız noktasında bize önemli bir referans oluşturmuştur. Kanaatimizce kaleme aldığı onlarca eseri, onu anlamamızı sağladığı gibi fikir yapısının sağlamlığı nedeniyle de günümüze ulaşabilmiş ve de kendisiyle ilgili daha net fikirler edinmemizi sağlamıştır. Bu bölümü sağlıklı analiz edebilmemiz için de müellifin kaleme aldığı eserler ile döneminde ona ithaf edilerek kendisi hakkında başkalarının yazdıkları bizim en önemli malzememiz olacaktır.

Bulunduğu her yer ve konumda Müslüman-Türk olma bilincini daima korumuş ve içselleştirmiş bir kişiliktir. Onun bu hasletini ve niteliğini Abdülhak Şinasi ifade etmektedir. Abdülhak Şinasi'ye göre, Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey genellikle yabancı ülkelerin haksız tutumlarından ve değersizleştirmelerinden, ülkenin ve İslam'ın dış dünyada uğradığı haksız saldırılardan nefret etmektedir. Doğrusu ciddiye alınabilecek tüm eserlerinde bu noktada bazı savunma metinleri yer almaktadır.⁷⁷

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey göre hangi ırktan olursa olsun kendi mensup olduğu kavmi övüp, ötekileri kötülemek eskiden beri alışlagelmiş bir durumdur. Ona göre bu durum sadece eskiden düşman olan kavimler arasında değil, eskiden dost olup müşterek hayat yaşayan, aynı bayrak altında bulunmuş ve yakın akrabalık kurmuş olan kavimlerin fertleri arasında da cereyan etmiştir. Türk olmasına rağmen Araplar için söylenmiş ya da sayılacak kötü sözlerin kendisinde rahatsızlık yarattığını şöyle ifade eder:⁷⁸

“Ben Türk’üm, lakin -velev şaka için de olsa- Arap kavmine çatan veya onu kötüleyen bir sözü söylemeye, gönlüm razı olmaz; böyle bir şeye dilim varmaz. Başkaları tarafından böyle bir söz sarf edilirse, ondan da rahatsız olurum ve duymak istemem.”

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, bizzat kendisi *“Hilâl ve Salib Münazaası”* isimli kitabının İngilizce baskıya yapılan önsözünde eseri yazma gerekçesini şöyle özetlemektedir:⁷⁹

“Bu sayfaları yazmaktaki amacım, ilk planda Müslüman Doğu’nun davasını savunmak, ikinci planda da Batı Medeniyeti hakkındaki bazı düşünceleri Müslüman bakış açısından ortaya koymaktır.”

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey’in bu sözü çalışmalarının amacıyla ilgili bize kıymetli bilgiler vermektedir. Yine kaleme aldığı bir eserde Türk ırkına mensup olduğunu ve Müslüman olduğunu, İngiltere’de yaşayan birçok insanın acımasızca ve kasıtlı olarak Osmanlı halkına saldırdığını ve durumun Müslümanları incittiğini ifade etmiştir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, kaleme aldığı ve bundan sonra da kaleme alacağı yazılarda Türklere ve Müslümanlara saldırı ve iftira gibi durumlarda savunmada olacağını, bu savunma işini de yapıcı eleştiri

⁷⁷ Ülke, “Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey”, 81.

⁷⁸ Halil Hâlid Bey, *Türk ve Arap*, Hrz. M. Ertuğrul Üstündağ, (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2005), 61.

⁷⁹ Halil Hâlid Bey, *Hilâl ve Haç Çekişmesi*, Hrz. Mehmet Şeker - A. Bülent Baloglu, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 51.

metodu ile eleştiri sahibine karşı saldırmadan ve karalamadan yapacağını ifade buyurmuştur.⁸⁰

Türkiye’de yaşadığı dönemlerde Avrupa’ya bakış açısı ile İngiltere’de geçirdiği on dört yıldaki tecrübeleri sonrası bakış açısında köklü değişikliklerin olduğunu kaleme almıştır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, İlmiye sınıfından köklü bir aileye mensup olduğu, ilk eğitiminin din ağırlıklı olduğunu, daha sonra gittiği yüksekokulda ise gençlerin çoğunluğunun kendisi gibi Avrupa’ya ait olan her şeyi büyük görerek takdir etme alışkanlığında olduğunu belirtmiş fakat Avrupa’daki on dört yıllık yaşamında, Avrupa’nın farklı şehirlerine seyahatlerinde ve Cambridge Üniversitesindeki görevi esnasında Hristiyan Avrupa medeniyetinin üstünlüğü hakkındaki görüşlerinin yanlış olduğunu anladığını belirtmiştir.⁸¹

Gençliğinde İngiltere’ye gitme hayalleri ile yanıp tutuşan ve bu dönemde İslamcılık düşüncesi ile hiçbir ilgisi olmayan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, İngiltere’ye gittikten ve İngilizlerin emperyalist politikalarını yakından gördükten sonra hem İslamcı kimliğini ön plana çıkarmış hem de anti-emperyalist bir tavır ortaya koymuştur. Bu iki temel özelliği de yazdığı bütün eserlerde karşımıza çıkmaktadır.⁸²

Sırât-ı Müstakîm dergisinin 4. cilt 96. sayısında “Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey ve Meslek’i Tahriri” başlığıyla kaleme alınmış yazıda yurtdışına giden öğrencilere memleket hizmet etmenin arzusu ile mensup olduğu milletin ihtiyaç ve hisselerine dikkat buyurmalarını ve bu konuda da Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey’i işaret ederek onun gibi duruş sergilemelerini salık vermiştir.⁸³

“Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey ve Meslek’i Tahriri” adlı makalenin ilerleyen bölümünde şu ifadeler yer almaktadır:⁸⁴

“Bizim Avrupa’ya karşı vaziyetimiz ateşe karşı vaziyetimiz gibi olmalıdır; icap eden harareti almamız, lâkin içine girmemeliyiz; çünkü yanarız. İşte hakikatin

⁸⁰ “İrk olarak Türk, inanç olarak ise Müslümanım ve bu ülkede (İngiltere) yaşayan birçok insanın acımasız bir ayırım gözetme arzusuyla özellikle Osmanlı halkının onuruna saldırdıklarında, genelde Müslümanların hislerinin nasıl incindiği hakkında herkes bir parça fikir sahibidir. Oysa benim tenkid metodum, kampanya metotları hemen daima iftira ve kaba hareketle karakterize olan düşmanlarımızın belirlediği metottan tamamiyle farklıdır. Bu tür iftira ve kaba hakaretler bu sayfalarda bulunmayacaktır; ben metotları ve kurumları tenkid ediyorum, hiç kimseyi karalamıyorum.” Bkz. Halil Hâlid Bey, *Hilâl ve Haç Çekişmesi*, 52.

⁸¹ “Sınıf-ı ilmiyeden kadim bir aileye mensup olduğum için terbiye-i evveliyem pek dindârâne idi. Sınıf-ı ilmiyeye merbutiyeti bırakıp da Devlet-i Osmaniye’nin mekâtib-i âliyesinden birisine girdiğim zaman ise ekser gençlerimizde olduğu gibi benim fikrimde dahi Avrupa’ya ait olan her şeyi i’zâm ile takdir etmek i’tiyadı husûl bulmuş idi. Fakat İngiltere’de on dört senelik ikâmetim ve Avrupa’nın bilâd-ı muhtelifesinde defaatle seyahatim ve Cambridge Daru’l-Fünûnu’ndaki mevkiim neticesi olarak anladım ki, Avrupay-ı Nasranî’nin ulviyet-i medeniyeti hakkındaki zehâb-ı ibtidaiyem pek yanlış imiş.” Bkz. Ülke, “Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Halid Bey”, 82.

⁸² Karaca, T. Niyazi, “Osmanlı Aydını Halil Halid Bey’in Emperyalizm’e Dair Düşünceleri ve İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone’a Anti- Emperyalist Tepkisi”, 16. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül, Ankara 2010, 1347.

⁸³ “Avrupa’ya giden talebemiz eğer memlekete, millete hizmet arzusunda iseler milletin ihtiyacını, duygusunu, ruhunu nazar-ı itibara almalı, Halil Hâlid Beyefendi biraderimizin meslek-i mergubunu takip eylemelidirler. Eğer ‘biz milleti kendimize göre uydururuz’ der de millete ruh ve duygusunun hilâfında bir fikir, bir Frenk terbiyesi vermeye kalkışırsa emin olsunlar ki hiçbir zaman vatana, millete hizmet edemeyecekler ve hey’et-i içtimâiyemiz için gayri nâfi’ bir uzuv olmak felaketinden kurtulamayacaklardır.” Bkz. Halil Hâlid Bey, *Türk ve Arap*, 37-38.

⁸⁴ Halil Hâlid Bey, *Türk ve Arap*, 38.

asrımızda en büyük müdâfii Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Beyefendi'dir. Lisaniyla, kalemiyle, bütün mevcudiyetiyle bu gâyeyi hedef ittihâz eylemiştir."

Yukarıda söz konusu edilen makalenin farklı bölümlerinde Avrupa'ya öğrenci olarak gidenlere Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey örnek gösterilmekte, onun gibi milletinden kopmamış, milli değerleri özümsemiş ve tek amaç milletine hizmeti kendisine şiar edinmiş olarak atfetmektir. Avrupa'nın dinamizmini alarak bu dinamizm ve gelişmeyle de vatanının kalkınmasını kendisine gaye edinmiş, asrının bu konuda örnek gösterilecek en gerçek insanı olarak nitelendirilmiştir.

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, "Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği" adıyla kaleme aldığı eserde İngiliz emperyalizminin Türkiye'ye karşı beslediği duyguyu özetlerken, bizlere İngilizlerin bu tutumuyla ilgili uyarıda bulunmayı ihmal etmez.⁸⁵

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, "Türk Hâkimiyeti Ve İngiliz Cihangirliği" eserinin ilerleyen bölümünde yalnızca İngilizlerin yalnızca Türk egemenliği altındaki Müslümanları aleyhimize desteklemediklerini, aynı şekilde Türkiye'ye karşı Türkiye'nin egemenliği altında yaşayan gayr-i Müslimleri kışkırtması sonucu bu unsurlarımızın milletimize karşı İngiliz doldurması ile ayrılıkçı fikirler edinerek bizlerle savaştığını ifade etmektedir.⁸⁶

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in millet ve din anlayışında ayrılık yoktur ve din ile milletin bir olduğunu savunmuştur. Bu iki unsuru kesinlikle birbirinden ayrı düşünmemiştir. Her koşulda da bu birliğin bozulmamasını arzu etmiştir. Osmanlı Devleti'nin de bunu başardığını şu şekilde ifade etmiştir:⁸⁷

"Araplardan doğru idrâk ve anlayış sahibi olanlarca iyi biliniyor olmalıdır ki, Türkler zapt ettikleri memleketlerde, sadece kendi kavmiyetlerini koruyup gözetmekle uğraşmamışlardır. Onlar 'Din ve millet birdir' düsturunu daima tatbik etmişlerdir. İşte bu düstura riâyet ettikleri içindir ki, zapt ettikleri yerlerin Müslüman halkını kendine benzetmeye çalışmamışlar, aksine bazı bakımlardan kendileri o halka benzemişler."

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Türklere ve Araplara birliklerinden ödün vermemelerini ve İslam âleminin de bu birliği arzuladığını şu çağrıda bulunarak aktarmıştır:⁸⁸

⁸⁵ "Memleketinin müstakil varlığına bağlılığı, milletin şeref ve menfaatine hürmeti bulunan hiçbir Türk'ün hiçbir zaman unutamayacağı üzere İngiliz emperyalizmi son nesillere bu memlekete etmedik kötülük ve zararlar bırakmamıştı. İngilizler arasında alışılmış ve kullanışlı bir darb-ı mesel vardır:

'Şeytan ile birlikte yemek yediğiniz zaman kaşığınızın sapı uzun olsun' derler. Bu sözün hikmetine önceki devlet adamlarımız İngiltere ile olan ilişkilerde dikkat etmemişlerdi. Bu emperyalizm, doğudaki topraklara el koyma hırsını pek korkunç bir şekil alan söz konusu emperyalizm Türkiye'yi elbette zayıf ve aciz görmek isterdi." Bkz. Halil Halid, (h. 1341), *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 21.

⁸⁶ "Bu emperyalizm defalarca yabancılarımıza yardımcı oldu ve Balkanlarda kimi memleketimiz ile çatıştı ise, İngiliz diplomasisi ona kayırmacılık gösterdi. Uluslararası anlaşmazlık anlarında İngiliz devlet adamları ve basını hemen hemen genellikle milletimizin rakipleri lehinde veriyorlardı. İngiliz propagandasının kötü düşüncenin oluşmasına veya oluşan bu düşüncelerin artıp çoğalmasına çalışmadığı önemli bir memleket kalmamış gibidir. İngiltere hayli zamandır Türkiye'nin Müslüman olmayan unsurlarının hatta bunlardan en zararlı olanlarının bile iddialarını kendi içinde gerekli saymıştı." Bkz. Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 21-22.

⁸⁷ Halil Hâlid Bey, *Türk ve Arap*, 68-69.

⁸⁸ Halil Hâlid Bey, *Türk ve Arap*, 95.

“Ey Araplar ve Türkler! Sizi şaşırtmaya, sersem etmeye, birbirinizle uğraştırmaya çalışanlardan sakının. Bilgisizlikten doğan kötü zanları artık bırakın. Birbirinizi iyi anlayın. Bütün İslâm âlemi, ümit içinde, sizin tam olarak birleşmenizi gözlüyor. Kalblerinizi birbirinize sıkıca bağlayın. Birbirinizi sevin: Ta ki, Allah da sizi sevsin.”

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, “Pan-İslamizm ve Hilafet Hakkında” başlığıyla The Times Gazetesi’nde gazetenin editörüne hitaben kaleme aldığı yazısında Pan-İslamizm kavramını kullanan ve kendisini savunucusu olarak gösterenlere karşı şöyle yanıt veriyor:⁸⁹

“Sir George Birdwood, Pan-İslamizm terimini sevmekte ve tuhaf bir şekilde onu ahlâk ve teoloji (ilâhiyat) içindeki ‘Püriten bir hareket’⁹⁰ olarak izah edilmektedir. Ben ise, Pan-İslamizm’in, İslâm dostu olmayan kişilerce icat edilmiş zararlı ve içi boş bir siyasi deneyim olduğunu iddia ediyorum.”

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Sırât-ı Müstakîm dergisinin 5. cilt 125. sayısında “Dersâdet’te Sırâtı müstakîm Risâle-i Mu’teberesine” başlığıyla kaleme alınmış makalesinde “İttihâd-ı İslâm ile Pan-İslamizm ayrı gayrı şeylerdir.” demektedir, Pan-İslamizm’in maksatlı olarak İslam birliğini sarsmak için Avrupa’da icat edildiğini ve Avrupa karşısında parçalanmamak için İttihâd-ı İslâm’ı (İslâm birliğini) savunmuştur.⁹¹

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Batı’nın saldırılarından korunmak için Müslümanların bütün çareleri göz önünde bulundurmaları gerektiğini ve Avrupa’ya karşı muhtaçlığı azaltmak için de Avrupa mallarının kullanılmamasını ve boykot edilmesini şu cümleleriyle ifade etmiştir:⁹²

“Avrupa’nın topunu, tüfeğini, makinasını, sanayi aletlerini almak ve tatbik etmek gibi önemli ihtiyaçların giderilmesi istisna tutulmak üzere, mutlak surette gerekli olmayan mal ve eşyayı almaktan ve kaçınmak hamiyet sahibi her Müslümanın uyması gereken önemli bir görevdir. Boykot yolu ile, bize karşı düşmanlıklarını ortaya koyan yabancıların mallarını reddetmek, onlara karşı oldukça etkili bir karşı koyma tokadı olur.”

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Avrupa’ya karşı birleşmenin ve güçlü olmanın gereklerinden olan Halife’nin etrafında tüm Müslümanların birleşmesini, tek vücut olmasını, Hilâfet’e dokunulmamasına dair düşüncelerini her platformda savunmuş ve döneminde bunun en büyük sözcülüğünü yapmıştır.⁹³

⁸⁹ Halil Hâlid Bey, *Türk ve Arap*, 55-56.

⁹⁰ Püriten, İngiltere’de, Kraliçe Elizabeth döneminde (1558-1603) dini anlayış ve uygulama bakımından katılığı ifade eder. Güngör, Ali İsmâ, Dergi Park Akademik, Erişim Tarihi: 10.07.2024, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/51845>

⁹¹ Halil Hâlid, “Dersâdet’te Sırâtı müstakîm Risâle-i Mu’teberesine”, C. 5, 325.

⁹² Halil Hâlid Bey, *Hilâl ve Haç Çekişmesi*, 255.

⁹³ “Peygamber-i Zîşân’ımız, beşeriyetin güzidesidir. Yalnız Araplar değil, bütün Müslümanlar onun ümmetidir. Onu sadece bir millete mâl etmek ve hilâfet sadece Arapların ellerinde bulunmalıdır demek, Şeriat-i Muhammediye’nin birleştirici maksadına uygun değildir. Müslümanların umûmî icmâi ve serbestçe tasvibi ile ki, Osmanlı saltanat makamı hâlen, İslâm hilâfetinin makamı olarak bulunmaktadır.

Ona dokunmamalıdır, dokunulursa İslâm istiklâlinin temeli sarsılır. Başka bir memlekete nakil de edilemez. Naklinin mümkün olduğunu farz etsek bile, öyle, ecnebilerin nüfuzu ile kurulan, yeni ve sun’î bir hilâfete, şerefini bilen hiçbir Müslüman bağlanmaz ve ehemmiyet vermez.” Bkz. Halil Hâlid Bey, *Türk ve Arap*, 88.

Günümüzde değeri anlaşılmaya başlanan ve devlet ulusal kanalında yayınlanan dizelere de hayatı konu olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'den ulusal gazetelerimiz de son dönemlerde bahsetmeye başlamış ve onun düşünsel yapısına yayın içeriklerinde yer vermiştir. Türkiye'de yaşadığı dönemde çok da tanınmayan bir kişi olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey, bunun aksine Kuzey Afrika ve İngiltere'de tanınan bir şahsiyet haline gelmiştir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey, siyasi kimliği ile birlikte İslam dünyasında ilmi yönü ile de tanınır olmuştur. İngiltere Cambridge Üniversitesinde ders veren ilk Osmanlı bilim adamı olması, haklı bir şöretin somut göstergesidir. İngiltere Cambridge Üniversitesinde hocalık yaptığı dönemlerde, bir yandan İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü politikaları şiddetle eleştirmiş, bir yandan da Müslümanları emperyalist yaklaşımlara karşı ikaz etmeyi sürdürmüştür. Bu bağlamda İngiltere'nin Mısır'ı işgal ve Avusturya'nın da Bosna Hersek'i ilhak etmesine en keskin tepkileri yazılarında göstermesi, bu konularda ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Bazı konularda son derece yüksek hassasiyet sahibi olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey'e göre bu konulardan biri, İslam toplumlarının batılılaşma akımına kendilerini kaptırmış olmaları ve İslam medeniyetinden de büyük bir hızla uzaklaşma eğilimleri göstermeleridir. Diğer ise milliyetçiliğin Müslümanlar için tehlikeli bir fikir akımı olduğu gerçeğidir. Bu kapsamda Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey, Batı ile mücadelede Müslümanların birlik içinde hareket etmeleri gerektiğine de dikkat çekmektedir. Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid'e göre, her ne pahasına olursa olsun, Osmanlı Devleti ilelebet yaşamalıdır. Ülkeyi bekleyen en büyük tehlikelerden biri ise sömürgeciliktir. Sömürgecilik ile mücadele etmenin yegâne yolu ve yöntemi, Türk, Kürt, Arap, Çerkez, Boşnak, Arnavut gibi tüm etnik kökenli Müslümanların hiçbir ayrıma düşmeksizin bir çatı altında birleşmeli ve ortak mücadele etmelidir. Aksi halde Müslüman toplumun bütünüyle yok olma tehlikesi ile yüz yüze olduğu düşüncesindedir. Buna göre de Mekke, Medine, Kudüs, İstanbul, Kosova, Meşhet ve Musul'un sömürge şehirleri haline geleceğini ifade etmiştir. Bu bağlamda Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey, Avrupa'ya gitmiş olan Müslüman öğrenciler ile de yakından ilgilenmiştir. Öğrencilerin yabancılaşmaması için dönemin hükümetine bir proje sunmuş olmakla birlikte söz konusu proje İttihatçı hükümet tarafından gericiği teşvik ettiği gerekçesiyle reddedilmiştir.⁹⁴ Yeni Akit Gazetesi'nin verdiği bilgilere başka kaynaklarda rastlanamamıştır.

1.4. Aksiyoner Bir Şahsiyet Olarak Halil Halid

Görüldüğü gibi literatüre yansıyan sınırlı bilgilerle çalışmamızda yer verdiğimiz Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, döneminde oldukça hareketli ve çalkantılı bir hayat yaşamıştır. Bütün bu hayat serencamesi kendisinin aksiyoner bir şahsiyet olduğunun açık kanıtı durumundadır. Bu nedenle hayatından kısa kesitlerle Halil Halid Bey'in aksiyoner yönüne dair bir özetleme yapalım.

⁹⁴ Yeni Akit Gazetesi Editörleri, Yeni Akit Gazetesi, Erişim Tarihi: 10.07.2024, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/jon-turklerin-ihametini-gorunce-abdulhamidin-yaninda-yer-alan-halil-halid-bey-kimdir-528044.html>

Orta Asya'dan sırasıyla İran-Horasan'a, Anadolu'ya Çankırı'ya göç etmiş ve daha sonra Ankara'ya yerleşmiş bir ailenin çocuğu olarak 1869 yılında dünyaya gelmiş olan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Ankara'da sırasıyla aldığı mahalle mektebi ve rüştiye eğitimlerine ilave olarak İstanbul'da Küçük Ayasofya Camii medresesine kayıt yaptırmıştır. Beş yıl kadar bir eğitimin ardından bu medreseden icazetname almıştır. Mekteb-i Hukuk okulunu kazanmış, bu okulu bitirmeye yakın ise medrese bitirenlerin askerlikten muaf olmasına rağmen kendisi askere çağırılmıştır. Bu askere çağrılış, yönetim ile ilk ters düşmesidir.⁹⁵ Geçinme kaygıları başlamış ve sırasıyla Yıldız Köşkü devlet memurluğu, avukatlık ve matbaada çalışma gibi işler yapmıştır. Avukatlı stajı yaptığı dönemde Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in düşünce yapısında önemli bir farklılaşma başlamış ve matbaada çalıştığı dönemde de pek çok yabancı yazarla tanışması onda farklı ufukların açılmasını sağlamıştır.⁹⁶ Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in ufkunun açıldığı bu dönemdeki yaşadığı değişimler ve Jön Türkler ile görüşmesi, dönemin hafiyelerinin takibine takılmıştır. Dedesinden kalan topraklara el konulması ile başlayan olumsuzluklar, medrese eğitimi aldığı halde askere çağırılması, hafiyelerin takibine takılması ve Abdülhamid yönetiminin baskıcı tutumları nedeniyle ülkede rahat edemeyeceğini anladığından dolayı da 1894 yılında İngiltere'ye gitmek zorunda kalmıştır.⁹⁷

Aksiyonerliği nedeniyle İngiltere'de tutunma çabalarını, sonrasında yurda dönüş ve tekrar İngiltere'ye gelişini görmekteyiz. Bu süreç içerisinde II. Abdülhamit'e hakkını aramak için mektup yazması, yönetimi temsilen Londra Başkonsolosu ile görüşmesi, bazı vaat edilen sözler karşılığında İstanbul'a dönmesi ve sözler tutulmayınca da tekrar İngiltere'ye gelişini sürekli bir arayışın ve mücadelenin yaşandığını göstermektedir. Başlarda Jöntürk gazetelerindeki yazarlığını sonrasında İngiliz gazetelerinde de sürdürmüş, fikirlerini çeşitli gazete ve dergilere yazdığı makalelerin yanında yazdığı kitap ve risallerle kitlelerle buluşturmaya çalışmıştır.

Osmanlı yönetimi tarafından Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in Jön Türkler ile bağıını koparmak amacıyla Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, Konsolos yardımcılığı görevine getirilmiştir. Konsolos yardımcılığı sırasındaki en önemli çalışması Basra Körfezi Raporu'dur. Raporda, İngiltere'nin Osmanlı topraklarına yönelik tüm emperyalist hedefleri sayılmakta ve buna karşı devletin alması gereken önlemler anlatılmaktadır.⁹⁸ Çerkeş Şeyhizâde Hâlid Bey, Osmanlının Basra Körfezi'ndeki varlığının devam etmesi için askerî, iktisadi ve idari açıdan güçlü olduğunu göstermesi gerektiğini belirtmiş ve bunun uygulamaya da konulması gerektiği fikrini sunmuştur. Osmanlı aydınlarından Çerkeş Şeyhizâde Halil Bey, Batı emperyalizmine karşı

⁹⁵ Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, 98, 102, 110-111; Ülke, "Emperyalizm Karşısı Bir İsim: Halil Halid Bey", 75; Uzun, "Halil Hâlid Bey", 313.

⁹⁶ Halil Hâlid Bey, *Hilâl Ve Salîb Münâzaası*, (Mısır: Matbaa-i Hindiye, 1907), 4; Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 21-22; Ülke, "Emperyalizm Karşısı Bir İsim: Halil Halid Bey", 76.

⁹⁷ Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, 204; Öztürk, "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)", 22-23; Ülke, "Emperyalizm Karşısı Bir İsim: Halil Halid Bey", 76.

⁹⁸ Bozdemir, Zeynep, Yerli Düşünce, Erişim Tarihi: 12.07.2024, <https://www.yerlidusunce.com/halil-halid-bey-ve-turk-dis-politikasi/>

koyabilecek tek gücün İslam medeniyetinin merkezi olan Osmanlı Devleti'nin olduğunu belirterek, devletin içinde bulunduğu sorunları bir an evvel çözerek güçlenmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹⁹

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey'in İngiltere'deki gerek yazarlığı gerekse Cambridge'deki akademisyenliği süresince de hep ülkesinin ve Müslümanların haklarını savunmak için yaptığı mücadeleler ve yaşadığı zorluklar onun aksiyoner kimliğinin bir yansımasıdır. Her ne kadar ülkesini terk etmek zorunda kalsa da İngiltere'ye gittikten sonra da Osmanlı Devleti'nin hukukunu savunmak için çok fazla gayret göstermiştir. O, Osmanlı'ya karşı girişilen her türlü teşebbüsün karşısında aktif tavır sergilemiştir. Bu bağlamda İngiltere'deki sınırlı sayıda da olsa Müslüman sivil toplum kuruluşları aracılığıyla protestolar gerçekleştirerek, boykot çağrısında bulunarak, gazete yazıları yazarak ve kitaplar yayımlayarak Osmanlı'nın hukukunu müdafaa etmeye çalışmıştır. Yine İngiliz devlet adamı Gladstone gibi azılı Türk düşmanı İngiliz devleti yöneticileri ile yaptığı mektuplaşmalar arşiv belgeleri arasında yer almaktadır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'yı dolaşarak Türk tezlerini savunmuştur. O, bu konuda katıldığı bütün platformları ülkesinin hukukunu müdafaa zemini olarak görmüştür. 1905'teki Cezayir Şarkiyatçılar Kongresi'nde de, 1919'da Bern şehrinde gerçekleştirilen Sosyalist Enternasyonal'de de ülkesi ile ilgili gerçekleri tüm dünyaya haykırmaya çalışmıştır. Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Osmanlı'yı sadece Batı emperyalizmine karşı savunmakla kalmamış, Batılı kışkırtmaların sonucu başlayan ayrılıkçı hareketleri de önlemek üzere çaba sarf etmiştir.¹⁰⁰

Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey Müslümanların yaşadığı Orta-Doğuya yönelik bazı tespit ve değerlendirmelerde de bulunmuştur:¹⁰¹

1- Mısır, Sudan ve Cezayir'e seyahatlerde bulunan Halil Halid Bey, "Sudan Hatıratı" isimli kitabında Hartum ile Darfur arasında devam eden etnik çatışmaların gereksiz olduğuna işaret etmiş, Afrika kökenli Fur ve Arap kabilelerin birbirleri ile savaşmak yerine emperyalizme karşı mücadele etmeleri gerektiğini 1905 yılında önemle hatırlatmıştır.

2- Bununla birlikte Mısır'daki Müslümanların dini ve sosyal faaliyetlerde bulunması için dernekler kurmaları gerektiğini vurgulamış, Ezher Üniversitesinin eski olumlu imajını kaybettiğini ileri sürmüştür.

3- Cezayirli Müslümanların Fransızlarla mücadele ederken diğer emperyalist devletlerden yardım almamalarını, İslam dünyası ile yakınlaşarak kendi öz kaynakları ile mücadele etmeleri gerektiğini açıklamıştır.

⁹⁹ Çömez, Tugay, Yerli Düşünce, Erişim Tarihi: 12.07.2024, <https://www.yerlidusunce.com/osmanli-aydinlarindan-milli-bir-deger-halil-halid/>

¹⁰⁰ Öztürk, Kurtuluş, Yerli Düşünce, Erişim Tarihi: 12.07.2024, <https://www.yerlidusunce.com/halil-halid-bey-hakkinda-roportaj/>

¹⁰¹ Yeni Akit Gazetesi Editörleri, Yeni Akit Gazetesi, Erişim Tarihi: 10.07.2024, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/jon-turklerin-ihametini-gorunce-abdulhamidin-yaninda-yer-alan-halil-halid-bey-kimdir-528044.html>

4- Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey İngiltere'de bir cami açılması için girişimlerde de bulunmuş, caminin inşaatına başlanmış olmasına rağmen cami İngiliz hükümeti tarafından kapatılmış ve cami için yapılan yardımlara da el konulmuştur. Yaşanan bu hazine olayı sonrası görevinden istifa eden Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid Bey, beraberinde götürdüğü paralarla önce Mısır'a gelmiş ve yardım paralarını Kahire'de yapılan bir camiye vermiştir.

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, kendisini ülkesinin ve Müslümanların çıkarlarını savunmaya adanmış bir hayat sürmüş ve bu uğurda hiç korkmadan ve yılmadan mücadele etmiş aksiyoner bir şahsiyettir ve ölümü üzerine döneminin gazetelerinin birinde çok büyük kayba dair şu ifadelerle de tarihe not düşülmüştür :¹⁰²

“Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, âlim, çalışkan ve vatanını çok seven bir zattı; onun eksilmesi çok acınacak ve yerine güç konulacak acıklı bir vak’adır.”

¹⁰² Ahmet İhsan, “Halil Halit Merhum”, Cumhuriyet Gazetesi, 2 Nisan 1931, 4.

2. BÖLÜM

ŞARK / DOĞU MESELESİ BAĞLAMINDA İNGİLİZ-OSMANLI İMPARATORLUĞU İLİŞKİLERİNİN TARİHİ ARKA PLANI

Şark/Doğu Meselesi Bağlamında İngiliz-Osmanlı İmparatorluğu İlişkilerinin Tarihi Arka Planı'na ilişkin bilgilendirmeyi, özet bir şekilde yapmayı uygun görüyoruz. Çünkü konumuz genel olarak Şark/Doğu Meselesi bağlamında İngiliz-Osmanlı İmparatorluğu ilişkilerinin tarihi arka planını incelemekten ibaret değildir. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünü hem kısa hem de belli dönemleri dikkate alarak alt başlıklar halinde vermenin daha anlaşılır olacağı düşüncesini taşıyoruz. Benzer şekilde konunun tarihi sürecini özetlerken, tez çalışmamıza konu olan eserin yazıldığı döneme kadar olan tarihi perspektife yer vereceğiz. Böylece çalışmamızın bütünlüğünü daha iyi sağlanmış olacağız.

2.1. İngiliz - Osmanlı İlişkilerinin Başlaması, Ticari İlişkiler Dönemi

İngilizlerle Osmanlı arasındaki resmi olarak ilişkilerin başlangıcı XVI. yüzyılı bulmaktadır.¹⁰³ Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu ile İngilizler arasındaki ilk temas, 1396 yılında meydana gelmiş olan Niğbolu Meydan Savaşı ile gerçekleşmiştir. Türklere karşı Sigismund'un kumandası altında sevk edilen Haçlı kuvvetler, Macarlardan başka Fransız, Alman, Belçika, Felemenk, İsviçre şövalyeleri, İngiltere haçlıları, İskoçya Savua, Lombardiya ve Rodos şövalyeleri ve Ulah (Eflâk)'tan müteşekkildi.¹⁰⁴ Türkleri Rumeli'den (Balkan Yarımadası'ndan) çıkarmak için Macar Kralı Sigismund 'un kumandası altında toplanan Haçlı kuvvetlerine bir de Lancaster dükünün oğlu John Beaufort veya II. Richard 'in genç biraderi, Huntington kontu John Holand tarafından idare edilen bin kişilik bir İngiliz kuvveti de katılmıştır.¹⁰⁵ İngiltere Devleti ve soyluları, Papa'nın teşvikiyle Osmanlı'ya karşı Fransa ile bu Haçlı seferinin organizasyon görevini üstlenmiştir. İngiltere bu seferin hazırlanmasında aktif olarak görev almış ve bütün müzakerelere katılmıştır. Bu sefer Fransız-İngiliz ittifakı ile gerçekleşmiştir.¹⁰⁶ Böylelikle Osmanlı ve İngiliz tarihsel karşılaşması, Osmanlı'ya karşı büyük bir savaş organizasyonunun içinde İngilizlerin de olması neticesinde başlamış bulunmaktadır.

Niğbolu Savaşı'ndan XVI. yüzyıl sonlarına kadar İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin kopuk olduğu görülmektedir. Kanunî Sultan Süleyman döneminde 1553 yılında İngiliz tüccarlarına Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret hakkı tanınmış fakat İngiliz tüccarları ilk zamanlarda bu ayrıcalığı gereğince kullanamamışlardır. Daha ucuz ve aracısız olarak baharatı kendi

¹⁰³ Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580-1838)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 11.

¹⁰⁴ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023), C. 1, 280.

¹⁰⁵ Uzunçarşılı, İ. H. "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar". *BELLETEN* 13/51, Ankara 1949, 573.

¹⁰⁶ Baktır, Hasan, "Türkler ve İngilizler; Tarihte İlk Münasebetler", *International Journal of Social Science*, 63, 2017, 174.

ülkelerine götürmenin yollarını aramışlardır.¹⁰⁷ 1578'de İngiltere, kendisini tehdit eden İspanya'ya karşı Osmanlı Devleti ile ittifak kurmak için Padişah III. Murad'a bir elçi göndermiştir. Böylece ilk İngiliz elçisinin İstanbul'a gelmesi ile iki devlet arasında resmi ilişkilerin başladığını görmekteyiz.¹⁰⁸ Bu dönemde İngilizler, vergi yüklerini azaltmak ve Akdeniz ticaretini doğrudan doğruya yürütmek için faaliyette bulunmuşlardır. Doğu Akdeniz'de ve Osmanlı memleketlerinde ticaret yapmak için padişah'tan müsaade istemişlerdir. İngilizlerin Osmanlı ile resmi münasebetleri başlatmasındaki amacı, ticaretinde aracıları ortadan kaldırarak böylelikle vergi yükünden kurtulacak aynı zamanda da ticaret filolarını güçlendirmiş olacaktı.¹⁰⁹ Diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında Türk-İngiliz resmi ilişkilerinin yavaş ilerlediği görülür. Bu gecikmenin nedeni İngiliz krallarının Türkleri Hristiyanlığın düşmanı olarak görmeleri ve Türk korsanlarının İngiliz gemilerine saldırımları olmalıdır.¹¹⁰

İngiliz ve Osmanlı ilişkilerinin başlamasını İngiliz iş adamlarının girişimi sağlamıştır. Edward Osborne ve Richard Staper adındaki İngiliz iş adamları Osmanlı topraklarında ticaret yapmak istemişler, bu amaçla da kendilerine temsilci olarak belirledikleri William Harborne 1578'de İstanbul'a göndermişlerdir. William Harborne, hem ticari faaliyetlerde bulunmuş hem de sarayda nüfuz sahibi kimselerle de temasta bulunmuştur. William Harborne'nun bu temasları neticesinde Mart 1579'da Sultan Murad tarafından Kraliçe Elizabeth'e¹¹¹ yazılmış bir mektupla ülkesine dönmüştür. Sultan III. Murad mektubunda üç İngiliz tüccarına Osmanlı topraklarında ticaret yapmak için müsaade verdiğini belirtmiştir. Kraliçe Elizabeth, III. Murad'a 25 Ekim 1579'da cevaben yazdığı mektupta üç İngiliz tüccarına verilen ticaret imtiyazına teşekkür ettikten sonra aynı imtiyazların diğer İngilizlere de verilmesi talebinde bulunmuştur.¹¹²

İngiliz iş adamlarının girişimleri iki devletin birbiriyle resmi temaslarını sağlamış ve bu resmi temaslar neticesinde de ticaret dostluğuna dair ilk olarak 1580 yılında İngiliz ile Osmanlı arasında bir sözleşme imzalanmıştır.¹¹³ Buna göre, İngiliz ticaret erbabı, Fransız ve Venediklilere verilen imtiyazlık haklarına sahip olmuştur. Yine İngiliz ticaret gemileri kendi bayrakları ile Osmanlı sularında dolaşabilme hakkı elde etmiştir.¹¹⁴ İngiliz tüccarları elde

¹⁰⁷ İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 144.

¹⁰⁸ İlter, Erdal, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", OTAM, Sayı 6, Ankara 1995, 156.

¹⁰⁹ Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580-1838)*, 11-12.

¹¹⁰ Karaca, T. Niyazi, "Dostluktan Çatışmaya: Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri", *Türk-İngiliz İlişkileri Dergisi*, 1/1, 2020, 12.

¹¹¹ Kraliçe Elizabeth, "Bugünkü İngiltere'nin hem iç işleri hem de dış ilişkileri açısından temellerini üç asır önce atmış, VXVI. Yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da hüküm süren bütün çağdaşlarından daha üstün bir hükümdardır." Bkz. Burian, Orhan, "Türk - İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1-2, Mart - Haziran 1951, 1.

¹¹² Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580-1838)*, 15-16-17.

¹¹³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 7.

¹¹⁴ Şahin, Hasan, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı'na Kadar)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Sayı 29, Erzurum 2006, 215.

ettikleri bu kazanımla Osmanlı memleketlerinde ticaretin idare edilmesi için bir kumpanya kurulması için harekete geçmiş ve bunun neticesinde Kraliçe Elizabeth tarafından 11 Eylül 1581'de on iki tüccara yedi yıl süre ile Türk memleketleri ile ticaret yapma imtiyazı verilmiştir. Böylelikle Turkey Company (Türkiye Kumpanyası) kurulmuştur.¹¹⁵ İngiliz Hükümeti'ne ve tüccarlarına verilen bu ayrıcalıklar yeterli olmamış gibi, daha da ileri gidilerek 4 Mayıs 1583 tarihinde İstanbul'da İngilizlere daimî elçi bulundurma hakkı da sağlanmıştır. Benzer şekilde İngiliz ticaret erbabının ticari ve yargı meseleleriyle ilgilenmek için İskenderiye, Trablusşam, Cezayir, Tunus, Trablusgarb ve Mısır'a konsoloslar göndermeleri kararı da alınmıştır.¹¹⁶ İngiliz bayrağı taşıyan ilk ticaret gemisi 9 Haziran 1584'te İstanbul'a gelmiştir.¹¹⁷ Ancak verilen bütün imtiyazlara rağmen İngilizler'in Türkler hakkında pek de iyi düşünmedikleri, ilk İngiliz elçileri olan William Harborne (1578-1588), Edward Barton (1588-1597) ve Henry Lello (1598-1607)'nin Londra'ya gönderdikleri raporlardan anlaşılmaktadır. Bu raporlar sayesinde, İngilizler, Osmanlı Devleti hakkında etraflı bilgi edinmek imkânını buluyorlar ve Türkiye'de girişecekleri ekonomik ve siyasi teşebbüslerini bunlara göre ayarlamaya çalışıyorlardı.¹¹⁸

Kraliçe Elizabeth tarafından 1583'te bazı İngiliz tüccarlarına altı yıllığına müsaade verdiği Venedik ile ticaret yapan "Venice Company" (Venedik Kumpanyası) kurulmuştu. Daha önce kurulan Türkiye Kumpanyası ile Venedik Kumpanyası'nın birleşmesi Doğu ticaretinde büyük kârlar getireceğini düşünen tüccarların girişimleri sayesinde 7 Ocak 1592'de birleştirilerek "Levant Company" kurulmuştur.¹¹⁹ Bu şirket 1825 yılına kadar, 244 yıl Osmanlı ülkesindeki İngiliz ticari ilişkilerini yürütmüştür.¹²⁰ 1582-1824 yılları arasında yani Levant Company dönemi boyunca 49 elçi Osmanlı ülkesinde görev yapmıştır. Bu dönem boyunca İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin temel belirleyicisi siyasetten çok ticaret olmuştur.¹²¹ İngilizlerle Aralık 1601 tarihli bir sözleşme yapılarak Fransız ve Venediklilere verilen ticarî müsaadelerde olduğu gibi ayniyet arz eden bu ticarî sözleşme gereğince İngilizler Türk limanlarında ticaret yapabilecekleri gibi, Felemenk tüccarları da İngiliz bayrağı altında bu haklardan faydalanacaktı.¹²² 1620'li yıllara gelindiğinde İngilizlerin Yakın Doğu dünyasındaki en önemli ticarethaneleri haline dönmüş üç şehirden bahsedilmektedir. Bu şehirler Osmanlı'nın İstanbul, İzmir ve Halep şehirleridir.¹²³ Bu ticari ilişkiler 1699 yılına kadar sorunsuz devam

¹¹⁵ Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580-1838)*, 18.

¹¹⁶ Şahin, Hasan, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı'na Kadar)", 215.

¹¹⁷ Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580-1838)*, 51.

¹¹⁸ İlater, Erdal, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *OTAM*, Sayı 6, Ankara 1995, 156.

¹¹⁹ Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580-1838)*, 19-20.

¹²⁰ Aksoy, Nazan, *Rönesans İngiltere'sinde Türkler*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004) 29.

¹²¹ Şirin, İbrahim, "İngilizlerin Osmanlı'yı Yarı Sömürgeleştirme ve Pazarlaştırma Stratejileri, Aktörler, Araçlar: Tüccardan Elçiye, İmtiyazdan Fuar'a", 8. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1-5 Ekim 2018, 412.

¹²² Cezar, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, 3, (İstanbul: Tan Matbaası, 1959), 1695.

¹²³ Goffman, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660, çev. Ayşe Başçı-Sander*, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2001), 26.

etmiştir. Hatta 1620-1683 yılları arasında iki ülkenin ticari ilişkileri en parlak dönemini yaşamıştır.¹²⁴

XVI. yüzyıl boyunca Akdeniz’de Osmanlı üstünlüğü devam etmiştir. Zamanla bu üstünlük zayıflamaya başlamıştır. Doğu Akdeniz pazarlarında, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Fransa, İngiltere ve Hollanda, korsanları ve ticaret filolarıyla Dubrovnik ve Venedik ticaretinin yerine geçtiler.¹²⁵ Hint Okyanusu ve Körfez limanlarında Hollandalı ve İngilizlerin bariz üstünlük sağlamıştır. Bu yeni dönemde Körfez limanlarında İranlılar, Basra limanında Osmanlılar, Hint mallarını İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyaları vasıtasıyla almak mecburiyetinde kalmışlardır.¹²⁶ Bu devletler denizlerdeki bu üstünlük durumuna geçmelerini Osmanlı’ya borçludurlar. Çünkü Osmanlı Portekiz ve İspanya tehdidine karşı bu devletleri birer denge unsuru görmüş ve XVI. yüzyıldan başlayarak, özellikle Fransa ve İngiltere’ye çeşitli ticari kolaylıklar sağlamıştır. Askeri tehdidi böylelikle ortadan kaldıran Osmanlı, kendisi için uzun vadede yıkıcı olacak ekonomik tehdidi ise ön görememiştir. Güçlü bir Avrupa devletine karşı koyabilmek için başka bir Avrupa devletine verilen bu ticari kolaylıklar (kapitülasyonlar) Avrupalı devletlerin, özellikle de İngiltere’nin gelecekteki hâkimiyetlerinin temellerini oluşturmuştur. 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise artık Fransa, İngiltere ve Hollanda gemileri artık Osmanlı limanlarından uzak mesafeli ticareti ellerine geçirmişlerdir.¹²⁷

Çok masumane başlayan İngiliz - Osmanlı ilişkilerinde baştaki Osmanlı üstünlüğü ve İngilizlerin ticari güçlerini arttırma çabası doğrultusunda yaptığı girişimler, kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı’nın ekonomisini çökertecek ve dışa bağımlı hale gelmesine neden olacaktır.. İngiltere ile yapılan 1675 Antlaşması ile de İngiliz tüccarlar, Fransız tüccarların 1535’te elde ettiği haklara sahip olmuşlardır, hatta Osmanlı’nın yabancılara verdiği ayrıcalıklar bakımından İngilizleri Fransızlardan daha üstün konuma getirmiştir. Başlangıçta İngilizler de diğer ayrıcalıklı devletler gibi yüzde beş gümrük vergisi verirken, bu oran yüzde üçe düşürülmüştür. Bunun bir neticesi olarak da İngilizlerin Osmanlı topraklarındaki ticari faaliyetleri kısa sürede gelişmiştir. İstanbul’un dışında Halep ve İskenderiye gibi birçok Osmanlı bölgesinde İngilizler önemli ticaret merkezleri kurmuşlardır. İngiltere, 1809 tarihli Kal’a-i Sultaniye Antlaşması ile Osmanlı yönetimince getirilmiş bulunan "İstanbul Boğazı'nın savaş gemilerine kapalılığı" ilkesinden de muaf tutulmuş, böylece daha önceden hiçbir devletin elde edemediği çok önemli bir ayrıcalık elde etmişlerdir. 16 Ağustos 1838 tarihli Balta Limanı Antlaşması'nın İngiliz tüccarlar lehine çok önemli hükümler getirdiği görülmektedir. Antlaşma gereğince Osmanlı Devleti, belki kendi lehine gümrük vergilerini yükseltmeyi başarmıştır, ancak ülkesindeki tüm tekellerin kaldırılmasına, daha doğrusu İngilizlere verilmesine de razı olmuştur. Bu hüküm Osmanlı ekonomisi için tam bir yıkım teşkil etmiştir; çünkü İngiliz tacirler Osmanlı üreticiden son derece düşük fiyata aldıkları

¹²⁴ Karaca, T. Niyazi, "Dostluktan Çatışmaya: Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri", 15.

¹²⁵ İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 143.

¹²⁶ İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, 1, Editör. Halil İnalçık-Donald Quataert, çev.Halil Berktaş, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 418.

¹²⁷ Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918'e*, (Ankara: İmge Kitapevi, 2003), 121.

malları işleyerek, tekellerden muaf tutuldukları için istedikleri fiyattan satabilme hakkını kazanmışlardır. Bu Antlaşma hükümlerinden giderek başka devletlerin de yararlanmaya başlamasıyla Osmanlı tüccarları artık yabancılarla rekabet edemeyecek duruma gelmişlerdir.¹²⁸

XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticaretinde Batı üstünlüğünün belirginleştiği bir dönemdir. Bu dönemde devletler ihracatı öncelikledikleri ve ithalatı daha sınırlı tutmaya çalıştıkları içindir ki merkantilist bir kapitalizm gelişmişti. İşte baş gösteren bu kapitalizm, ortaklıklar ve kumpanyalar kurulmasının ve de gelişmesinin önünü açmıştı. Bu kumpanyalar Osmanlı Devleti içerisinde devletin gücü azaldıkça yetkilerini artırmak içinde büyükelçi ve konsoloslar tarafından da destekleniyordu. Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nin bütün iskelelerinde Batı tüccarlarının yüksek çıkarları doğrultusunda geniş ölçüde kendine yer buluyordu.¹²⁹ Osmanlı Devleti ekonomik olarak bakıldığında kapitalizm öncesi ekonomik bir modele sahiptir. Osmanlı'nın ekonomik politika olarak halkının hayatta kalmasına yetecek kadar gıda temini ön görmüş ve büyük merkeze sahip yerlerin ise iâşesi ve vergilerinin aynı ya da nakdî ödenmesini temel olarak amaçlamaktaydı. Devlet yıkılana kadar da ekonomik politika olarak belirli kişilerin korunduğu ya da teşvik edildiği merkantilist diye tanımlan politikalardan hep uzak durmuştur.¹³⁰ Merkantilist Batılı Devletler, Osmanlı Devleti'nin kendisine verdiği kapitülasyonların ilk hallerinden çok da öteye taşıyarak zorunlu hale getirmekle kalmayıp aynı zamanda genişletmişler ve kapitülasyonları Osmanlı ekonomisinin sömürü aracına dönüştürme başarısını da göstermişlerdir. Osmanlı ekonomik yapısı başlangıçta kötü etkilenmemiş ve buna izin vermişti. Osmanlılar ülke pazarında bolluk yaratma ve artan gümrük gelirlerinden hazinelerini kalkındırmak için Batı'dan ülkeye gelen ithal sanayi mallarının kendi pazarlarında dolaşmasını önemsemiş ve en iyi siyaset yolu olarak görmüşlerdir. İşte başlangıçta Osmanlı'nın kârına olan tüm bunlar Osmanlı'nın ekonomisinin çökmesini hızlandıran süreçleri oluşturmuştur.¹³¹

Özetleyecek olursak İngiliz-Osmanlı ilişkileri İngilizlerin Osmanlı'nın geniş sınırları içerisinde büyük ticaret olanağına kavuşmak için yaptığı başvuru ve çalışmalarla ticari kaygılarla başlamış ve kısa sürede de İngiltere'nin lehine tek taraflı olarak büyük gelişmeler göstermiştir. Bu ilişkiler başlangıçta her ne kadar da ticari amaç doğrultusunda gerçekleşmiş olsa da İngilizler, Osmanlı sınırları içerisinde elde ettiği ayrıcalıkları korumak ve geliştirmek için zamanla gerçekleşen tarihi ilişkiler ve yaşanan olaylar neticesinde İngilizlerle kurulan ilişkiler, siyasi ve askeri alana da evrilerek devam edegelmiştir.¹³²

¹²⁸ Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580-1838)*, 40; Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789 - 1994)*, (İstanbul: Filiz Kitapevi, 1995), 54; Pamir, Aybars, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı'ya Etkileri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51/2, Ankara 2002, 102-103.

¹²⁹ Mantran, Robert, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Değişmesi", *E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 3, 1987, 164.

¹³⁰ Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 33.

¹³¹ İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 144-145.

¹³² Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789 - 1994)*, 54-55.

2.2. İngiliz - Osmanlı İlişkilerinin Gelişimi - Siyasi İlişkiler Dönemi Ve Şark / Doğu Meselesi

Tarihte Niğbolu Savaşı ile gerçekleşen İngiliz-Osmanlı tarihsel karşılaşması, daha sonrasında ilişkilerin temeli ticaret üzerine kurulu bir anlayışla daha çok da İngilizlerin Osmanlı'nın hâkimiyet altındaki topraklarında ticaret hacmini genişletmek için Osmanlı ile dostane ve yakın ilişkiler kurmak şeklinde kendini göstermiştir. İngiltere zamanla denizlerdeki gücü ele geçirmesiyle ve Avrupa'nın da güçlü devletlerinin arasında ön plana çıkması ile birlikte Osmanlı ile olan ilişkilerinde de dengeler değişmiştir. Osmanlı ile her zaman iyi ilişkiler içerisinde olma arzusu ile hareket eden İngilizler, güç dengelerinin değişmesiyle de bu tavırlarından da vazgeçmişlerdir. Bu bölümde İngiliz ve Osmanlı ilişkilerinin ticaret boyutundan ziyade siyasi olarak nasıl bir gelişim arz ettiği, bu bağlam üzerinden de ilişkilerin Şark/Doğu Meselesi'ne etkilerini de irdelemeye çalışacağız.

Osmanlı Devleti, Doğu sınırlarının ciddi tehdit altında olmaması ve Avrupa'nın kendi özel şartları gereği, 1520-1566 yıllarını kapsayan Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nde, yönünü ve seferlerini batıya döndürmüştür. Bu dönemde Habsburg İmparatorluğu akrabalık ilişkilerine bağlı olarak Avrupa'da önemli bir egemenlik elde etmişti. Onlara direnen yegâne güç ise Fransa ve İngiltere idi. Osmanlıların, Habsburglar ile mücadeleye girişmesi Fransa ve İngiltere'nin güç kazanmasını sağlamıştır. Son tahlilde bağımsız ve milli monarşileri esas alan yeni bir siyasal plan ve güç oluşturma ve böylece bir sistem kurma planları yapıyorlardı. Osmanlı Devleti de oluşturulmakta olan söz konusu Avrupa devletler sisteminde önemli bir rol üstlenmiştir.¹³³

İngiltere, Katolik İspanya ile siyasal ve dini çatışmaları sebebiyle Akdeniz'deki gelişmeleri yakından takip ediyordu. İngilizler; İspanya'nın Yeni Dünya'da, Portekiz'in Doğu Deniz'deki egemenliklerine karşı koyacak derecede deniz gücünü ve uluslararası ilişkilerini geliştirmiştir. Bu çerçevede Volga kıyılarından Hazar Denizi'ne kadar Rusya ile ticaret yapan Moskova şirketini kurmuşlar, benzer şekilde İran ile ticari münasebetlerini arttırmışlardır. Diğer taraftan mallarını ve ticaret erbabını Osmanlı İmparatorluğu topraklarından geçirmek ve ticari münasebetlerini geliştirmek düşüncesinde olan İngiliz Hükümeti'nin İstanbul'daki çabaları, İspanyol ve Fransız temsilcileri tarafından engellenmiştir. Buna rağmen Sokullu Mehmet Paşa, Avrupa ülkelerinin birbirleri ile ittifaklarını ve çekişmelerini Osmanlı İmparatorluğu çıkarları doğrultusunda değerlendirmeyi ve İmparatorluktaki konumunu güçlendirmeyi hedeflemiştir. 1579 yılında İngiliz Hükümeti'nin temsilcisi William Harborne'e İran ile savaşta kullanılacak demir, çelik, teneke ve bakırı temin etmek için söz vermiş, ayrıca Fransız ve Venediklilerin sahip oldukları imtiyazlardan faydalanmak için gerekli izinleri de İngilizlere vermiştir.¹³⁴

¹³³ Afyoncu, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), 177.

¹³⁴ Şahin, Hasan, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı'na Kadar)", 215.

II. Viyana kuşatması sonrası gerek Osmanlı açısından gerekse İngilizler açısından bir dizi değişiklik ortaya çıkmıştır. İngilizlerin ticaret hacmindeki daralma ve Fransa'nın üstünlüğü ele geçirme korkusu İngilizleri, Fransa'ya karşı Avusturya'yı destelemeye ve Avusturya ile Osmanlı ilişkilerini düzeltme konusunda arabuluculuk yapmaya zorunlu kılmıştır. İngiltere çıkarları için bir an önce Avusturya ile Osmanlı arasındaki savaşın son bulması gerekiyordu ve bunun içinde İngiliz elçiler iki devlet arasında siyasi köprüler kurma çabası içine girmişlerdi. İngilizlerin bu arabuluculuk faaliyetleri sonuç vermiş ve 1699'da Karlofça Antlaşması imza edilmişti.¹³⁵ Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ile sağlıklı münasebetlerini devam ettirme düşüncesinde olmuştur. İngilizler, 1702-1714 yılları arasında Fransızlar ile İngilizler arasında meydana gelen İspanya Veraseti Savaşı esnasında İngiliz deniz kuvvetlerinin ihtiyaç duyduğu gıda ve diğer maddelerinin temin edilmesi için Akdeniz bölgesi ülkelerindeki Osmanlı Devleti'nin yetki sahibi memurları ile iyi ilişkiler geliştirerek onları etkisi altına almaya çalışmışlardır.¹³⁶

Karlofça Antlaşması sonrası Avrupa devletleri ile diplomasinin ön plana yerleştiği bir dönem başlamıştır. XVIII. yüzyılda Osmanlı ile Avrupa ilişkilerinde savaşın yerini diplomasi almıştır. Osmanlı artık Avrupa'daki rolünün savunma olduğunu ve bunun içinde güçlü müttefiklere ihtiyacı olduğunu anlamıştır. Bu doğrultuda bir Osmanlı diplomasi sisteminin kurulmasına ağırlık vermiştir. Karlofça Antlaşmasına kadar Osmanlı diplomasisi tek taraflı ve karşılıklılık esasına dayanmayan bir uygulamalar bütünüydü.¹³⁷ Bundan sonra Osmanlı diplomatik ilişkileri İngiltere dışındaki devletleri de kapsayacak şekilde oluşturulmaya çalışılmıştır. Artık Avrupa diplomasisinin çatışık diplomasisi içine dâhil olan Osmanlı Devleti birinci derece Rusya, Avusturya, Fransa devletlerinin; ikinci derecede İngiltere, İsveç, Polonya çıkarları yüzünden büyük yenilgiler ve kayıplar yaşayacağı bir dizi savaşa girmek zorunda kalacaktır.¹³⁸

1703-1730 yıllarında III. Ahmed, II. Mustafa'nın yerine geçmiştir. Barış yanlısı bir hükümdar olmasına rağmen III. Ahmed, o dönemde Avrupa'nın içinde bulunduğu gelişmeler nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'daki sorunların dışında tutamamıştır. Sözgelimi, 1709 yılında Rusya, Poltava Savaşı'nda İsveç Devleti'ne mağlubiyet yaşatınca kuzey bölgesinde adeta Rus tehlikesini hızlandırmıştır. Rus kuvvetlerinin Osmanlı sınırlarını ihlalleri ve İsveç Kralı'nın iade edilmesi, kriz ve savaşa sebep olmuştur. Nihai olarak meydana gelen savaşta Ruslar, yenilgiye uğratılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, bu galibiyetle moral üstünlüğünü ele geçirmiş ve Karlofça Antlaşması ile maruz kaldığı kayıplarını telâfi etmek için çöküş dönemini yaşayan Venedik'e savaş ilan etmiştir. Bu savaş sonucunda Mora Yarımadası bir bütün olarak

¹³⁵ Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I (1580-1838)*, 63; Özkan, Selim Hilmi, "II. Viyana Kuşatması Sonrası Türk-İngiliz İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, Kütahya Ağustos 2007, 194-195.

¹³⁶ Uzunçarşılı, İ. H. "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", 580.

¹³⁷ Sander, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1987), 95-96.

¹³⁸ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 42.

Osmanlıların yönetimine geçmiştir. Avusturya hükümeti ise bu duruma tepki göstermiş ve Venedik ile güç birliği oluşturarak Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısında konumlanmıştır.¹³⁹

XVIII. yüzyılda İngiltere'nin temel politikası Avrupa'da güçlü bir Fransa'yı istemeyişi ve kara Avrupası'nda mevcut dengenin devam etmesi içinde Fransa'ya karşı Rusya ile dostça geçinmiş ve Rusya ile yakın ilişkiler kurmuştur. İngiltere'nin bu siyaseti uzun zaman devam etmiştir.¹⁴⁰ Buna karşın İngiltere, Osmanlı'ya karşı hiçbir zaman muhalif bir tavır sergilememiştir. Fransa ve İngiltere arasındaki rekabet, dolaylı olarak Osmanlı devletini olumsuz etkilemiştir. İngiltere, Fransızların nüfuzunu kırmak için Rusları desteklemesi, Rusların gücünü arttırırken; Osmanlı ile İngiltere dostluk bağına kısmen zarar vermiştir.¹⁴¹ Avrupa'nın dengesinin büyük ağırlığını Osmanlı Devleti oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve parçalanması durumunda güç dengeleri Rusya lehine dönecekti. Güçlü bir Rusya ise Avrupa devletleri açısından büyük bir tehlike oluşturunca. Osmanlı – Rus savaşlarında Rusya'nın galibiyeti söz konusu olduğunda Rusların Karadeniz kıyılarına yerleşmesi İngiltere'yi oldukça tedirgin edecekti. Rusya'nın Osmanlı'yı yok etme durumu İngiltere'nin çıkarlarına tersti ve İngiltere'nin emellerinin gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü korunmalıydı.¹⁴²

1768 yılında Rusya'nın saldırgan tutumu nedeniyle Osmanlı ve Rusya arasında yeni bir savaşın fitili ateşlenmiştir. 1769-1770 yıllarındaki Rusya ve Osmanlı arasında savaş, Osmanlı'nın büyük kayıplarına neden olmuştur. Ukrayna'dan Tuna'ya kadar ilerleme kaydeden Rus ordusu, sınır boylarındaki Osmanlı kaleleri yanında Eflâk ve Boğdan'ı da topraklarına katmıştır. 1771' de Kırım'da Rus işgaline uğramış ve Baltık Denizi'nden Atlas Okyanusu'na ve Akdeniz'den Ege kıyılarına ulaşan Rus Donanması Çeşme'de Osmanlı donanmasını bozguna uğratmıştır. Rus saldırıları ancak 1774'te imza edilecek Küçük Kaynarca Anlaşması ile son bulmuştur. Küçük Kaynarca Anlaşması Osmanlı açısından büyük bir hezimettir. Anlaşmaya göre Kırım kaybedilmiş ve bağımsız bir devlet olmuş, Rusya hem Eflâk ve Boğdan üzerinde hem de bütün Osmanlı Rum – Ortodoks halkı üzerinde koruyucu sıfatıyla söz sahipliğini elde etmiştir. Osmanlı ayrıca savaş tazminatı ödemiş ve Karadeniz'de Rus ticaretinin serbestiyetini de kabul etmiştir.¹⁴³ 1783'te Kırım'ın Çariçe II. Katerina'nın çabaları ile ele geçirilmesi, Rusya'da Moskova siyasetinin bir başarısı olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca Kırım'ın Rusya topraklarına katılması, Rusya'da Küçük Kaynarca anlaşmasından daha fazla sevince neden olmuştur.¹⁴⁴ Kırım'ın işgalinden sonra II. Katerina, Karadeniz kıyılarında kaleler, tersaneler ve donanmalar inşa etmeye başlatmıştır. Tüm bunların amacı, Grek Projesi'nin hayata geçirilmek istenmesidir. Amaç, Rusya'nın İstanbul'u

¹³⁹ Şahin, Hasan, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı'na Kadar)", 218.

¹⁴⁰ Armaoğlu, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997), 20.

¹⁴¹ Uzunçarşılı, İ. H. "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar", 580.

¹⁴² Armaoğlu, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 21.

¹⁴³ Akşin, Sina, *"Osmanlı Devleti 1600-1908"*, *Türkiye Tarihi*, 3, (Ankara: Cem Yayınevi, 1995), 65.

¹⁴⁴ Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, 6, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 313.

olarak Türkleri Avrupa'dan atmaları ve İstanbul merkez olacak şekilde bir Rus prensinin yönetiminde kendisine bağlı bir Grek Devleti kurmaktı. II. Katerina'nın torunu Konstantin de Grek Devleti'ni yönetecek Rus prensi idi.¹⁴⁵ Osmanlı'nın Kırım'ı tekrar almak istemesi, Rusya'nın ise Kırım'da hâkimiyetini pekiştirmek istemesi nedeniyle 1787'de iki devlet tekrar karşı karşıya gelmiştir. Ruslar Karadeniz ticaretinde serbest hareket edebilmelerini sağlamak için öncelikle Özi'yi almak istemişlerdir.¹⁴⁶ Özi Kalesi, Bug ve Dinyeper nehirlerinin Karadeniz'e döküldüğü bölgenin kontrolünü sağlayacak oldukça stratejik bir noktada bulunmaktaydı. Buraya hâkimiyet kuran, Karadeniz'e çıkış imkânına kavuşmuş olacak ve aynı zamanda da Polonya'nın güneyi ile Batı Avrupa arasında ticaretin kontrolünü de eline geçirmiş olacaktı. Özi'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesi Doğu Avrupa'da Rusların nüfuzunun artması ve Karadeniz ticaretinin de Rusların eline geçmesi anlamını taşıyordu ki bu İngilizlerin hiç arzu etmedikleri bir şeydi.¹⁴⁷ Rusya'nın yaratacağı bu tehlikeye karşın İngiltere, Ruslar ve Osmanlı'nın savaşa son vermesi için arabuluculuk rolünü üstlenmiştir. İngiliz arabuluculuğu ile Rusya ve Osmanlı Devleti arasında 9 Ocak 1792'de Yaş Antlaşması imzalanmıştır.¹⁴⁸

İngilizler, Rusya'nın gerçekleştirdiği bu başarılarından rahatsızlık duymuş, Avusturya – Rus ittifakına karşı Prusya ile ittifak yapmış ve Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasını hedefleyen bir politikayı uygulama koymuştur. Osmanlı toprak bütünlüğünün bozulması Balkanlardaki dengeleri Rusyalar lehine bozacağından ve Rusların Avrupa'da çok kuvvetli hale gelme olasılığı İngilizleri Osmanlı lehine harekete geçirmiştir. İngilizlerin Prusya ile yaptığı ittifak nedeniyle de Ruslar amaçlarına ulaşamamış ve Grek Projesi gerçekleşmemiştir.¹⁴⁹

Fransızlar, Akdeniz'de önemli sömürge imparatorluğu kurmak ve İngiltere'yi sömürgelerinde yenmek için büyük bir ordu ile 19 Mayıs 1798'de Doğu Akdeniz'e büyük bir sefer düzenlemiştir. Fransız kuvvetleri yapılan mücadeleleri kazanmış ve 25 Temmuz itibari ile de Osmanlı toprağı olan Mısır'a hâkim olmuştur.¹⁵⁰ Osmanlı Devleti, Fransa'nın Mısır'ı işgali üzerine Fransa'ya karşı Rusya ve İngiltere ile birlikte hareket etme kararı almıştır. Vezir İsmet Bey ile Dış İşleri Bakanı Atıf Efendi yetkilendirilmiş ve ittifak görüşmeleri başlamıştır.¹⁵¹ İlk olarak Rusya ile yapılan ittifak ve daha sonra 5 Ocak 1799 tarihinde İngilizler ile imzalanan müttefiklik anlaşması, Osmanlı ve Avrupa siyasetinde kayda değer bir öneme sahiptir. Bu ittifak antlaşmasıyla Osmanlı, Fransa'ya Akdeniz'deki bütün limanlarını

¹⁴⁵ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 19.

¹⁴⁶ Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 448.

¹⁴⁷ Sarılioğlu, İrşat, "Doğu Sorunu ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağımsızlığını ve Toprak Bütünlüğünü, Koruma Politikasının Oluşumu", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches*, 14/20, Aralık 2019, 2355.

¹⁴⁸ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 21-22.

¹⁴⁹ Temel, Mehmet, "Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere'nin Osmanlı Devletine ve Milli Mücadeleye Bakışı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, Balıkesir 1998, 122.

¹⁵⁰ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 5, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), 27.

¹⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 2, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 17.

kapatacak ve Mısır'dan Fransızları çıkarmak için de on üç bin kişilik bir ordu oluşturacaktı. İngiltere de donanmasıyla ve askeriyle Osmanlı'ya Fransızların Mısır'dan atılması için yardım edeceklerdi. Cebel-i Tarık Boğazı'ndan sonra Malta'yı ele geçiren ve Hindistan ticaret hattının güvenliği sebebiyle Mısır'ı sıkı sıkıya takip eden İngiltere'nin, Fransızların Osmanlı denizlerinde ekonomik egemenliğini etkisiz hale getirerek kendi lehine çevirmeyi hedeflemesi, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının bütünlüğüne ilişkin politikasının tezahürüdür. İngiltere yaptığı bu anlaşma sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun milletlerarası münasebetlerinde kayda değer bir denge unsuru haline gelecektir.¹⁵² Böylece İngiltere, 1791'de ortaya koyduğu Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ve varlığını koruma politikasını ilk defa uygulamaya koymuş olacaktı.¹⁵³

Osmanlı ve İngiliz orduları tarafından mağlup edilen Fransızlarla 30 Ağustos 1801'de İskenderiye Sözleşmesi imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre de Fransızlar 18 Eylül 1801'e kadar ellinde bulunan bütün şehir ve istihkâmları boşaltacaklar ve en geç 27 Eylül – 2 Ekim arasında da Mısır'dan tamamen ayrılmayı taahhüt etmişlerdir. Böylelikle Mısır Osmanlı Devleti topraklarına tekrar katılmıştır.¹⁵⁴

Mısır, üç yıl boyunca Avrupa siyasetinin ağırlık noktası olmuştur. Fransa, Mısır'dan eli boş dönerken Akdeniz'i Fransız gölü haline getirme, İngiltere'yi Hindistan'dan uzaklaştırma ve İngilizlerin sömürgeleriyle bağlarını koparma hedefleri de gerçekleşmemiş oluyordu. İngilizler, Mısır seferinden en karlı çıkan devlet olmuştur. Doğu'daki Fransız tehlikesini bertaraf etmiş, Malta'ya yerleşmekle de Cebelitarık'tan sonra Akdeniz'in en stratejik bölgesine de sahip olmuştur. Fransız donanmasını Ebuhr'da yaktığı için de Akdeniz'de çok önemli bir üstünlük sağlamıştır. Mısır seferi ile bir dizi mağlubiyete uğrayan Osmanlı Devleti artık zayıflığını anlamıştır. Osmanlı topraklarının güvenliğini artık tek başına sağlayamayacağı anladığı içindir ki denge politikasını bütün sonuçları ile kabul etmiştir. Mısır seferinde Rus ve İngiliz desteğini alması bunun kanıtı niteliğindedir. Yine Osmanlıların İngilizlerin Mısır'da kalmak istemeleri durumu ve Rusların Osmanlı hâkimiyeti altındaki Rumlar arasında milliyetçilik propagandası yaparak bölge halkını Osmanlı'ya kıskırtmaları Osmanlı'yı Fransızlar ile tekrar barışçıl ilişkiler kurmaya zorlamıştır. İngilizler artık Osmanlı'ya yeterince güven vermediğinden Osmanlı, eski dost Fransa'ya doğru bir yanaşma gayreti içine girmek için kendisini zorunlu hissetmiştir.¹⁵⁵

Osmanlı kendisine karşı meydana gelebilecek başka ülkelerin tehdit ve tehlikelerine karşı yine başka bir devletin desteği ve yardımı suretiyle bir denge kurma politikası benimsemiştir. Bunun ilk örneğini de Fransızların Mısır'ı işgal etmesi ile Mısır'ın kurtarılması için ilk etapta Rusya ile daha sonra da İngiltere ile yaptığı ittifak ile ortaya koymuştur.¹⁵⁶ Osmanlı'nın denge

¹⁵² Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 35-36.

¹⁵³ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 85.

¹⁵⁴ Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789 - 1994)*, 90.

¹⁵⁵ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 42-43.

¹⁵⁶ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 85.

siyaseti doğrultusunda Fransa'ya yaklaşması İngiltere'nin hoşuna gitmemiştir. İngiltere; Osmanlı'dan Fransa ile ilişkilerini kesmesini, donanması ve Çanakkale'ye hâkim kalelerin kendisine verilmesini ve bunun yanında da Eflak ve Boğdan'ın da Rusya'ya verilmesini istemiştir. Osmanlı bu teklifleri kabul etmeyince İngiliz elçisi 27 Ocak 1807'de İstanbul'u terk etmiştir. İngiliz donanması Şubat 1807'de Çanakkale Boğazı önlerine gelmiş ve Osmanlı Devleti'ni tehdit etmiştir. İngilizlerin boğazı geçmeleri Osmanlı'nın İngilizlerin teklifini gözden geçirmelerine neden olmuş ve İngilizlerle görüşmeler tekrar sağlanmıştır. İngilizler İstanbul'a saldırmayı göze alamamışlar ve 2 Mart'ta Akdeniz'e açılmışlar ve Mısır'a bir çıkarma yapmışlardır. İskenderiye'yi almışlardır; buna karşın Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa İngilizlerle mücadeleye girişmiş ve İskenderiye'yi geri aldığı gibi Mısır'ı da İngilizlere kaptırmamıştır.¹⁵⁷

Osmanlı'nın Fransa'ya yakınlaşma isteği, Fransa'nın saldırgan tutumları nedeniyle gerçekleşmemiştir. İngiltere ise Fransa ve Rusya'nın faaliyetleri nedeniyle Osmanlı ile ilişkileri düzeltme kararı alarak, Osmanlı ile yakınlaşma için girişimlerde bulunmuş ve ilişkiler tekrar düzelme noktasına gelmiştir. Bu düzelme ile birlikte Osmanlı ve İngiltere arasında 5 Ocak 1809'da Çanakkale Anlaşması ya da Kala'i Sultaniye Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma hem barış hem de ittifak anlaşması niteliğini taşıyordu. Anlaşmaya göre, İngilizlerin daha önce elde ettiği ticari ayrıcalıklar aynen devam edecekti ve Fransa'nın Osmanlı'ya saldırması durumunda İngiltere Osmanlı'ya yardım edecekti. İngiliz - Osmanlı dostluğu böylece tekrardan kurulmuş oluyordu.¹⁵⁸ Anlaşma ile birlikte İngiltere, İstanbul ve Çanakkale boğazlarındaki üstünlüğü ele geçirmiş, Osmanlı ise sürekli savaş halinde olduğu Rusya'ya karşı bir müttefik kazanmıştır. Osmanlı devlet yöneticilerinin Fransa'ya bağımlı dış politikası böylelikle İngiltere lehine değişikliğe uğramıştır.¹⁵⁹

1815 yılında Viyana Kongresi'nde Fransa'nın Avrupa'daki saldırgan politikalarına karşı İngiltere, Prusya, Rusya ve Avusturya bir araya gelmiştir. İngiltere'nin kongreden beklentisi Fransa ve Hollanda'dan aldığı sömürgelerini kaybetmemek ve Avrupa'daki kuvvet dengesinin korunması idi. İngiltere Rusya ve Avusturya'nın güçlenmesini istemiyordu; bunun için de Rusya'ya karşı Prusya, Avusturya'ya karşı Fransa'yı destekliyordu. Öbür taraftan da Manş kıyılarının Fransa kontrolüne geçmemesi içinde Hollanda ve Belçika ile işbirliği yapmıştı. Diğer Avrupa Devletleri'nin de kendilerince İngiltere gibi düşünceleri vardı ve bu düşünceleri faaliyete geçirmek için kongreye katılmışlardı.¹⁶⁰ Kongre'de Osmanlılarla ilgili olarak ise, doğrudan bir karar alınmamakla birlikte Avrupalı devletler tarafından Osmanlı'nın geleceğine bir sorun olarak baktıkları kendini tam olarak hissettirmiştir.¹⁶¹

¹⁵⁷ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 51-53.

¹⁵⁸ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 94-97.

¹⁵⁹ Yenidünya, Süheyla, "Kala'i Sultaniye Anlaşmasının Gizli Görüşmeleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, Haziran 2009, 310-311.

¹⁶⁰ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 75-76.

¹⁶¹ Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789 - 1994)*, 42.

Osmanlı idaresi altında bulunan Hristiyan halkın durumunu söz konusu ederek Şark/Doğu Meselesi ilk defa kongrede Rus temsilcisi tarafından kullanılmıştır. Bu kavram; XIX. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarının paylaşılması ve XX. yüzyılda da imparatorluğun bütün topraklarının paylaşılması anlamında kullanılmıştır. Aslında Şark/Doğu Meselesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa tarafından uygulamada iken, meselenin isimlendirmesi ise 1815'te Viyana Kongresi'nde gerçekleşmiştir. XX. Yüzyıl boyunca etkisini devam ettirmiş ve XX. Yüzyılın ilk çeyreğini bulmadan Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile birlikte bu kavramda Osmanlı ile birlikte ortadan kalkmıştır. Şark/Doğu Meselesi başlangıcından ortadan kalkma sürecine kadar yalnızca Avrupa Devletleri arasında savunusunu devam ettirmiştir.¹⁶²

Şark/Doğu Meselesi İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmak ve Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikalarını kökünden değiştirme amacıyla ortaya koydukları ahlâkî ve siyasi mazeretlerinden ibaretti.¹⁶³ Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı Devletini siyasi ve ekonomik olarak nüfuz ve egemenliği altına alarak veya çeşitli sebepler oluşturarak Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan çeşitli milletleri bağımsızlıklarını sağlamak istemelerinden doğan tarihi meselelerinin tümü diye de tarif edilebilir.¹⁶⁴ En genel ifadeyle Şark/Doğu Meselesi; Türklerin Avrupa'daki ilerleyişlerini durdurma, Osmanlı Devleti içerisindeki Hristiyanları Osmanlı Devleti egemenliği altından kurtarma, Osmanlı Devleti egemenliği altındaki Hristiyanlar lehine Osmanlı Devleti'ni reformlara zorlama ve her türlü ayrıcalığı elde etme, Osmanlı Devletini parçalama, bölme ve paylaşma... Böylelikle de tüm Türkleri Avrupa'dan ve Anadolu'dan atma olarak tanımlanmaktadır.¹⁶⁵

Şark/Doğu Meselesi'nin önemli bir parçası da 1831 - 1840 yılları arasında Osmanlı'yı yıpratan ve başta bir iç sorun iken diğer Avrupalı devletlerin de dâhil olduğu bir dış soruna dönüşen Mısır Meselesi olmuştur. Başlarda Avrupalılar bu sorunu, Mısır Valisi'nin Osmanlı'ya karşı bir isyanı şeklinde algılamışlardır. Mısır Meselesi Avrupa'nın çok uzağında Asya ve Afrika bölgelerini ilgilendiren bir sorun görünse de gidişat itibari ile Avrupa'nın siyasi güç dengelerini etkileyecek bir öneme sahipti. Çünkü Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın orduları Osmanlı ordularını yenerek Anadolu içlerine kadar uzanmışlardı. Avrupa devletleri bunun üzerine bu sorunu Osmanlı üzerindeki çıkarlarını da gözeterek yakından takip etmeye; hatta sorunun içinde etkin bir şekilde yer almaya başladılar.¹⁶⁶ Büyük Avrupa devletlerinin bu sorun karşısındaki genel tutumu Osmanlı Devleti'ni desteklemek ve yanında olmak şeklindedir. Sadece Fransa bu tutumu desteklememiştir. Osmanlı Devleti ilk olarak İngiltere'den destek talebinde bulunmuş; fakat İngiltere'nin desteğini alamayan Osmanlı

¹⁶² Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 203-204.

¹⁶³ Karpat, Kemal H., *İslâm'ın Siyasallaşması*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 21.

¹⁶⁴ Küçük, Cevdet, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *İÜEFĐ*, sayı 32, Mart 1979, 607.

¹⁶⁵ Sarıkoyuncu, Ali, "Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi", *Askeri Tarih Bülteni*, 36, Şubat 1994, 1.

¹⁶⁶ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 131-132.

yönetimi Rusya'nın desteğine muvaffak olmuşlardır. Rusların aktif siyaseti ve tutumları, İngiltere ve Fransa'yı rahatsız ettiği için harekete geçmişler ve Mısır Meselesi'nin çözümü için Mehmet Ali Paşa'ya baskı yapmışlardır. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın birbirlerine yanaşması ve Rus donanmasının boğazlara gelmesi İngiltere ve Fransa'nın Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa üzerindeki baskılarını daha fazla arttırmalarına neden olmuş ve bu baskılar neticesinde Vali ile anlaşma yoluna gidilmiştir.¹⁶⁷ Sorunun çözümünde İngiltere'nin etkin tutumu karşısında Fransa ve Rusya'nın da Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya karşı bir grup oluşturarak 1840'da Londra'da bir konferans toplanmasını sağlamışlardır. Konferans'ta Mısır'ın yeni statüsü saptanma yoluna gidilmiştir. 1841 yılında Padişah Abdülmecid tarafından yayınlanan bir ferman ile Mısır, Mehmet Ali Paşa'ya bırakılmış, bundan sonra da Mısır valiliği babadan oğula geçme kuralı konulmuştur. Tüm bunlarla yetinilmeyip ayrıca Mısır valilerini diğer valilerden ayıracak olan ayrıcalıklı statünün sembolü olarak Mısır valilerine "Hidiv" denmeye başlanmıştır.¹⁶⁸ Mısır özerk bir statü kazanırken bu durum, Mehmet Ali Paşa'nın orduda, maliyede, tarım ve sanayide II. Mahmud'dan daha önce ve başarılı reformlara girmesinin de yolunu açmıştır.¹⁶⁹

Aynı konferansta boğazlar problemini de görüşmeye başlamışlar, hatta boğazlar konusunda Fransa'nın da konferansa katılımını sağlamışlardır. Böylece İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti'nin temsilcileri arasında 3 Temmuz 1841'de bir sözleşme imzalanmıştır.¹⁷⁰ Bu sözleşmeye göre İngiltere, Osmanlı'nın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün ortak garantiye alınmasını teklif etmiş fakat Rusya tarafından kabul edilmemiştir. ¹⁷¹ İmzalanan Londra Boğazlar Sözleşmesi'ne göre boğazların barış zamanlarında kapalılığı uluslararası bir yükümlülük olarak kabul edilmiş ve Osmanlı bir savaşa girmesi durumunda ise Osmanlı'ya Boğazları istediği gibi açıp kapama yetkisi verilmiştir. Bu durumu değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti üzerindeki Rusya koruyuculuğu sona ermiş, Fransa'nın Mısır üzerindeki kurmak istediği üstünlüğü kalkmıştır. Bu gelişmelerden en karlı çıkan İngiltere olmuştur.¹⁷² Boğazların kapalılığı ilkesiyle İngiltere, Rusya'nın boğazlardan Akdeniz'e geçmesinin de önüne geçmiş oluyordu.¹⁷³

İngiltere'nin Mısır'daki çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması ve Mısır Meselesi'nin çözümü konusunda tavır sergilemesi ve akabinde İngilizlerin girişimleriyle Osmanlı ve İngiltere arasında imzalanacak bir ticaret antlaşmasının yolunu açacaktır. 16 Ağustos 1838'de iki devlet arasında yapılan Balta Limanı Antlaşması ile İngiltere alacağı yeni ve önemli ayrıcalıklar karşısında Osmanlı Devleti'nin yanında ve destekçisi olacaktı.¹⁷⁴ Bu ticaret sözleşmesi Osmanlı Devleti'nin gümrük duvarlarını indirmiş ve Osmanlı Devleti'nin

¹⁶⁷ Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789 - 1994)*, 172-173.

¹⁶⁸ Sander, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, 121.

¹⁶⁹ Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 53.

¹⁷⁰ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 208-209.

¹⁷¹ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 218.

¹⁷² Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918'e*, 303.

¹⁷³ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 96.

¹⁷⁴ Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789 - 1994)*, 176.

yarı sömürge haline gelmesinin de başlangıcı olmuştur. Gümrük duvarlarının inmesi nedeniyle de rekabet gücü yetersiz olan Osmanlı ekonomisi Avrupa endüstrisi karşısında daha da zor duruma düşürülmüştür. Sözleşmenin olumlu diyebileceğimiz yanı ise, İngilizlerle bağlar tekrar kuvvetlenirken, bu İngiliz–Osmanlı birlikteliği ile Mısır’da Mehmet Ali Paşa’nın güçlü ekonomik atılımlarına darbe vurulmuştur. İngiltere’nin Akdeniz’deki ticaret alanındaki üstünlüğü sonuç olarak pekişmiştir.¹⁷⁵

1838’de İngiltere ile imzalanan bu ticaret sözleşmesi ile İngiltere yeni ayrıcalıklar elde etmiştir. Sözleşme, İngiltere çıkarları açısından Osmanlı Devleti topraklarında ticaret yapacak İngiliz tüccarları ile bu tüccarların temas kuracağı Osmanlı bürokrasi ve ticaret erbabının temel haklarının güvence altına alınmasını öngörüyordu. İşte 1839’da ilan edilecek Tanzimat Fermanı’nın temel kaynağı İngiltere ile imzalanan bu ticari sözleşmeye dayanmaktaydı.¹⁷⁶ Fermanla Osmanlı ülkesindeki insanların yaşam hakkı ve malları güvence altına alınırken ticareti arttırmaya yönelik bankaların da kurulması da hedefleniyordu.¹⁷⁷

1853’te Rusya, İngiltere’ye Osmanlı Devletini kendi aralarında parçalama konusunda birtakım tekliflerde bulunmuş ve bir anlaşma zemini arama gayretinde olmuştur. Rusya’ya göre Osmanlı Devleti bunalım içindedir ve hastadır. İyileşemeyecek durumda olduğu için Osmanlı Devleti’nin ölümünün Avrupalı devletlerin ilişkilerine zarar verebileceği düşüncesiyle İngiltere’ye Osmanlı Devleti’ni aralarında paylaşma teklifiyle gider. İngiltere ise hasta adamın ölümü durumunda mirasa tek başına konmak için Rusya’nın bu teklifini kabul etmez.¹⁷⁸ Rusya bunun üzerine Osmanlı Devleti’ni yıkma politikasını tek başına devreye sokar ve bunun için de “Kutsal Yerler” sorununu gündeme getirmiştir. Osmanlı Devleti, Ortodoks kilisesinin başı olan Rum patriğinin başkenti İstanbul’u fethi üzerine “Kutsal Yerler” problemini de miras olarak almış bulunuyordu.¹⁷⁹ Bütün dinler için kutsal olan Kudüs ve Hristiyanlar için kutsallığı bulunan Osmanlı Devleti topraklarındaki yerler için Katoliklerin haklarına karşı Ortodoksların haklarını gündeme taşımıştır. Dini de Osmanlı Devletini yıkmak için politikalarına alet eden Rusya, Osmanlı Devleti’nden sınırları içerisinde bulunan Ortodoksların koruyuculuğunu kendisine verilmesini istemiştir.¹⁸⁰ Ayrıca Rusya, Osmanlı Devleti içerisindeki bütün Hristiyan nüfusun durumundaki değişikliğe karşı veto hakkı da istiyordu.¹⁸¹ İngiltere’nin de desteğini alan Osmanlı Devleti Rusların tekliflerini kabul etmemiş ve Kırım Savaşı böylece başlamıştır.¹⁸²

¹⁷⁵ Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918’e*, 304.

¹⁷⁶ Sander, *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, 129.

¹⁷⁷ Karpaz, Kemal H., *Osmanlı’da Değişim, Moderleşme ve Uluslaşma*, (Ankara: İmge Kitapevi, 2006), 32.

¹⁷⁸ Sarıca, Murat, *Siyasal Tarih*, (İstanbul: AR Basım Yayım ve Dağıtım A.Ş., 1983), 133-134.

¹⁷⁹ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 223.

¹⁸⁰ Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918’e*, 306.

¹⁸¹ Merriman, John, *Rönesans’tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpagut, (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 750.

¹⁸² Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918’e*, 306.

İngilizler bu dönemde kendilerine önemli hedefler koymuştur ki, bu hedefleri şöyle özetleyebiliriz:¹⁸³

1. Osmanlı Devleti'nin büyümesi ve güçlenmesine gerekli destekleri vermeksizin Karadeniz bulunan Rusya'nın donanmasını bertaraf etmek.
2. Rusya ile öteden beri yaşadığı problemleri çözüme kavuşturmak.
3. Kendi menfaatleri ile örtüşen bölgede yer alan Balkanların durumuna öncelik vermek.
4. Rusya'nın donanma kuvvelerini etkisiz hale getirmek suretiyle Hindistan'a ulaşma olanağı sağlayan deniz yolunu ve yol güzergâhının yakın ve uzak bölgelerini daha güvenli ve istikrarlı hale getirmek.
5. Kafkas bölgesinin kendileri için asli bir hedef olmayıp ikincil bir hedef olduğunun bilincine varmak.

Ahmed Cevdet Paşa eserinde Kırım Savaşı'na kadar Osmanlı toprağı olan ve Avrupa'da bulunan Rumeli'ye rağmen Osmanlı'nın Avrupalı devletler tarafından Avrupalı saymadıklarını, buna karşın Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı'yı Avrupalı addettikleri gibi İngiliz ve Fransız elçileri İstanbul'da nüfuz yarışına giriştiklerini belirtmiştir.¹⁸⁴ İngiltere'nin Afganistan'da Rus nüfuzunun artmasından duyduğu çekinceler ve Osmanlı Devleti topraklarında artarak yürütülen ticari faaliyetler; yine Fransa'nın da Rus genişlemesini durdurma ve yeni rejimini pekiştirmek için zafer kazanma arzusu nedenleriyle Kırım Savaşı'nda iki devlet de Ruslara karşı hem İngiltere hem de Fransa Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir. Ekim 1853'te Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş açmıştır. Mart 1854'te de İngiltere ve Fransa Ruslara savaş açmıştır. Eylül 1855'te Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın içinde bulunduğu ittifak Rusları bozguna uğratarak savaşı sonlandırmıştır.¹⁸⁵

Kırım Savaşı aslında İngiltere'nin ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yardım etme amacından çok Avrupa siyasal statüsü ile ilgili kaygılarından dolayı katıldıkları bir savaştır. İngiltere, Avrupa'daki güç dengesini önceliyordu ve bunun için de Rusya'ya karşı Osmanlı'nın yanında savaşıyordu. İngiltere'ye göre, Avrupa'da meydana gelebilecek değişiklik büyük bir devlet tarafından değil de "Avrupa Uyumu" ile diplomasi içerisinde gerçekleşmeliydi. Avrupa'daki güç dengeleri önemliydi ve bu güç dengeleri mümkün mertebe korunmalıydı. Fransa'da İngiltere gibi düşünüyordu ve aynı amaç için ikisi de Osmanlı Devleti'ne yardım etmişlerdi.¹⁸⁶

Kırım Savaşı'nın sonuçlarını değerlendirmek ve olası barış anlatmasının şartlarını kararlaştırmak amacıyla İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya, Osmanlı Devleti, Prusya ve Piyemonte'nin katılımıyla 25 Şubat 1856'da Paris Kongresi toplanmıştır. Kongre sonucunda

¹⁸³ TSKT, *Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, (Ankara: Gnkur. Basımevi, 1986), 95.

¹⁸⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Hızr: Yusuf Halaçoğlu, (İstanbul: Çağrı Yayınları. 1980), 4.

¹⁸⁵ Merriman, John, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, 750-751.

¹⁸⁶ Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918'e*, 307.

30 Mart 1956'da Paris Antlaşması imza edilmiştir.¹⁸⁷ Bu antlaşma ile Rusya yüz yıllık sıcak denizlere inme politikasından geri adım atmak zorunda kalmıştır. Böylece İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikası sayesinde siyasi ve ekonomik gücünü korumuştur.¹⁸⁸

1856 Paris Antlaşması ile toprak bütünlüğünü garanti altına alan Osmanlı Devleti 1870'lerde Avrupa'daki değişimlerden olumsuz etkilenecektir. 1871'de kurulan Almanya birliğinden sonra diğer devletler politikalarında ve stratejilerinde önemli değişiklikler yapmak zorunda kalacaktır. Fransa daha çok iç meseleleri ile ilgilenmeye başlarken, İngiltere ise ağırlığını Ortadoğu'ya vermiş ve bu iki devletin Avrupa'daki boşluğunu Rusya doldurmaya çalışacaktır. Balkanlar'da Ruslar Pan-Slavizm politikasını devreye sokarak Osmanlı Devleti'ne karşı bölgede yaşayan milletleri kışkırtmıştır. Kısa sürede ve hızlı gelişen Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketler Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhine dönüştürülmüştü. Rusların bilinçli olarak yarattığı bu ortam, yine Ruslar tarafından bahane edilerek Balkanlar'daki kargaşanın kendi güvenliğini tehdit ettiği gerekçesi ile 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Böylelikle 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı – Rus savaşı başlamıştır.¹⁸⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Kafkaslar ve Tuna'da olmak üzere iki cephe halinde devam etmiştir. Osmanlı Devleti merkezdeki Meşrutiyet krizi ve taşradaki isyanlarla uğraştığı için Rus ilerlemesini durduramamış, Ruslar başkentten birkaç kilometre uzaktaki Ayestefanos (Yeşilköy)'a kadar gelmiş ve iki devlet arasında çok ağır maddelere dayanan fakat uygulanmayacak olan Ayestefanos (Yeşilköy) Barış Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre; Osmanlı Devleti'ne bağlı fakat özerk ve sınırları çok geniş bir Bulgaristan Prenslığı kurulmaktaydı. Bu Prenslığın sınırlarını kuzeyde Tuna Nehri, doğuda Karadeniz, güneyde Ege ve batıda Arnavutluk oluşturmaktaydı. Romanya, Sırbistan ve Karadağ ise antlaşmaya göre bağımsızlıklarını kazanıyorlardı. Rusya da Kars ve Ardahan olmak üzere Osmanlı Devleti'nin doğusunda ve batısında bir kısım toprakları sınırlarına katmış oluyordu. Diğer Avrupa devletleri bu gelişmeler karşısında rahatsız olmuşlardır. Ortadoğu'da güçlenen Rusya'nın Hindistan yolunun güvenliğini bozacağını düşünen İngiltere, bu durum karşısında sessiz kalamazdı. İngiltere ve Avusturya, Ayestefanos (Yeşilköy) Barış Antlaşması'nın şartlarını değiştirmek için Rusya'ya baskı uygulamışlardır. Bu iki devletin baskısı ve Rusya'ya karşı savaş hazırlıkları içine girmeleri, yine bu devletlerden özellikle İngiltere'nin diplomasisi sayesinde Osmanlı Devleti kesin bir felaketten kurtulmuş ve Ayestefanos (Yeşilköy) Barış Antlaşması'nın yerine Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imza edilmiştir. Rusya, Avrupa'daki diğer devletlerin Ayestefanos (Yeşilköy) Barış Antlaşması'nın şartlarını kabul etmeyeceği düşüncesi ile zaten bu antlaşmayı önbarış şartları şeklinde kamuoyunda lanse etmiştir. Yeni antlaşmaya göre Rusların kazançları sınırlandırılmış. Bulgaristan sınırları

¹⁸⁷ Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789 - 1994)*, 204-205.

¹⁸⁸ Karaca, T. Niyazi, "Dostluktan Çatışmaya: Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri", 19.

¹⁸⁹ Özcan, Azmi, "Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere: 1877-1914", 60-63.

daraltılmış. Bosna-Hersek Avusturya'ya bırakılmış. Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlık hükümleri korunmuş; Girit Adası ise özerklik kazanmıştır.¹⁹⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların başarısı Rusya'nın sıcak denizlere inmesini sağlarken, İngiltere'nin ise bu durum karşısında yeni arayışlara girmesine sebep olmuştur. İngiltere kendi çıkarlarını güvence altına almak için hem yıllarca Osmanlı Devleti'ni hem de Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'ni meşgul edecek Ermeni Meselesi ve Kıbrıs gibi iki kritik sorunun temellerini böylece atmıştır.¹⁹¹

1878'de imzalan Berlin Antlaşması ile İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikada büyük bir değişim yaşanmıştır. 1878 tarihi Osmanlı Devleti'ne karşı izlenen politikanın önemli bir dönüm noktasıdır. İngiltere bu zamana kadar savunduğu Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçerek, Osmanlı Devleti'ni yıkararak, devletin toprakları üzerinde kendine bağlı devletler kurma ya da topraklara kendisi yerleşme politikasını devreye sokmuştur. 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de Mısır'ı işgal etmesi ve Ermenileri bağımsızlık için kışkırtmaları İngiltere'nin yeni politikasının tezahürüdür.¹⁹²

Sanayideki atılımları nedeniyle dünyada önemli bir güç hakine gelen İngiltere, kendisi için önemli gördüğü ve sömürülmesi gerektiğini düşündüğü her yere "koloni" politikasıyla sokulmuş ve becerikli bir şekilde dünyanın geniş coğrafyalarına yayılmış denizci bir devletti. Aynı şekilde sanayide makine kullanımı ile ihtiyaç duyduğu hammadde ve pazar olarak da Amerika, Asya ve Afrika'yı görmüştür. Kurduğu sömürge imparatorluğunun güç kaybetmemesi için de siyasi, ekonomik ve askeri her alanda politikalarının devamı için yoğun çaba sarf etmiştir.¹⁹³ İngiltere güçlendikçe dünya üzerinde kurmak istediği hegemonya İngiliz cihangirliğini daha da şiddetlendirmiştir. Tüm bunlar İngiltere'yi politikaları ve yaptıklarıyla dünyada yeni düzeni kuracak en büyük güce dönüştürmüştür.

Başlarda ticari ilişkilerle dostluk çerçevesinde yürütülen İngiliz – Osmanlı ilişkileri, tarihsel seyir içinde İngiltere'nin güçlenmesi ve İngiliz çıkarlarının durumuna göre de değişiklik göstermiştir. 1790'lı yılların başından beri uygulamaya koyduğu Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü savunma politikası, 1878 yılına kadar devam etmiştir. İngiltere; dünyada ve Avrupa'da değişen güç dengeleri karşısında 1878'e kadar savunduğu politikadan çıkarlarına ters düştüğü ve artık kendisine bir fayda sağlamadığı için vazgeçmiştir. 1878 sonrasında Osmanlı Devleti'nin parçalandığı, İngiltere'ye bağımlı ya da toprakları üzerinde İngiliz Devleti'nin hâkim olduğu bir politikayı kendi çıkarlarına daha yakın bulmuş ve politikayı devreye sokarak başarılı olmak içinde her şeyi yapmaktan çekinmemiştir.

¹⁹⁰ Lewis, Bernard, *Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, çev. Selen Y. Kölay, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2009), 355; Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918'e*, 314-315; Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, VIII, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 69; Özcan, Azmi, *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere: 1877-1914*, 64.

¹⁹¹ Yalçın, Durmuş (ve diğerleri), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004), 47.

¹⁹² Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918'e*, 314-316.

¹⁹³ Kurdakul, Necdet, *Osmanlı İmparatorluğundan Ortadoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1976), 43.

3. BÖLÜM

ÇERKEŞ ŞEYHİZÂDE HALİL HÂLİD'İN “TÜRK HÂKİMİYETİ VE İNGİLİZ CİHANGİRLİĞİ” ESERİNİN TAHLİLİ

3.1. Eserin Tanıtımı Ve İçeriğine İlişkin Bazı Detaylar

Çalışmamıza konu olan eser hakkında tanıtıcı bazı bilgilendirmeler yapmanın faydalı olacağını düşünüyoruz. Eser, “*Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*” başlığını taşımaktadır. Söz konusu eserin kimliğine yönelik bilgileri de burada kaydetmemiz gerekir. Buna göre eseri, *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi*, Kayıt No: 38603, Yer No: AII - 9051 künyesi ile kayıtlıdır. Eserin yazarı, *Halil Halid* isimli şahıstır. Eser, *Hicri 1341* yılında *Yeni Matbaa*'da basılmıştır.

Eser, birbiriyle doğrudan ve dolaylı bağlantılı on müstakil başlık altında kapsamlı bir anlam alanını tanımlayan makalelerden oluşmaktadır. Buna göre:

1. İngiltere İle Geleneksel İlişkilerimize Bir Bakış (1-10),
2. İngiltere İle Resmi İlişkilerimizden Sonra (11-20),
3. Geçmişte İngiliz Dostluğu Mümkün Müydü? (21-32),
4. Hem Petrol Hem Dicle Kaynakları (33-42),
5. Musul Anlaşmazlığı Münasebetiyle (43-52),
6. İngiltere İle Büyük Barış İhtimali (53-60),
7. Türkler ve Hind Müslümanları (61-69),
8. Türkler İle Mısırlıların İlişkileri (70-81),
9. Türk ve Arap Uzaklaşması (82-88),
10. Sonuca Dair Bazı Düşünceler (89-99).

Çalışmamızda yukarıda başlıkları verilen müellife ait makaleler incelenecek ve makalelerin yazıldığı dönem itibarıyla Türk-İngiliz ilişkilerine odaklanılacaktır. Bunu yaparken öncelikle Osmanlıcadan günümüz Türkçesine sadeleştirilerek çevirisi yapılan makalelerin özgün halini korumak ve anlam buharlaşmasına meydan vermemek için makalenin günümüz dili açısından anlaşılır hale getirilmesi hedeflenmiştir. Sonraki aşamada eserde mevcut olan her makalenin daha da sadeleştirilerek ve özetlenerek makalelerin analizi yapılmıştır. Son aşamada ise makalelerin analizini özetleyen ve içerik çözümü yapılan özet değerlendirmelerle bilime mütevazı katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

3.2. İngiltere İle Geleneksel İlişkilerimize Bir Bakış (Makale-I-)

Her millet gibi İngilizlerin de kendilerine has bazı iyi ve güzel vasıflara sahip oldukları geniş kitlelerce bilinmektedir. İhtimal ki genel olarak iyi vasıflar itibarıyla İngilizler birçok milletlere üstünlük gösterebilirler. Nitekim İngilizler arasında oturan bir kimse onların hayata dair işler ve sosyal davranışlar itibarıyla ilerleme ve yükselme şekillerini görür. Çok kere beğenir ve hatta kendi memleketinde uygulanabilir olabileceğini kabul eder. Lakin İngilizler uzak batı mensubudurlar. Biz ise ne kadar batı sever olursak olalım doğuluyuz ve doğu ve batı bizi öyle bilir ve öyle bilecektir. Meşhur İngiliz şair ve hikâye nüvisi¹⁹⁴ Kipling:¹⁹⁵

“Şark şaktır garp dahi garp,

Bu İngiliz olmaz asla, bire kalp”

Dizeleriyle bu farklı durumu çok güzel tasvir etmiştir. Eğer bende gerçekte iyi haysiyet ve onur varsa mantıklı bir düzlemde düşünüyorsam ve İngilizlerden şahsi menfaat bekleyecek kadar maddiyat düşkünü değilsem şurasını özenle dikkate almaya kendimi mecbur görürüm ki doğu memleketlerinde siyasetin tahakkümünü/baskısını hiçbir İslam/Müslüman milletin özgürlük/hürriyet ve tam bağımsızlığını çekemeyecek dereceye götüren bir emperyalizmi gerektirdikçe İngilizlerin hiçbir iyi vasfı/özelliği benim kalbimi cezp etmez. Ne yazık ki memleketimizde bu emperyalizm yüzünden çekilen belaları uğranılan felaketleri unutmaya eğilimli olanlar bulunduğu anlaşıyor. Biz onlar gibi kolayca geçen geçti, olan oldu, siyasetinin hikmetine inananlardan değiliz.

Serlevhada “geleneksel ilişkiler” tabirini kullandım. Hâlbuki bizde bunun yerinde “*geleneksel dostluk*” sözünün fazlası ile kullanılmış olduğunu biliyorum. Yakın geçmişte bile resmi açıklamalar arasına katanlar görüldü ki bu bayat/modası geçmiş tabiri kullanmakta isabet gören bir adamı makama uygun ve isabetli şekilde söz söyleyen ihtiyatlı siyaset adamlarından saymak gerektir.

Malumdur ki “*ilişkiler*” dostane olduğu gibi dostane olmayan bir durumda da olabilir. İngiltere ile bu memleketin arasındaki ilişkinin tarihi sürecine göz gezdirirsek bu ilişkinin ne sınırlı derecede dostane bulunmuş olduğunu ve gerçekte o ilişkide asıl önem arz eden şeyin husumette/düşmanlıkta başka bir şekilde nitelendirilemeyeceğini anlarız.

Bu tarihi süreci birkaç sayfa içine sıkıştırmak imkân dâhilinde olmadığı için söz konusu ilişkilerin burada yalnız bir fihrist konularını ve daha doğrusu fihristin şuanda elde bulunan dayandığı kaynaklardan az bir kısmını kaydetmek isterim.¹⁹⁶

İngilizlerin Türklerle siyasi ve ticari ilişkiler tesis etme çabaları on altıncı miladi yüzyılının son kısmında ve Kraliçe Elizabeth devrinde başlamışsa da Türkler İngilizlerle daha önceleri

¹⁹⁴ Hikâye ve roman yazarı.

¹⁹⁵ Rudyard (Joseph) Kipling: 30 Aralık 1865, Bombay, Hindistan’da doğan ve 18 Ocak 1936, Londra, İngiltere’de ölen İngiliz Romancı, şair ve öykü yazarı.

¹⁹⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*,1.

meydan savaşında karşı karşıya gelmişlerdi. Bizans İmparatoru Manuel kendi memleketi sınırına daima yaklaşmakta olan Türk kuvvetlerinden korktuğu için Avrupa'da bir Haçlılar seferi ihdas edebilmek ümidine düşmüş ve birçok Hristiyan memleketlerinin hükûmet kapılarına başvurduktan sonra İngiltere'ye de geçmişti. Orada bazı maddi yardımlaşma derecelerine ulaştı. Lancaster Dukası'nın oğlu Bolingbroke bir hayli İngiliz gönüllüleri ile Niğbolu Savaşı'nda¹⁹⁷ bulunmuş ve Haçlı yenilgisi üzerine kaçıp Tuna ve Karadeniz ve boğazlar yoluyla memleketine bin bir güçlük içinde ulaşabilmişlerdi. Bolingbroke sonraları IV. Henry¹⁹⁸ ismi ile İngiliz kralı oldu. William Shakespeare¹⁹⁹ onun hakkındaki eserinde övgü konumunda olmak üzere ona:

“Arz-ı Kudüs'e gidip Beyt-i Mukaddes'i kâfirlerden kurtaracağı” vadini söylettirir.

IV. Henry devrinde Mısır Memluklerinde²⁰⁰ olan Kudüs, ecdadımızın memleketlerinin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Geçmiş zamanlarda Hristiyanları Batılılar nezdinde Selçuklu Türkleri, Müslümanları ayırmak ve seçmek çok da bilinmediğinden tiyatrocı şairin *“kâfir”* tabiri ile kastedilen²⁰¹ çok büyük ihtimal bizim şerefli ecdadımızdır. Zaten onlara Şekspir'in diğer sözle dokundurmaları da vardı. Nesilden nesile o milli şairin eserini Hristiyan İncil'i kadar çok okuya gelen bir halk insanının gerçek dostluk hissiyatı ile içine doğamayacağı ise gayet doğal bir durumdur.

IV. Henry'den sonra İngilizler Türklerle savaşan Hristiyan milletlerine yönelik olmakla birlikte fiilen ecdadımızla savaşa teşebbüs etmemişlerdi. Denizcilik itibariyle büyük kuvvetleri yoktu ve memleketleri buralardan hayli uzaktaydı. Rodos şövalyelerinin Kanunî Sultan Süleyman'ın zorlamalarına karşı Hristiyan dünyasına karşı yardım çağrıları yaptıkları sıralarda içeriye yönelik sorunlardan ve kral VII. Henry'nin²⁰² barışı egemen kılma zorunluluğundan dolayı İngilizler arasında Türk memleketlerinde maceraya kalkışanlar hemen hemen yok gibiydi.

Sultan Süleyman'ın birbiri ardınca peş peşe gelen başarılarını İngiliz hükûmetine en çok bildiren ve haber veren kişi, Venedik'teki İngiliz elçisiydi. İngiliz resmi evraklarının yer aldığı dosyaların Venedik haberleşme sistemine ait özel ciltlerin içinde bu konuda birçok rapor yer almaktadır. Bunlardan birinde İngiliz başvekili kardinal Wolsey²⁰³ söz konusu edilen padişah hakkında *“Henüz gençtir ve muhakemesi güçlü görünüyor. Pederi gibi harekâta bulunacağından korkulur.”* yollu endişesini ifade eylemiştir. Söz konusu resmi evrak

¹⁹⁷ Ferudun Emecen, DİA, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nigbolu-savasi>

¹⁹⁸ Tapié, V. ve Ritter, Raymond., Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Henry-IV-king-of-France>

¹⁹⁹ Ünlü İngiliz şair ve oyun yazarı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Spencer, T. John Bew, Brown, . John Russell ve Bevington, David, Britannica, Erişim Tarihi: <https://www.britannica.com/biography/William-Shakespeare>

²⁰⁰ Mısır, Suriye Ve Hicaz'da hüküm süren Müslüman Türk Devleti (1250-1517), Bkz. Yiğit, İsmail, DİA, Erişim Tarihi: 23.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Memlukler#1>

²⁰¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 3.

²⁰² Myers, A. Reginald ve Morrill, John S., Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Henry-VII-king-of-England>

²⁰³ Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Cardinal-Wolsey>

dosyalarının/mecmualarının VIII. Henry devrine ait cildin 1196. sayfasında yer almakta²⁰⁴ ve Papa VI. Adrian²⁰⁵ tarafından Kardinal Wolsey'e gönderilmiş mektup nüshasına nazaran papa:

“Türklerin Belgrad'ı aldıklarını ve sonrasında Macaristan'ı ve İtalya'yı ele geçirmeye çalışacaklarını ve Avrupa'nın diğer kısımlarının ve hatta İngiltere'nin bile tehlikeye düşeceğini” hatırlatmıştır.

Kraliçe Elizabeth İngiliz ticaretine hatırlatmaların arkasında bulunan kanalları açmaya çalıştığı zaman Türklerle siyasi ilişkiler kurmaya fazlasıyla istekli olmuştu. O zamanlar İspanya'nın gösterdiği zorbalık eksenli harekât, İstanbul gibi Londra'yı da heyecanlandırıyordu. Bu da söz konusu resmi ilişkilerin kurulmasına yardımcı oldu. Bununla beraber Hristiyan dünyasının düşmanlarıyla sıkı bağlilik anlaşmaları yapıyor diye Avrupa'nın ortasında Elizabeth hükûmetine karşı hayli öfke ve nefret etkileri oluşmaya başlamıştı. İngilizler dâhi Hristiyan dünyası doğrultusunda bu dindarlıkla ilgili töhmet ve suçlamalara karşı kendilerini temize çıkarma/suçsuz gösterme konusunda Türklere hayli küfürler savurmuşlardı. O zamanların vekillerinden olan Lord Burley'in²⁰⁶ Almanya ve Rusya içinde o nedenle meydana gelen şaşkınlık ve kırılmayı ortadan kaldırmak ve yok etmek için Almanya'daki İngiliz temsilcisine gönderdiği resmi mektupta Protestan²⁰⁷ Elizabeth aleyhinde papalığın icat etmiş olduğu o yanlış rivayete itibar edilmemesi hatırlatılmış ve hatta o dönemin Alman imparatorluğuna yapılan²⁰⁸ hitapta daha bir yıl önce Türkleri barış anlaşmasına zorlamak için İngiltere'nin yardımıda bulunacağına dair taahhütte bulunduğu hatırlatılmıştır. Bu resmi mektupların nüshalarına Thomas Ray adındaki İngiliz müellifin kraliçe Elizabeth dönemi hakkında yazdığı tarihin ikinci cildinde yer verilmiştir. Ancak gerçekte Elizabeth doğuda Türklerin nüfuzuyla İngiltere'ye bir siyasî konum ve statü kazandırmaya başlamıştı. Kraliçe zamanın padişahına gönderdiği mektubunda –öteden beri devam eden bir alışkanlık olduğu üzere- kendi isimlerini ve şöhretlerini sayma ve sıralama sırasında, “... Ben ki İsa'nın mezhebinin hükümlerini yanıltan kâfirler/hak dini inkâr edenlere karşı o hak mezhebin azametli ve kudretli savunucusuyum...” tabirlerini kullanmıştır. Bilinmektedir ki Müslümanlar, kitap ehli Hristiyanlar olmak üzere Mecusilerden,²⁰⁹ puta tapanlar ayırt edildikleri halde Hristiyanlar Müslümanları Mecusilerden ve mümin olmayan/inanmayan diye lakap taktıkları diğer din mensuplarından hiç de ayırt etmemişlerdi. O zamanın Türk mevki sahibi insanlar galiba bu noktaları olması gerektiği şekilde bilmiyorlardı. Bu tarz ile hitapta bulunan bir Hristiyan hükümdarının İstanbul'daki

²⁰⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 4.

²⁰⁵ Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Adrian-VI>, <https://www.britannica.com/biography/Adrian-VI>

²⁰⁶ Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, William Cecil, Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.britannica.com/summary/William-Cecil-1st-Baron-Burghley>

²⁰⁷ XVI. Yüzyıl Reform hareketine dayanan ve farklı kiliselerden oluşan Hristiyanlık anlayışı. Waardenburg, Jacques, DİA, Erişim Tarihi: 25.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/protestanlik>

²⁰⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 5.

²⁰⁹ Gündüz, Şinasi, DİA, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Mecusilik>

elçisi isteklerine ulaşmış oluyordu. William Harborne²¹⁰ isminde olan bu elçi ile mesai arkadaşları o zamanlar Divân-ı Hümâyûn²¹¹ ile arası hoş olmayan Fransa'ya rağmen İngilizler için karşılık beklemeden yüksek sevgi gösterileri oluşturmaya çalışmışlardı. Lâvîs-Rambû tarafından telif edilen Fransızca meşhur genel tarih türü kitabında (cilt 5, sayfa 879). Türk ve İngiliz resmi ilişkilerinin ne şekilde oluşturulduğundan söz edildiği²¹² sırada İngilizlerin o zaman İstanbul'daki resmi devlet görevlileri üzerine meydana getirdikleri olumlu etkiler gösteriliyor. Vezir Sinan Paşa, *"Kendilerine samimi Müslüman olarak isimlendirebilmek için İngilizlerin yalnız şehadet parmaklarını kaldırarak kelime-i şehadet getirmeleri yeterlidir"* demiş!

Hükümdar zorbalığından kelime sadrazamların bu yönde bilinçsizce ve bu konuda kasıtlı fikirler ileri sürmeleri mümkün idiyse de bu Sinan Paşa daha yüksek bir bilgi ve kültür toplantı yerinde meydana gelme ihtimali vardır. Bizdeki resmi devlet adamları ve siyasi yetkililerin dış işlerine yönelik işleri ve yabancıların hissiyatı hakkında öteden beri gösterdikleri eksik algı ve bakışın tarihi çok eski zamanlara kadar uzanır.

İngilizler ilişkileri tesis ettiler, ticaretlerini kıymetli ve itibarlı hale getirdiler. "Levânât"²¹³ veya "Türkî" denilen şirketlerini kurmak için yer olarak Halep şehrini uygun gördüler. Sonrasında 1581 yılında orayı ticaret merkezi haline getirdiler. Daha sonraki asırlarda Hindistan'da ve doğu memleketlerinde İngiliz hâkimiyetinin temellerini oluşturmaya vesile teşkil eden İngiliz "Egemen Ticaret Şirketleri"nin temelini, bu "Levânât" şirketi olduğu söylenebilir. Türkiye ile İngiltere arasında ticaret dostluğa dair ilk yapılan anlaşmanın metninin imzalanma tarihi 1580 olarak gösterilir. 1591 yılında ise ikinci defa olmak üzere bu anlaşma sınırlandırılmıştır,²¹⁴ artık İngilizlerle Türklerin dostluğu tesis edilmiştir. Fakat her şey istemeyi ve mümkünse karşılıklı hiçbir şey vermemeyi doğuda galiba daha o zamandan itibaren alışkanlık haline getiren İngilizler, Türklere kızdıkça onların aleyhinde olmaya devam etmiştir. Bununla birlikte dünyanın en önemli Müslüman memleketinde önemli bir konum sahibi olduktan sonra doğu iklim coğrafyasındaki İslam'ın diğer kısımları ile de genişleme bağlantıları kurmaya başlamışlar. Osmanlı saltanatının Müslüman memleketlerindeki nüfuzundan da faydalanmışlar. Çok geçmeden mevcut doğu siyasetinin temel kurallarından birinin esasını da görmüşler. Böylece doğu milletlerini ve kabilelerini birbirleri aleyhinde kullanmışlar. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılın başında, Şah Abbas'ın²¹⁵ Türkiye ile çekişmesi İngilizlere iki Müslüman devlet arasında nifak ve bozgunculuğun giderek artması için vesile haline gelmiştir. Ensino Shirley ve Robert Shirley isimlerinde

²¹⁰ University of Toronto Libraries Editörleri, University of Toronto Libraries, Erişim Tarihi: 05.02.2024, <https://armorial.library.utoronto.ca/stamp-owners/HAR004>

²¹¹ Osmanlı Devlet yönetiminde XV. yüzyıl ortasından XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar en önemli karar organı. Mumcu, Ahmet, DİA, Erişim Tarihi: 26.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-i-humayun>

²¹² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 6.

²¹³ Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, (İstanbul: Tatav-Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2004), 20.

²¹⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 7.

²¹⁵ Safevî hükümdarı (1587-1629). Sümer, Faruk, DİA, Erişim Tarihi: 31.01.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbas-i>

şövalye unvanını sahibi iki kardeş o zamanın en güç ve itibar sahibi İngiliz devlet adamlarından David of Eskes tarafından teşvike edilerek İran'a gittiler. Beraberlerinde silah üretmeye ve top dökmeye kadar birçok nitelikli insan götürdüler. Küçük birader Robert Shirley İran'da kaldı. Ensino Shirley veyahut Antuvan Shirley bir İran diplomat heyeti ile birlikte Avrupa'ya gitti. Oldukça kapsamlı bir İran tarihi yazan John Malcolm adındaki müellife²¹⁶ göre (cilt 1, sayfa 531) diplomat heyetinin maksadı Hristiyan devletleri arasında Türkler aleyhinde bir devletler ittifakı meydana getirmektir. Bu geçmiş sırrı; İngiliz, İran heyetiyle Avrupa'nın kapısını çalarken diplomat heyetinin sekreteri, dış ilişkiler vekili ve berberi Hristiyanlık dinini seçmişler. Bu olay Roma'daki Venedik diplomatının Duka'ya gönderdiği resmi mektupların İngilizce resmi evrak dosyasındaki nüshasından anlaşılmaktadır. Bunun üzerine doğuda başlayan İngiliz ayartma ve şaşırtma siyasetinin ilk darbesi yalnız Türklere değil bütün İslam'a atılmıştır!

Bir iki nesil sonra Osmanlı Devleti'nin düşüş ve çöküş dönemine girdiği konusunda Avrupa'da birtakım yazılı yayın meydana gelmiştir. Hatta Türklerin Asya yönüne doğru itilmeleri düşüncesi, devletlerin müzakerelerine konu olmaya başlamıştır. Rus Çarlığı'nın kuvveti de ortaya çıkmaya başlamıştır. İngilizler ağırlıklı olarak Türklerin zararına olarak, bu durumdan istifade etme yollarını aramaya başlamışlar. Zaten İngiliz düşüncesi, Türklüğün aleyhinde daha önceden beri heyecanlandırma ve coşturma çalışması yapıyordu. Meşhur Robinson Crusoe²¹⁷ hikâyesi yazarı Daniel Defoe²¹⁸, -ki zamanının itibar sahibi adamlarındandı- İngiliz Parlamentosunu Türkler aleyhinde kışkırtmak için münasebetsizlikte bulunmuştu. Onun bu bağlamda ifade ettiği sözler ile İngiliz siyasetçilerinden bazıları, son zamanlar kışkırtmalarında istek ve niyetlerine şahit gösterme çabasında olduklarından, bu sözler şu şekilde nakledilir:

“Arkadaşlarımla düşüncelerine birinci defaki muhalefetim Türklerin 1683'te Viyana'yı kuşattıkları sırada meydana gelmişti. Türklerin savaşlardaki zalimce muameleleri ve ihanet dolu faaliyetleri ve Hristiyan diyaneti adını bunca memleketlerden nasıl yok etme ve ortadan kaldırmalarının tarihini okuduktan sonra artık onlar lehinde hiçbir fikri kabul edemem.”

Bu açıklamalar Robinson Crusoe müellifinin biyografisini yazan Charles Carmarus'un kitabının 173. sayfasından alınmıştır.²¹⁹

3.2.1. “İngiltere İle Geleneksel İlişkilerimize Bir Bakış” başlıklı makalenin analizi

Müellif, genel anlamda emperyalist yaklaşımları ve özel olarak da Müslüman devletlere karşı da sömürgeci bir tutum içerisinde olması ve Müslüman ülkelerin temel hak ve özgürlükler yönüyle gelişmesini istememesi nedeniyle İngiltere'nin iyi vasıflarının kendisi açısından

²¹⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 8.

²¹⁷ Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/topic/Robinson-Crusoe-novel>

²¹⁸ Mutter, Reginalt PC, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Daniel-Defoe>

²¹⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 10.

gerçek bir iyilik olmayacağını belirtmektedir. O dönem itibarıyla ülkemizde böylesi emperyalist tutumlara prim veren hatta destek olan bazı kimselerin olduğunu ancak kendisinin bu düşünceyi onaylamadığını ifade etmektedir.

Memlekette emperyalizmin verdiği zararların gelip geçtiğini ve tekrar etmeyeceğini düşünenlerin aksine, müellif bunun devam edebileceği düşüncesini ileri sürmektedir. Eserde odak kavram olarak “geleneksel ilişkiler” kavramı kullanılmıştır. Oysa bu kavramın yerine yaygın olarak “geleneksel dostluk” kavramının siyasi bir kavram olarak kullanıldığı vurgulanmaktadır. Müellife göre ilişkiler kavramı olumlu ve olumsuz durumlar için kullanılır. Dostluk kavramı ise sadece olumlu ilişki biçimine işaret etmektedir. O’na göre, İngiltere-Türkiye ilişkileri sınırlı düzeyde dostane olarak nitelendirilebilse de ağırlıklı olarak ilişkiler husumet/düşmanlık çizgisinde ilerlemektedir.²²⁰

İngiltere, Türkiye ile ticari ve siyasi ilişkilere 16. yüzyılın sonlarında kraliçe Elizabeth döneminde başlamış olmasına rağmen daha önceki tarihlerde savaş durumunda karşı karşıya gelmiştir. Bu bağlamda Bizans İmparatoru Manuel, Türklerin kendi sınırlarına yaklaşmasından endişe duyduğu için birçok Avrupa ülkesine müracaat ederek Hristiyanlık ortak noktasından hareketle, Haçlı savaşı başlatma hazırlığına girişmiş ve bu amaçla İngiltere’ye gitmiştir. Orada bazı maddi yardım ve finans kaynakları oluşturmuştur. Böylece Lancaster Dukası’nın oğlu Bolingbroke, bazı İngiliz gönüllüleri ile Niğbolu savaşında bulunmuştur. Haçlı yenilgisi üzerine kaçarak Tuna, Karadeniz ve boğazlar yoluyla memleketine güçlkle ulaşmıştır.

IV. Henry döneminde Mısır Memluklerinde olan Kudüs, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının bir parçası haline gelmiştir.²²¹

IV. Henry’den sonra İngilizler, denizcilik bakımından yeterli donanma gücüne sahip olmadıklarından dolayı Türklerle savaşa teşebbüs etmemiştir. İki bölge arasındaki mesafenin uzaklığı da bu hususta güçlü bir etken olarak değerlendirilebilir. Rodos şövalyelerinin Kanunî Sultan Süleyman’ın zorlamalarına karşı Hristiyan dünyasına karşı yardım çağrıları yaptıkları sıralarda, içeriye yönelik sorunlardan ve kral VII. Henry’nin barışı egemen kılma zorunluluğundan dolayı İngilizler arasında Türk memleketlerinde maceraya kalkışanlar olmamıştır.

Sultan Süleyman’ın peş peşe gelen başarılarını İngiliz hükûmetine haber veren kişi, Venedik’teki İngiliz elçisi olmuştur. İngilizler tarafından bu konuda hazırlanan bir raporda, İngiliz başvekili kardinal Wolsey, söz konusu edilen padişah hakkında “*Henüz gençtir ve muhakemesi güçlü görünüyor. Pederi gibi harekâta bulunacağından korkulur*” ifadeleriyle endişesini açıklamıştır.²²²

²²⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 2.

²²¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 3.

²²² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 4.

Benzer şekilde, Papa VI. Adrian'ın kardinal Wolsey'e gönderdiği mektupta papa bildirmiştir:

“Türklerin Belgrad'ı aldıklarını ve sonrasında Macaristan'ı ve İtalya'yı ele geçirmeye çalışacaklarını ve Avrupa'nın diğer kısımlarının ve hatta İngiltere'nin bile tehlikeye düşeceğini”

223

Kraliçe Elizabeth kendi döneminde İngiliz ticaretini geliştirmek için Türklerle siyasi ilişkileri hep önemsemiştir. O zamanlar itibariyle İspanya'nın güç odaklı çıkışlarının, İstanbul ve Londra'da fazlasıyla hareketlilik meydana getirmiş, bu durum Türklerle İngilizler arasındaki resmi ilişkilerin tesisinde belirleyici bir öneme sahip olmuştur. Bununla birlikte Hristiyanların sözde düşmanları ile dostluk anlaşmaları yaptığı gerekçesiyle Avrupa'da Elizabeth yönetimine karşı önemli ölçüde öfke ve nefret birikimi oluşmuştur. İngilizler bu ithama muhatap olmamak ve maruz kalmamak için zaman zaman Türklere karşı küfürlü dil kullanarak gerçeği perdelemeye çalışmıştır. Bu amaca hizmet edecek bazı faaliyetler sürdürülmüş olsa da, Elizabeth doğuda Türklerin nüfuzu ile İngiltere'ye siyasî statü sağlamaya çalışmıştır. Kraliçe zamanın padişahına gönderdiği mektubunda şu ifadelerde bulunmuştur:

*“... Ben ki İsa'nın mezhebinin hükümlerini yarıtan kafirler/hak dini inkar edenlere karşı o hak mezhebin azametli ve kudretli savunucusuyum...”*²²⁴

Müslümanlar, ehli kitap (Hristiyan ve Yahudi gibi), Mecusiler ve puta tapıcılar arasında belirgin ayrımlar yapmış olmalarına rağmen, aynı olumlu yaklaşımı Hristiyanlardan görememiştir. Buna göre Hristiyanlar, Müslümanları, Mecusilerden ve inanmayan diye isimlendirilen diğer din mensuplarından farklı görmemişler. Hepsini aynı statüde görmüştür. Vezir Sinan Paşa'nın ifadeleri, bu anlayıştaki samimiyetsizliği ortaya koymaktadır:

*“Kendilerine samimi Müslüman olarak isimlendirebilmek için İngilizlerin yalnız şehadet parmaklarını kaldırarak kelime-i şehadet getirmeleri yeterlidir.”*²²⁵

Müellif bu yaşananlardan hareketle, bizdeki resmi devlet erkânı ve siyasi yetki sahiplerinin hariciyeye ilişkin meselelerde ve yabancı muhatapların bu konulardaki düşünceleri hakkında çok eski tarihlerden beri eksik ve yetersiz bir algıya sahip olduklarını tespit etmiştir.

İngilizler, hedef bölgelerdeki ülkelerle ilişkilerini sürdürebilir hale getirmiş, böylece ticari bağlantılarını da sağlam zemine yerleştirmiş ve Halep şehrinde “Levânt” veya “Türkî” adı verilen bir şirket kurmuştur. Daha sonra 1581 yılında burayı ticaretin merkezine dönüştürmüşler. Sonraki yüzyıllarda Hindistan'da ve diğer doğu ülkelerinde İngiliz

²²³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 5.

²²⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 6.

²²⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 7.

egemenliğinin zeminini oluşturan İngiliz “Egemen Ticaret Şirketleri”nin temelini, “Levant” şirketi oluşturmuştur.²²⁶

Türkiye ile İngiltere arasında yapılan dostluğa dayalı ilk ticaret anlaşması 1580 yılında imzalanmıştır. 1591 yılında bu anlaşma sınırlandırılarak, ²²⁷ İngiliz-Türk dostluğu kurumsallaşmıştır.

Müellifin tespitlerine göre, doğuda her şey istemeyi ve mümkünse karşılıklı hiçbir şey vermemeyi alışkanlık haline getiren İngilizler, her fırsatta Türkler aleyhinde propaganda yapmıştır.²²⁸

İngilizler dünyanın en önemli Müslüman ülkelerinde önemli bir statüye elde ettikten sonra Uzakdoğu bölgesindeki diğer Müslüman ülkelerle de bağlantılar kurmuştur. Bunu yaparken Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliği altındaki Müslüman ülkelerin nüfuzunu da kullanmıştır. Böylece dönemin doğu politikasının temel kurallarından birinin esasını tespit etmişler, bu sayede doğu milletlerini ve kabilelerini birbirleri aleyhinde kullanmıştır.²²⁹

16. asrın sonu ile 17. asrın ilk dönemlerinde, Şah Abbas’ın Türkiye ile çekişmesi, İngiliz siyaseti açısından faydalı olmuş, iki Müslüman devlet arasında kutuplaşmanın ve çekişmenin giderek artmasına sebep olmuştur.²³⁰

Dönemin İngiliz devlet adamı iki şövalyeyi,²³¹ silah üretme ve top dökme gibi savaş mühimmatı üretme kabiliyeti olan pek çok nitelikli insan ile birlikte İran’a göndermiştir. Şövalyelerden biri İran’da kalmış, diğeri ise bir İran diplomat heyeti ile beraber Avrupa’ya gitmiştir. Müellif, diplomat heyetinin maksadının Hristiyan devletleri arasında Türkler aleyhinde bir devletler ittifakı meydana getirmek olduğunu tespit etmiştir.

İngiliz-İran heyetiyle Avrupa’ya giden diplomat heyetinin sekreteri, dış ilişkiler vekili ve berberi Hristiyanlık dinini seçmiştir. Dolayısıyla doğuda başlayan sinsi İngiliz politikasının ilk darbesi, özel olarak Türklere olsa da, genel olarak bütün Müslümanlara vurulmuştur.²³²

Bir iki nesil sonra Avrupa’da Osmanlı Devleti’nin çöküş dönemine girdiği hususunda bazı yayınlar yapılmaya başlanmıştır. Daha da ötesi, Türklerin Asya istikametine doğru itilmeleri fikri, adeta devletlerin müzakerelerine konu olmuştur. Buna bağlı olarak Rus Çarlığı’nın gücü de ortaya çıkmıştır. İngilizler de bunu fırsat bilerek Türklerin zararına olabilecek her seçeneği kendi menfaatlerine dönüştürmeye başlamıştır. Sinsi İngiliz aklı, Türklerin aleyhine bazı heyecan verici zemin çalışması hazırlamıştır. Daniel Defoe’nun İngiliz Parlamentosunu

²²⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 7.

²²⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 7.

²²⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 8.

²²⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 8.

²³⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 8.

²³¹ Soylu, aristokrat.

²³² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 9.

Türkler aleyhinde kışkırtmak için sarf ettiği şu ifadeler dönemin İngiliz siyasetinin Türklere bakışını yansıtmaktadır:

“Arkadaşlarımla düşüncelerine birinci defaki muhalefetim Türklerin 1683’te Viyana’yı kuşattıkları sırada meydana gelmişti. Türklerin savaşlardaki zalimce muameleleri ve ihanet dolu faaliyetleri ve Hristiyan diyaneti adını bunca memleketlerden nasıl yok etme ve ortadan kaldırmalarının tarihini okuduktan sonra artık onlar lehinde hiçbir fikri kabul edemem.”²³³

3.2.2. “İngiltere İle Geleneksel İlişkilerimize Bir Bakış” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Müellife göre genel anlamda emperyalist yaklaşımları, özel olarak da Müslüman devletlere karşı da sömürgeci tutum içerisinde olması ve Müslüman ülkelerin temel hak ve özgürlükler yönüyle gelişmesini istememesi nedeniyle İngiltere’nin iyi vasıfları gerçek bir iyilik değildir.²³⁴

2- Memlekette emperyalizmin verdiği zararların gelip geçtiğini ve tekrar etmeyeceğini düşünenlerin aksine, müellif bunun devam edebileceği düşüncesini ileri sürmüştür.

3- İngiltere-Türkiye ilişkileri sınırlı düzeyde dostane olarak nitelendirilebilse de, ağırlıklı olarak ilişkiler düşmanlık çizgisinde ilerlemiştir. Müellif bu nedenle siyasi odak kavram olarak “geleneksel ilişkiler” kavramını kullanmayı tercih etmiş, “geleneksel dostluk” kavramını tercih etmemiştir.

4- İngiltere, Türkiye ile ticari ve siyasi ilişkilere 16. yüzyılın sonlarında Kraliçe Elizabeth döneminde başlamış olmasına rağmen daha önceki tarihlerde savaş durumunda karşı karşıya gelmiştir. Kraliçe Elizabeth kendi döneminde İngiliz ticaretini geliştirmek için Türklerle siyasi ilişkileri hep önemsemiştir. Bununla birlikte Hristiyanların sözde düşmanları ile dostluk anlaşmaları yaptığı gerekçesiyle Avrupa’da Elizabeth yönetimine karşı önemli ölçüde öfke ve nefret birikimi oluşmuştur. Elizabeth doğuda Türklerin nüfuzu ile İngiltere’ye siyasî statü sağlamaya çalışmıştır.

5- İngilizler, hedef bölgelerdeki ülkelerle ilişkilerini sürdürebilir hale getirmiş, böylece ticari bağlantılarını da sağlam zemine yerleştirmiştir. Türkiye ile İngiltere arasında yapılan dostluğa dayalı ilk ticaret anlaşması 1580 yılında imzalanmış, 1591 yılında bu anlaşma sınırlandırılarak İngiliz-Türk dostluğu kurumsallaşmıştır.

6- Müellifin tespitlerine göre doğuda her şey istemeyi ve mümkünse karşılıklı hiçbir şey vermemeyi alışkanlık haline getiren İngilizler, her fırsatta Türkler aleyhinde propaganda yapmıştır.

7- İngilizler dünyanın en önemli Müslüman ülkelerinde önemli bir statüye elde ettikten sonra doğu iklim bölgesindeki diğer Müslüman ülkelerle de bağlantılar kurmuştur. Bunu yaparken

²³³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 9-10.

²³⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 2.

Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki Müslüman ülkelerin nüfuzunu da kullanmıştır. Böylece dönemin doğu politikasının temel kurallarından birinin esasını tespit etmiş, bu sayede doğu milletlerini ve kabilelerini birbirleri aleyhinde kullanmıştır.

8- 16. asrın sonu ile 17. asrın ilk dönemlerinde, Şah Abbas'ın Türkiye ile çekişmesi, İngiliz siyaseti açısından faydalı olmuş, iki Müslüman devlet arasında kutuplaşmanın ve çekişmenin giderek artmasına sebep olmuştur.

9- Müellif, bazı diplomat heyetlerinin maksadının Hristiyan devletleri arasında Türkler aleyhinde bir devletler ittifakı meydana getirmek olduğunu tespit etmiştir. Sözelimi, İngiliz-İran heyetiyle Avrupa'ya giden diplomat heyetinin sekreteri, dış ilişkiler vekili ve berberi Hristiyanlık dinini seçmiştir. Dolayısıyla doğuda başlayan sinsi İngiliz politikasının ilk darbesi, özel olarak Türklere olsa da, genel olarak bütün Müslümanlara vurulmuştur.

10- Bir iki nesil sonra Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine girdiği hususunda bazı yayınlar yapılmaya başlanmıştır. Daha da ötesi, Türklerin Asya istikametine doğru itilmeleri fikri, adeta devletlerin müzakerelerine konu olmuştur. Buna bağlı olarak Rus Çarlığı'nın gücü de ortaya çıkmıştır. İngilizler de bunu fırsat bilerek Türklerin zararına olabilecek her seçeneği kendi menfaatlerine dönüştürmeye başlamıştır.

3.3. İngiltere İle Resmi Münasebetimizden Sonra (Makale-2-)

Siyasi ilişkilerin resmen tesisi sırasında bile İngilizlerin Türkler hakkında iyi niyet beslemediklerini yukarıda belgelerle açıklamaya çalışmıştım. Sonrasında farklı tarihlerde Türkler hakkında beslenen kötülük, fenalık isteyene yakışacak şekilde düşüncelerin fiili eserler ve alametler birbirini temsilcilik etmeye başladı ki bunlardan bazıları şöyle ifade edilir:

1768 yılında Rusya ile Türkiye arasında savaş ilan edilmişti. Türk ordusu geri çekilmiş, Rus ordusu da Bükreş'e kadar ilerlemişti. Çeşme'de Rus donanmasının hücumuyla meydana gelen yenilgi denizcilik/donanma tarihimizde hazin bir dönemi oluşturdu. Malumdur ki Çeşme sularında Rus donanmasını idare eden kimse hakikatte Aleksey Orlov²³⁵ adındaki Rus amirali değil, Elfinson isminde bir İngiliz deniz donanma subayıydı. Çeşme limanı içlerine girdirilen iki Rus gemisi "Dağdeyl" ve "Makenzi" isimlerindeki İngiliz kaptanları tarafından idare edilmişti. Akdeniz'de dolaşan²³⁶ ve Türk gemilerine sataşan Rus deniz savaş gemilerinde birçok İngiliz subay ve donanma görevlileri bulunuyordu. Bizdeki insan ihmallik tarihinin eski bir şey olduğuna dair yüksek bir imada bulunmuştum. Burada ise İngiliz devlet adamlarının siyasi dehalarının eski bir tarihten başladığını itiraf etmeyi de iyi niyetli bir zorunluluk kabul ediyorum. İhtimal ki Ruslara edilen o yardımlardan dolayı dönemin devlet görevlileri İngiliz elçisine şiddetli serzenişlerde bulunmuşlardı. İhtimal ki İngiliz resmi devlet

²³⁵ Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Aleksey-Grigoryevich-Graf-Orlov>

²³⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 11.

görevlileri -zamanımız diplomasi literatüründe de benzeri çok görüldüğü üzere- “yetkinliği olmayanlar” hakkında dostane teminat vermişlerdi. Gerçekte bu donanma hadisesinden bir müddet sonra İngiltere ile Rusya arasında meydana gelen anlaşmazlıklar üzerine İngiliz hükümeti o deniz donanma subaylarını geri çağırdı. Bununla birlikte Yunanistan eski ve yeni hakkında önemli bir tarih yazan İngiliz müellif Finley kitabının beşinci cildi sayfa 261’de, “*Esas itibariyle İngiliz donanmasında görevli bulunan bu subayların geri çağırılması Rus donanmasını zayıf düşürdü.*” diyor. Bu tarihi tanıklık ise Türklere karşı savaş yapan deniz subayının İngiliz hükümetinin talimatı ve resmi onayı ile Rus hizmetine girmiş olduklarını ispat etmiştir. İngilizler çekildikten sonra Çeşme’de gemisi en az kayba uğramış olan Hasan kaptanın –ki sonraları kaptan-ı deryalık yaptığı anlaşılmaktadır- Limni Adası’nı kuşatmaya çalışan Rus gemilerine saldırıda bulunarak geri çekilmek zorunda²³⁷ bırakan 1770 senesine ait denizcilik vakaları kayıt belgelerinde kayda geçirilmiştir.

Sonraları Akdeniz’de Türklere karşı korsanlık yapan Rus gemilerinde dahi İngiliz deniz donanma çalışanları çalıştırılıyordu. Buna etraflıca anlatılmış olan ve ibret alınması gereken bir elim olayı içeren gelecek kısımda “Kazâ-i Bahriyyeler Tarihi/Deniz Kazaları Tarihi” isimli kitaptan alınmıştır:

Söz edilen denizcilik çalışanlarından Davidson’un verdiği ifade şöyledir:

“Rast geldiğimiz Türk gemisinin bulunduğu noktaya bir keşif teknesi saldırdık. Bu da Türk gemisini karşı koymaya yönelik bir durum olmadan çağırıp getirdi. Bu gemide seksen beş kişi vardı. Bunları gemimize aldık ve alt ambara tıktık. Sabaha karşı saat üçte idi. Gündüz olunca bunları birer birer yukarı aldık ve kendi memleketimizde ördeklerin kafalarını nasıl koparırsak bunların kafalarını da öylece kesip kopardık ve denize attık. Biz İngilizler de Ruslar gibi hareket ettik ve hatta sonraları Türklere onlardan daha fena muamelede bulunduk. Her nefer hissesine düşen esirlerden üç veya dördünü katlederdi (s. 194). Gemideki İngilizlerin dönüp gitmelerine izin verildiği zaman belirlenen ücretten başka gazaba uğramış mallardan hisselerimizi de aldık. Her bir gemiciye dokuz yüz elli dolar düştü. (s. 204).”

Bu olay 1788 yılına ait olmak üzere kayıtlıdır. Bu da bizce genellikle herkesçe bilinen olaylardan değildir.

Fakat bir müddet sonra İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı’nı zorlayıp da İstanbul’u tehdit etmek için geldiği “geleneksel dostluk”tan öteden beri bahseden temiz yürekli siyasilerimizce bile bilinen olaylardandır. Eski İngiliz yazarları Marmara’daki ağır yenilgiden çok fazla bahsetmezler. Hele İngiliz okullarında okutulan bazı tarih kitaplarında bu olayın dile getirilmesi anlamsız bırakılmış gibidir. Buna şaşırmayalım; çağdaşımızdan olan İngiliz yazarları ile siyasetçileri daha tedbirli olana yakışır şekilde davranıp hiç de saklanamaz Gelibolu mezarlık benzeri hezimetine “Zafer kazanmış olana yakışır.” şekilde dönüş²³⁸ adını bile vermişlerdir!

²³⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 12.

²³⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 14.

Mısır meselesinden dolayı Osmanlı İmparatorluğu hükümetinin/Bâb-ı Âlî'nin Fransızlarla arası açıldığında, 1801 yılında İngiltere'de Türkiye için birlikte yakınlaşma gösterilmişti. O zamanın Türk kabine üyeleri –ondan sonraki zamanlar kabine üyelerinden birçoğu gibi- İngilizlerin maksatlarının gerçekliğini çürütmeye gücü yetmeyen kişilerden olması gerektir ki Fransız ordusunun Mısır'dan çıkarılması meselesinde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna olan yardım ve desteği bunlar tarafından başlıca Fransız rekabetine atfedilmişti. Bu husus bizim taraftan “müşterekü'l-menfaa/menfaatlerin ortaklaşması” zannedildi. Hâlbuki İngilizlerce “müstakbelü'l-menfaa/ menfaatlerin geleceği” sayılıyordu. İngiltere artık doğuda egemenliklerini genişletmeye başlamış ve Mısır'ı kendisine mal etmeyi hedeflemişti. Türk ve İngiliz kuvvetleri Mısır'a girdikten sonra ikisi arasında anlaşmazlık çıktı. Bu da doğaldı. Osmanlı Devleti'nin maksadı Fransızlardan Mısır'ı kurtarmaktı. Ancak İngiliz müttefikinin niyeti Mısır'ı elde etmektir. Osmanlı Devleti'nin maksadı o memleketi elde etmektir. Tarih-i Cevdet'e²³⁹ göre İngilizlerin o sırada Mısır'ın içişlerine karışmaları ve Memlûkluların isyancı yöneticilerinden bazılarına yardım etmeye kalkışmaları, o dönemin yüksek saltanatın vekillerini şüpheye düşürmüştü. Hâlbuki yalnız şüpheye değil telaşa da yer vardı. Çünkü İngilizler daha o zamanlar Mısır'ı benimsemişlerdi. Doğuda dışişlerine karışmaya “insanlık” adına dayandırma hokkabazlığı daha o zamandan itibaren siyasi tedbir olarak kabul ediliyordu. O vakit İngiliz ordusuyla Mısır'da bulunan Yüzbaşı Veluş, Mısır büyükelçisi unvanıyla yazdığı bir kitapta Türklerin Kölemenlerden²⁴⁰ bazılarına reva gördükleri “zulümleri/mezâlimi” İngiliz kumandanının şiddetli protesto ettiğini kaydetmiştir. Uzak doğu sömürgeleriyle ilişkilerinin devam edebilmesi için Ümit Burnu'nu dolaşma zamanı artık uzun görülmeye başladığından, Süveyş kanalının henüz o tarihler itibarıyla ortada olmamasına rağmen Mısır ve Kızıldeniz taraflarıyla doğunun kısa yolunu oluşturma kararlılığı iyiden iyiye yerleşmişti. Hatta bir müddet sonra İngilizler Kızıldeniz yoluyla Süveyş'e çıkmak bile istemişlerdi. Fakat o zaman²⁴¹ Mısır'ı idare eden Muhammed Ali idi ki öyle İngiliz “Âkka'sına”²⁴² kapılmayan o devirde yaşayan insanlardan olduğunu derhal göstermiş, hızlı ve sert tedbirlerle İngilizleri Mısır toprağına güç salmayı yasaklamıştı.

Türkler İngiliz azizliğinin bir örneğini de Yunan sularında görmüşlerdi. Makine sanayisinin yeni gelişmeler dönemine girdiği ve donanmaların önemli bir durumun ortaya çıkmaya başladığı bir sırada, Türk donanması Afrin'de tahrip edilmişti. Yunanlıların Türklere karşı kullandıkları deniz donanma kuvvetlerinin kumandanı İngiliz amirali Lord Koçaryan, Yunan kara kuvvetlerinin kumandanı da İngiliz generali Richard Corc idi. 1827 yılında Fransız Rus donanmalarının genel kumandanlığını İngiliz komutan üstlenmişti. İngiliz siyasetinin sorumlusu bulunmamış olsaydı ihtimal ki Fransa fiili müdahalede bulunmaz ve Rus Çarlığı da

²³⁹ Arıkan, Zeki, DİA, Erişim Tarihi: 29.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarih-i-cevdet>

²⁴⁰ Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren Müslüman Türk Devleti (1250-1517). Yiğit, İsmail, DİA, Erişim Tarihi: 23.12.2022, bkz. 31.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Memlûkler>

²⁴¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 15.

²⁴² Filistin'in batı kıyısında bulunan bir sahil şehri. Emecen, Ferudun, DİA, Erişim Tarihi: 31.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akka>

tek başına deniz kuvvetlerimizi ağır bir hezimete uğratamazdı. Meşhur şair Lord Byron'un²⁴³ Yunanistan lehindeki kışkırtması İngiltere'de Türkler için zaten mülayim olmayan kamuoyunu bütünüyle galeyana getirmişti. Byron, şair olduğu kadar aynı zamanda siyasetçiymiş ve bildirmesi ve haber vermesiyle Yunanlıları tutan ve onlar tarafında yer alan bu İngiliz, Romalının vicdanı değil belki yapmacık ve sahte bir dostuymuş. Nitekim biyografisini yazanlar bu şairin bazı özel ve kişisel haberleşmelerini gazete sayfalarında²⁴⁴ yazmışlardır ki bu mektuplara göre Byron Türklerin sözlerine itimat edilebilen Çelebilerden olduklarını ve hâlbuki Romaların şahsi meziyet ve nitelikleri itibarıyla aşağı bulunduklarını açık bir şekilde itiraf etmiştir.

Geleneksel dostluğun varlığını kabul etmiş veya bunun ifadesinin sıradanlaşmış bir söz haline girdiğini anlamayıp da bir incelik ve nezaket gücüne sahip zanneden siyaset heveslisi kimseler düşüncelerinin isabetli olup olmadığını ispat edebilmek için bazı örnekler öteden beri görüş olarak ortaya konulmuştur. Bu örneklerden birisi İngiltere'nin Türkiye'yi Rusya ve Avusturya tahakkümüne karşı taraf tutma, diğeri ve başlıcası da Kırım savaşlarındaki silah arkadaşlığıdır. Malumdur ki Çarlık ve Avusturya İmparatorluğu Türkiye'yi sürekli olarak tedirgin ediyorlar ve bölünüp parçalanmaya maruz şekilde bırakmak istiyorlardı. Bundan batı devletlerinin ve özellikle de İngiltere'nin rekabet hisleri depreşti ve galeyana geldi. İngiliz devlet adamları ise –Osmanlı İmparatorluğuna garantörlük verilmiş gibi bir şekilde- Türk işlerine göstermelik ilgi sergilemişlerdi. Gerçekte İngiltere Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kıtasındaki topraklarından hiçbir yer almak düşüncesinde değildi. Orada İngilizler menfaatçilikten uzak görünmekle beraber gözlerini Afrika ve Asya'daki Osmanlı İmparatorluğunun mülkünde olan topraklardan bir kısmına dikmişlerdi. Gitgide İngilizler Rus siyasetini taklit ederek Osmanlı İmparatorluğunun vatandaşlığındaki Müslüman olmayan diğer kavimlerin ıslah edilmelerini bir manevi bir vazife (?) olarak kendilerine görev kabul etmeye başladılar. Rusya'nın mesleği olduğu üzere başka ırklardan çok sayıda insan topluluklarını²⁴⁵ tahakkümü altına almaya başlamış ve hatta Afrika ve Asya'daki kendi vatandaşları olan milletlerin evlatlarını insan yerine koymayacak derecede davranışlarda bulunmuş olan İngiltere'nin “Türkiye'nin Müslüman olmayan vatandaşları” lehinde müdahaleye kalkışması insanlık adına yapılan siyasi sahtekârlıklardan biriydi. Daha ilginç ve garip olanı da şurasıdır ki adeta bu davranış şekliyle İngiltere Türkiye'yi takviye etmek istiyordu.

Oxford Üniversitesi bilim insanlarından Profesör Haviland,²⁴⁶ “Şark Meselesinde Devletlerin Ahengi/Mesele-i Şarkıyyede Âhenki Düveli” isimli ve anlaşmaların bir araya getiren bilgileri içeren kitabının öz sözünde der ki:

²⁴³ Marchand, Leslie A., Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Lord-Byron-poet>

²⁴⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 16.

²⁴⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 17.

²⁴⁶ John Haviland (1785–1851), Cambridge'de tıp profesörü. Bettany, Ulusal Biyografi Sözlüğü, Erişim Tarihi: 29.01.2024, https://en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography,_1885-1900/Haviland,_John

“Devletlerin doğu meselesinin çözüme kavuşturulması için –başka bir deyişle Türkiye’nin parçalanmasını sıralı ve düzenli bir şekilde icra için –beraberce bir yetki ve sorumluluk elde etme çalışmaları 1826 yılından beri tecrübe tarzında ve 1856 yılından beri de yani Kırım savaşıdan sonra, belirli bir kurala ve ilkeye bağlı olarak meydana geldi.”

Bunlar bizde hayal edilmiş İngiliz dostluğunun mahiyet arz eden gizli görüşleri ifade eden sözlerindendir.

Bir zamanlar Avrupa büyük devletlerinin doğuda ülkelerin gasp edileceği düşüncesini hedefleyen siyasi olan ve oluşuma “Osmanlı İmparatorluğu topraklarına bütünüyle kefil olma” bile düşünsel olarak salıverilmişti! 1856’da İngiltere’nin Kırım Savaşı’nda kendisine silah arkadaşı bulunan Türkiye hakkındaki dostluğa bağlı ilişkilerin mahiyeti hakkında derin ve ciddi bir araştırma yapmaya ihtiyaç vardır. Söz konusu savaştan bir müddet önce yani²⁴⁷ 1853 yılında Rus Çarı ile Petersburg’daki İngiliz büyükelçisi Hamilton Seymour,²⁴⁸ Türkiye’nin paylaşılmasına dair görüşmede –büyük olasılıkla kendilerine düşecek hisselerin eşit olarak taksim edilememesinden dolayı- anlaşmazlığa düşmüşler. Bunun üzerine İngiltere’nin doğu meselesi hakkındaki siyaseti köklü bir değişime uğramış.

Bilinmektedir ki o savaş Rusları kesinlikle sarsmamıştı ve Türkiye hakkındaki Çarlık benzetmesine sevk etmişti. Çarlık, Paris Anlaşması’nın²⁴⁹ kendisine esnek olmayan hükümlerini/maddelerini az bir müddet sonra hiçe saymıştı. İngilizler ise güya milli itibarımızı/hayatımızı kurtarmışlar da üzerimize bir vesayet hakkı kazanmışlar gibi konum almışlardı. Sonraları her istediklerini alamadıklarını görünce, durum değişikliği ve dil değişikliğine müracaat ettiler. Kırım Savaşı’na teşebbüs etmenin İngiltere için büyük bir hata olduğunu ifade etmişlerdir. David of Argayl -ki şimdiki David’in dedesidir- nice seneler sonra Ermeni meselesinin alevlendirildiği sırada Türkler aleyhinde yazdığı “Türkiye İstikametinde Sorumluluğumuz” isimli “Şedidü’l-Meâl” kitabında, Kırım Savaşı sırasında İngiltere’yi Türkleri kurtarmaya sevk eden hükümet adamlarından biri bulunduğunu ileri sürerek “*Hristiyan kardeşlerine karşı Türklerin işledikleri korkunç kasaplıktan dolayı*” önceki siyaseti hakkında pişmanlık duygularını ifade eder ve bunun için Allah Teâlâ’dan bağışlanma talep eder. Türkiye’nin toprak bütünlüğünü korunması hususunda şiddetli taraftarı bulunmak üzere maruf olan Lord Palmerston²⁵⁰ dâhi yok oluşunu doğal gördüğü Osmanlı Devleti’nin gelecekteki paylaşımında Mısır’ın mutlaka İngiltere’ye ait olması gerektiğini bazı Avrupa devletlerine bildirmişti. Lord Palmerston, Kırım Savaşı zamanlarının en önemli devlet adamıydı. Meşhur Karl Marks²⁵¹ o zaman Londra’dan New-York Tribune Gazetesi’ne doğu meselesine dair gönderdiği bir makalede Palmerston’un Türkiye hakkındaki ikiyüzlü

²⁴⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 18.

²⁴⁸ Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu, 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 136.

²⁴⁹ Beydilli, Kemal, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/paris-antlasmasi>

²⁵⁰ Lord Palmerston (20 Ekim 1784 - 18 Ekim 1865) Birleşik Krallık başbakanı. Southgate, Donald, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Henry-John-Temple-3rd-Viscount-Palmerston>

²⁵¹ McLellan, DT ve Feuer, Lewis S., Britannica, Erişim Tarihi: 31.01.2024, <https://www.britannica.com/biography/Karl-Marx>

siyasetini tenkit etmişti. Karl Marks, o zamanlar Londra’da ikamet ediyor ve söz konusu gazeteye cariyeye meseleleri hakkındaki makalelerinde Türklere dair pek insaflı ve hakkaniyetli açıklamalarda bulunuyordu. Bu makaleler bundan yirmi sene kadar önce İngiliz sosyalistleri tarafından kitap şekline dönüştürülerek yayımlanmıştı.²⁵²

Kırım Savaşı’nın Türkiye’de meydana getirdiği istifade etmek maksadıyla Hindistan’da ve Arka Hind’de bulunan bazı ülkelerde tahkim güzergahı için Osmanlı Devleti’nin İslamiyet nüfuzunun aracılığına müracaat eden İngiltere, bir müddet sonra bazı Hristiyanların Araplar tarafından katledilmeleri vesilesiyle 1858 yılında Cidde’yi topa tutturmuş ve Osmanlı Devleti’ni tazminat ödemeye zorlamıştı.

İngiltere ile ilişkilerimizin son aşamasının sözlü hikâyeleri ihtiva ettiği bilinmektedir.²⁵³

3.3.1. “İngiltere İle Resmi Münasebetimizden Sonra” başlıklı makalenin analizi

Müellif, ilk makaleye atıf yaparak siyasi ilişkilerin resmi düzeyde kurulum aşamasında İngilizlerin Türklere hakkında iyi niyetli olmadıklarına dikkat çekmiştir. Sonrada farklı tarihlerde Türklere hakkında beslenen kötü niyetleri açık eden bazı somut olaylardan bahsetmiştir.²⁵⁴

1768 yılında Rusya ile Türkiye arasında yapılan savaşta Türk ordusunun Çeşme’de Rus donanmasının saldırısı sonucu meydana gelen mağlubiyet donanma tarihimizde üzücü bir olaydır. Bu savaşta Rus donanmasına galibiyet yaşatan Rus amirali değil, İngiliz deniz donanma subaydır. Savaşta kullanılan iki Rus gemisi İngiliz kaptanları tarafından yönetilmiştir. Benzer şekilde Akdeniz’de dolaşan ve Türk gemilerini taciz eden Rus deniz savaş gemilerinde pek çok İngiliz subay ve donanma görevlileri yer almıştır.

Yine bir önceki makalede müellif Türklere insan kaynaklı ihmalkârlığın çok eski dönemlere kadar uzandığına dair bir tespitte bulunduğuna atıf yapmaktadır. Müellif bir başka tespit de yapmakta ve İngiliz devlet adamlarının siyasi dehalarının oldukça eski tarihlerde başladığını itiraf etmektedir. Ruslara yapılan söz konusu destekler nedeniyle dönemin devlet adamları İngiliz elçisine şiddetli tepkilerde bulunmuştur.²⁵⁵

Müellife göre, sonraki dönemlerde Akdeniz’de Türklere karşı korsanlık faaliyeti gerçekleştiren Rus gemilerinde bile İngiliz deniz donanma çalışanları yer almıştır. “Kazâ-i Bahriyyeler Tarihi/Deniz Kazaları Tarihi” isimli kitapta yer alan ve 1788 yılında yaşanmış olan olaya ilişkin şu bilgiler, İngiliz-Rus ortaklığı ile yapılan korsanlığın ne kadar gaddar bir

²⁵² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 20.

²⁵³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 20.

²⁵⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 11-12.

²⁵⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 12.

uygulama olduğunu göstermektedir: (Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, s. 13.)²⁵⁶

İngiliz denizcilik çalışanlarından Davidson, Ruslarla birlikte Türk gemilerine yönelik keşif yaparak gemilere saldırdıklarını, Türk denizcilerini esir aldıklarını ve bu denizcileri canice katlettiklerini ifade etmiştir. Hatta başta Ruslar gibi hareket ettiklerini, daha sonraları ise Ruslardan daha ileri giderek Türklere daha fazla kötü muamele yaptıklarını ve gemide ele geçirdikleri ganimetleri de kendi aralarında paylaştıklarını belirtmiştir.

Müellife göre, bir müddet sonra İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'nı zorlayıp İstanbul'u tehdit için geldiği meselesini bile "geleneksel dostluk" ilkesi ile izah etmeye çalışan sözde iyi niyetli siyasilerimiz olmuştur.²⁵⁷

Mısır meselesi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin Fransızlar ile anlaşmazlık yaşadığında, 1801 yılında İngiltere'de Türkiye için yakınlaşma gösterilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde olan Mısır'dan Fransızların çıkarılmasına yönelik çalışmalar yapıldığında, İngilizler Osmanlıların yanında yer almış gibi görünmesine rağmen Mısır'a yerleşmek ve oraya kök salmak için sinsi planlarını da yapmaktan geri durmamıştır. Uzun mücadeleler sonucunda Mısır'ı idare eden Muhammed Ali, İngiliz egemenliğine teslim olmamış ve onlara karşı olduğunu, aldığı hızlı ve sert tedbirlerle İngilizleri Mısır toprağına yerleşmeye izin vermemekle göstermiştir.²⁵⁸

İngiliz derin siyasetinin destekleri ile Türklerin yenilgi yaşadığının bir örneğini de Yunan sularında yaşanmıştır. Türk donanması Afrin'de yenilgiye uğradığında Yunanlıların Türklere karşı kullandığı donanma kuvvetlerinin komutanı İngiliz amirali Lord Koçaryan; Yunan kara kuvvetlerinin komutanı ise İngiliz generali Richard Corc olmuştur. Benzer şekilde 1827 yılında Fransız Rus donanmalarının genel komutanlığını da İngiliz komutan üstlenmiştir. İngiliz siyaseti ve desteği olmasaydı, Fransa fiili müdahalede bulunmaz ve Rus Çarlığı da tek başına deniz kuvvetlerimize ağır bir yenilgi yaşatamazdı.²⁵⁹

İngilizler, meşhur şair Lord Byron'un Yunanistan lehindeki ve Türkler aleyhindeki kışkırtması da müellife göre İngilizlerin Türklere karşı derin bir siyaset izlediklerini göstermektedir.

²⁵⁶ "Söz edilen denizcilik çalışanlarından Davidson'un verdiği ifade şöyledir: Rast geldiğimiz Türk gemisinin bulunduğu noktaya bir keşif teknesi saldırdık. Bu da Türk gemisini karşı koymaya yönelik bir durum olmadan çağırıp getirdi. Bu gemide seksen beş kişi vardı. Bunları gemimize aldık ve alt ambara tıktık. Sabaha karşı saat üçte idi. Gündüz olunca bunları birer birer yukarı aldık ve kendi memleketimizde ördeklerin kafalarını nasıl koparırsak bunların kafalarını da öylece kesip kopardık ve denize attık. Biz İngilizler de Ruslar gibi hareket ettik ve hatta sonraları Türklere onlardan daha fena muamelede bulunduk. Her nefer hissesine düşen esirlerden üç veya dördünü katlederdi. Gemideki İngilizlerin dönüp gitmelerine izin verildiği zaman belirlenen ücretten başka gazaba uğramış mallardan hisselerimizi de aldık. Her bir gemiciye dokuz yüz elli dolar düştü"

²⁵⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 14.

²⁵⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 15-16.

²⁵⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 16.

Bu örneklerden birisi İngiltere'nin Türkiye'yi Rusya ve Avusturya tahakkümüne karşı taraf tutma ve Kırım savaşlarındaki silah arkadaşlığıdır. Çarlık ve Avusturya İmparatorluğu Türkiye'yi sürekli tedirgin etmiş ve zayıf düşürerek parçalamak istemiştir. Bu durumdan İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkeleri daha bir cesaret kazanmıştır. Bir yandan da İngiliz devlet adamları Türklerle iyi ilişkiler içinde olduklarını göstermeye çalışmıştır. İngiltere Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kıtasındaki topraklarında gözü olmadığını göstermiş olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğunun Afrika ve Asya'daki egemenlikleri altındaki topraklara egemen olma düşüncesine odaklanmışlardır.²⁶⁰

Zaman içinde İngilizler Rus siyasetini model alarak Osmanlı İmparatorluğunun egemenliğindeki gayrimüslim milletlerin himaye edilmesini kendilerine manevi bir sorumluluk saymışlardır. Buna göre Rusya farklı ırklardan pek çok insan topluluklarını tahakkümü altına almaya başlamıştır. Bu anlamda Afrika ve Asya'da kendi vatandaşları olan milletlere insanlık dışı tavırlarda bulunan İngiltere'nin "Türkiye'nin Müslüman olmayan vatandaşları" lehinde müdahaleye kalkışması insanlık adına yapılan siyasi sahtekarlıktır.²⁶¹

Profesör Haviland, "Mesele-i Şarkıyyede Âhenki Düveli" isimli kitabının özsözünde derin ve sinsî planı açık etmektedir:

"Devletlerin doğu meselesinin çözüme kavuşturulması için –başka bir deyişle Türkiye'nin parçalanmasını sıralı ve düzenli bir şekilde icra için –beraberce bir yetki ve sorumluluk elde etme çalışmaları 1826 yılından beri tecrübe tarzında ve 1856 yılından beri de yani Kırım savaşından sonra bir belirli bir kurala ve ilkeye bağlı olarak meydana geldi."²⁶²

Burada görünüşteki İngiliz dostluğunun gizli şifreleri deşifre edilmektedir.

İngiltere'nin Kırım Savaşı'ndan bir müddet önce Rus Çarı ile İngiliz büyükelçisi, Türkiye'nin paylaşılmasına dair görüşmede anlaşmazlığa düşünce, İngiltere'nin doğu meselesi hakkındaki siyaseti köklü bir değişime uğramıştır.²⁶³

O savaş sonrası Çarlık Rusya, Paris Anlaşması'nın kendi lehine yorumlanamayan maddelerini yok saymıştır. İngilizler de milli itibarımızı kurtarmış ve üzerimizde vesayet hakkı kazanmış gibi konum almışlar ve her istediklerini alamayınca da tavır değişikliğine müracaat etmiştir.²⁶⁴

3.3.2. "İngiltere İle Resmi Münasebetimizden Sonra" başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Müellif, siyasi ilişkilerin resmi düzeyde kurulum aşamasında İngilizlerin Türkler hakkında iyi niyetli olmadıklarına dikkat çekmiş, farklı tarihlerde Türkler hakkında beslenen kötü

²⁶⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 17.

²⁶¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 17-18.

²⁶² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 18.

²⁶³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 18-19.

²⁶⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 20.

niyetleri açık eden bazı somut olaylardan bahsetmiştir. 1768 yılında Rusya ile Türkiye arasında yapılan savaşta Türk ordusunun Çeşme’de Rus donanmasına galibiyet yaşatan İngiliz deniz donanma subaydır. Savaşta kullanılan iki Rus gemisi İngiliz kaptanları tarafından yönetilmiştir. Akdeniz’de Türk gemilerini taciz eden Rus deniz savaş gemilerinde İngiliz subay ve donanma görevlileri yer almıştır.

2- Müellif Türklerdeki insan kaynaklı ihmalkârlığın çok eski dönemlere kadar uzandığına atıf yapmış, İngiliz devlet adamlarının siyasi dehalarının oldukça eski tarihlerde başladığını itiraf etmiştir.

3- Mısır meselesinde Osmanlı İmparatorluğu Fransızlar ile anlaşmazlık yaşadığında, 1801 yılında İngiltere’de Türkiye için yakınlaşma gösterilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu yönetimindeki Mısır’dan Fransızların çıkarılmasına yönelik çalışmalar yapıldığında, İngilizler Osmanlıların yanında yer almış gibi görünmesine rağmen Mısır’a yerleşmek ve oraya kök salmak için sinsi planlarını da yapmaktan geri durmamıştır.

4- İngiliz derin siyasetinin destekleri ile Türklerin yenilgi yaşadığının bir örneğini de Yunan sularında yaşanmıştır. Türk donanması Afrin’de yenilgiye uğradığında Yunanlıların Türklere karşı kullandığı donanma kuvvetlerinin komutanı İngiliz amirali Lord Koçaryan, Yunan kara kuvvetlerinin komutanı ise İngiliz general Richard Corc olmuştur. 1827 yılında Fransız Rus donanmalarının genel komutanlığını da İngiliz komutan üstlenmiştir. İngiliz siyaseti ve desteği olmasaydı, Fransa fiili müdahalede bulunmaz ve Rus Çarlığı da tek başına deniz kuvvetlerimize ağır bir yenilgi yaşatamazdı.

5- İngilizler, meşhur şair Lord Byron’un Yunanistan lehindeki ve Türkler aleyhindeki kıskırtması da İngilizlerin Türklere karşı derin bir siyaset izlediklerini göstermektedir.

6- Çarlık ve Avusturya İmparatorluğu Türkiye’yi sürekli tedirgin etmiş ve zayıf düşürerek parçalamak istemiştir. Bu durumdan İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkeleri daha bir cesaret kazanmıştır. Bir yandan da İngiliz devlet adamları Türklerle iyi ilişkiler içinde olduklarını göstermeye çalışmıştır. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kıtasındaki topraklarında gözü olmadığını göstermiş olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğunun Afrika ve Asya’daki egemenlikleri altındaki topraklara egemen olma düşüncesine odaklanmıştır.

7- Zaman içinde İngilizler, Rus siyasetini model alarak Osmanlı İmparatorluğunun egemenliğindeki gayrimüslim milletlerin himaye edilmesini kendilerine manevi bir sorumluluk saymıştır. Buna göre Rusya farklı ırklardan pek çok insan topluluklarını tahakkümü altına almaya başlamıştır. Bu anlamda Afrika ve Asya’da kendi vatandaşları olan milletlere insanlık dışı tavırlarda bulunan İngiltere’nin “Türkiye’nin Müslüman olmayan vatandaşları” lehinde müdahaleye kalkışması müellife göre insanlık adına yapılan siyasi sahtekârlıktır.

8- İngiltere'nin Kırım Savaşı'ndan önce Rus Çarı ile İngiliz büyükelçisi, Türkiye'nin paylaşılmasına dair görüşmede anlaşmazlığa düşünce, İngiltere'nin doğu meselesi hakkındaki siyaseti köklü bir değişime uğramıştır. O savaş sonrası Çarlık Rusya, Paris Anlaşması'nın kendi lehine yorumlanamayan maddelerini yok saymıştır. İngilizler de milli itibarımızı kurtarmış ve üzerimizde vesayet hakkı kazanmış gibi konum almışlar ve her istediklerini alamayınca da tavır değişikliğine girmiştir.

3.4.Geçmişte İngiliz Dostluğu Mümkün Müydü? (Makale-3-)

Memleketinin müstakil varlığına bağlılığı, milletin şeref ve menfaatine hürmeti bulunan hiçbir Türk'ün hiçbir zaman unutamayacağı üzere İngiliz emperyalizmi son nesillere bu memlekete etmedik kötülük ve zararlar bırakmamıştı. İngilizler arasında alışılmış ve kullanışlı bir darb-ı mesel vardır:

“Şeytan ile birlikte yemek yediğiniz zaman kaşığınızın sapı uzun olsun” derler. Bu sözün hikmetine önceki devlet adamlarımız İngiltere ile olan ilişkilerde dikkat etmemişlerdi. Bu emperyalizm, doğudaki topraklara el koyma hırsını pek korkunç bir şekil alan söz konusu emperyalizm Türkiye'yi elbette zayıf ve aciz görmek isterdi. Bizde ise onun yöneliminden kuvvet vasıtaları meydana getirtmesi tahmin edilmişti. Bu emperyalizm defalarca yabancılarımıza yardımcı oldu ve Balkanlarda kimi memleketimiz ile çatıştı ise İngiliz diplomasisi ona kayırmacılık gösterdi. Uluslararası anlaşmazlık anlarında İngiliz devlet adamları ve basını hemen hemen genellikle milletimizin rakipleri lehinde veriyorlardı. İngiliz propagandasının kötü düşüncenin oluşmasına veya oluşan bu düşüncelerin artıp çoğalmasına çalışmadığı²⁶⁵önemli bir memleket kalmamış gibidir. İngiltere hayli zamandır Türkiye'nin Müslüman olmayan unsurlarının hatta bunlardan en zararlı olanlarının bile iddialarını kendi içinde gerekli saymıştı. Meşrutiyetten sonra da Müslüman vatandaşlarımızdan olup da Türk ırkından olmayan unsurlar lehinde bir merhamet ve koruma tavrı göstermiştir. Meşrutiyet hayatımızın parti anlaşmazlıklarında bile oyunlar oynatırdı. Eski baş tercüman Feys Mevaris'in ve yamak oyun ve hilelerinin fetrete uğramış faaliyetleri hatıralardadır.

Bu emperyalizm Mısırlılarla olan siyasi ilişkilerimizi ve hatta manevi bağlantılarımızı bile bütünüyle tamamlama çabalarından geri kalmıyordu. Siyasi bağlantılarımızın Mısır Devleti tarafından resmen tanındığı bir zamanda Mısır Hükümeti'ni Trablusgarb Savaşı dolayısıyla tarafsızlık ilanına sevk etti ve bunun üzerine dolayısıyla İtalya'ya yardımcı oldu. Hind Müslümanlarının bu memleketle olan kardeşlik ve dostluk duygularına yönelmeyi tutsak hale getirip engelleme ve yıldırma politikalarına müracaat ettiler ve gereğini yaptılar. Şüphesiz bunda kesinti yoktur. Hindistan Müslümanlarının Türklere bu sevgi gösterisi yöneltmesi bazılarımızın anlayamadıkları dereceden büyüktü. O dostluğun uygulamadaki kıymetini ancak batının doğu İslam'ındaki durumunu olması gerektiği şekilde araştıranlar bunu anlayabilirler. Edebiyatçıların şeyhi Abdulhak Hamid Bey “Yabancı Dostlar” isimli eserinde:

²⁶⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 21.

“Korkuluk olmasaydı Hindistan

Ermenistan olurdu Kürdistan”

diyor. Bu sözün hakikatte mutabakat olmadığını iddia etmek doğru olmaz. Millet için görülen veya muhtemel olan faydalardan hiç birinin küçümsemesi câiz değildir. “Türk ve Hindli dostluğundan İngilizler kuşkulanyordu. Bize büyük zararlar miras bırakıyorlardı” diyenler, bu memlekette eskiden çok fazla görülürdü. Haydi, Hindistan’ın manevi yardımlarını küçümseme ile yok sayalım ve geçen seneye kadar gönderdiği önemli yardımları da hiçe sayalım. Fakat bu fedakârlığa karşılık hangi üstün yararlar elde edebilmeli? Burada şu veya bu yüzden İngiltere kûskün olur diye korkmak, bizde bir şey olmadığı gibi İngiltere’de dahi Hindistan ve Türk dostluk/kardeşlik ilişkilerinden kuşkulananarak onu bozmak isteyenler eskiden de mevcuttu. Türk düşmanlığı ile en ziyade tanışmak ve yakınlaşmak isteyen İngiliz Liberal Partisi’nin ileri gelen siyaset adamlarından Freyman, bundan yaklaşık yarım asır önce yazdığı “Avrupa’da Osmanlı Hâkimiyeti” isimli kitabın 307. sayfasında der ki:

“Şurası takdir edilmelidir ki Hindistan Müslümanlarının Türkiye lehinde bir ihtilale kalkışmaları muhtemel ise öyle bir ihtilalin gereksiz bir çaba olduğunu anlatmaktır. Türkler aleyhinde şiddetle muamelede bulunmak bütün İslam dünyasında bizim için iyi bir etki meydana getirir.” Bu sözler meşhur Gladstone’un Çarlık ile birlikte Türkiye’yi yok etmek için çalıştığı sıralarda yazılmıştı.”²⁶⁶

Bir zamanlar biz de *Bikonsfild*’un siyasi mesleğini takip eden muhafazakârları sevenler ve Gladstone siyasetini benimsemiş olan Liberal Parti’nin düşmanı olduğu düşüncesi oluşmuştu. Gerçekte ise emperyalist ve memleketler fethetme düşüncesine sahip olan bu iki İngiliz partisinden birincisinin yardım etme ve koruma mağrurluğu gibi bir sert dil ile Türk milleti aleyhinde çirkinlik ve iftiralarda buluna gelen Liberal siyasetçilerin mesleki de hep ikiyüzlülüktен/münafıklıktan ibaretti. Birbiri peşinden meydana gelen olaylar ikisini de aynı zarara sokma maksadına hizmet eden görüşler ifade etti. Bu iki partinin Türkiye ile Mısır hakkındaki siyasetlerinin burada özenle dikkat edilmesi gereken bir mukayesesini gösterelim:

Mısır’ın genelini hâkimiyet altına alma hırsı muhafazakârların –o memlekette hukuku hâkimiyet iddia edilmesi düşünülebilen- Türk milleti hakkındaki düşmanlıklarının sert ve şiddetli hale gelmesine başlıca bir sebep idi. Bunlar gitgide Mısır Devleti’nin sınırlarını bütünüyle İngiliz İmparatorluğunun tamamlayıcı bir parçası kabul etmek istediler. Hâlbuki Liberaller, ümmetler bakımından Mısırlıların milli hürriyetlerine ve Mısır’ın tahliyesine taraftar görünüyordular. Diğer taraftan Gladstone’un Mısır’ı tahliye etme hakkındaki resmi vaatleri milli duygularla nice seneler ciddi olarak kabul edilmiş ve İngiliz medyasına karşı şahit olarak göstermek için ifade edegelmişlerdi. Hâlbuki İskenderiye’yi topa tutturan ve

²⁶⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 23.

Mısır'ı işgal ettiren İngiliz hükümeti muhafazakârların değil Liberaller Partisi'nin kendisi için gerekli saydığı bir hükümetti ve o hükümetin başvekili de bizzat Gladstone idi.²⁶⁷

Riyakârlık dolu tavırları ve yöntemleriyle dünyayı ikna etmede daha maharetli çıkan bu Gladstone'un samimiyetsizliğine en büyük bir delil de bundan yirmi dokuz sene önce çizgi yardımıyla yazılmış bir mektupta bulunur ki bu mektup Gladstone'un Türkler aleyhindeki ithamlarına reddiye yazan bir Türk'e yani bu aciz yazara cevap olarak gönderilmişti. Hala korunan söz konusu cevap yazısının tercümesi şudur:

"Londra'da Holand Rud Sokağı'nda 42 numarada ...beye

Efendim, siz bana Türk düşmanlığı isnat ediyorsunuz ki bunu kabul etmem. Bütün samimiyetle açıklamalarda bulunduğunuzda şüphe yoktur. Ancak delilleriniz ispat edilmiş değildir. Ben vesikalarla/delillerle ispat edilmiş olan şeylerden bahsettim(!) Türkler aleyhinde hiçbir ithamda bulunmam(!) Lakin Türk hükümetini itham ederim ki onun cinayeti genel ispat ile ispatlanmıştır. Ben Osmanlı Devleti'nin -padişaktan ve müşavirlerinden ziyade- bir dostu idim. Müslüman olmayanların yaşadığı eyaletlere uygun şekilde seçilmiş yönetime verilmesini daima Türkiye'ye tavsiye ede geldim. Nasihatlerim tutulsa idi Türkiye'yi nice müthiş zayıttan korumaya vesile ve kaynak olurdu. Bu iyi niyetli tavsiye ve nasihatlerin hafife alındı ve sonuç itibarıyla Türkiye milyonlarca nüfus kaybetti ve birçok milyon da kaybetmek üzeredir.

7 Ağustos 1895. William Ewart Gladstone"²⁶⁸

Bu tarihten bir sene sonra Liverpool²⁶⁹ şehrinde Ermeniler lehinde akdedilen büyük bir mitingde yine bu Gladstone uzun bir konuşma yapmıştı. Türkler aleyhindeki beyanlarından dolayı kendisine bir tepki yazısı/protestoname daha göndermiştim. Gladstone, bu mektuba benzer şekilde kendi çizgisinde devam eden bir yazar olan ve hala korumaya devam ettiğim gelecekteki kısa cevabı yazıp göndermişti:

"Londra'da Maklîs Rûd isimli sokakta 40 numarada ...bey

Muhterem Efendi

Mektubunuzu acele ile ve fakat memnuniyetle okudum. Ben bizzat hatta resmi makamda bulunurken dahi bazı Türklerle tanışmaya vesile oluşturdum ve onlar hakkında dostane bir şekilde sevgi ve hürmet duygusu besledim. Geçen Perşembe günü toplantıda tarafımdan yapılan konuşmada/irâd edilen nutukta Müslümanları ilgilendiren kelimelerden daha samimi söylenmiş sözler yoktu. Hakkınızda iyi ve samimi temennilerde bulunuyorum.

26 Eylül 1896 William Ewart Gladstone.

²⁶⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 24.

²⁶⁸ Foot, M. Richard Daniell, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/William-Ewart-Gladstone> Alıntılarımız doğrudan Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid'in "Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği" eserinden alınmıştır, alıntıların anlaşılması için kısmi olarak sadeleştirilmiştir. Ayrıca çalışma konumuzu oluşturan eserin 2021 Kasım'ında transkripsiyonu yapılmıştır. Biz tez içindeki alıntılarımızı doğrudan orjinal eserden aldık ve kısmi olarak sadeleştirdik. Takip eden bütün alıntılarda da bu yöntemi kullandık.

²⁶⁹ Liverpool, İngiltere'nin kuzeybatısındaki şehir ve liman. Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 31.01.2024, <https://www.britannica.com/place/Liverpool-England>

Becerikli bir şekilde insanlık iddiası gibi üslubuna uygun olarak gerçekleri inkâr gibi birçok İngiliz ileri gelenlerinin takip ede geldikleri siyaset mesleğinin özelliklerindendir.

İngiltere, Mısır'a iyice yerleştikten sonra ve Bâbulmendeb²⁷⁰ yönünden olduğu gibi Süveyş tarafından da Kızıl Deniz'i en iyi şekilde koruma altına aldıktan, Basra Körfezi'nin bütünü kontrol altına alınmasını sağladıktan sonra İran'ın güneyinde nüfuzu altına aldığı bir bölge oluşturduktan, Arap Yarımadası'nın Orta Çağ zihniyetli bazı küçük yöneticilerin kural dışı uzun vadeli gelecek emellerinin oluşmasına zemin oluşturma vadeden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kıtasındaki topraklarında bazı Balkan milletlerinin kendi koruma ve denetim altında hareket edeceklerine kanaat getirdikten ve Anadolu'nun doğusunda kendi koruması altında bir Ermenistan oluşturma gibi tuhaf bir düşüncenin oluştuğunu zannettikten sonra boğazlar ile İstanbul'un Çarlık saldırılarına maruz kalıp kalmaması meselesi İngiliz siyaset adamları için önemini hayli kaybetmişti. Bu hale rağmen bizde gelip geçen önemli devlet adamlarına boğazlar ve İstanbul hakkında İngiltere'nin Çarlık tehlikesine karşı engel olacağı ümidini yine besleyip gitmişlerdi. Diğer taraftan dahi İngiltere'de Gladstone'un gerekli ve zorunlu gördüğü İrlanda Hvem Roul'u siyasetinden küskün olarak Liberal Partisi'nden bir nüfuzlu kişinin muhafazakârlara katılımıyla meydana Unionist fırkası kelimesinden ve bu fırkanın doğu meselesinde ve özellikle Türklere ait hususlarda Gladstone siyasetini takibe yönelmiş olmasından dolayı Türkiye'ye gerçek dost olarak yalnız ikinci derecede siyasetçi insanlardan birkaç eski muhafazakâr kişiler görünüyordu. İngiltere'de Çarlık ile uzlaşmak eğilimi atmaya başladı ve hatta Çarlık Rusya'sı hükümeti istikametinde yoldaşlık durumuna geçmişti.²⁷¹

Baş vekaleti işgal eden Salisbury'nin ve ondan sonra da Balfouri'un yani halis muhafazakarlardan olan bu centilmenlerin Türkler aleyhindeki itham edici açıklamaları sert ve kabaca Gladstone dedikodularından aşağı kalmıyordu ve hatta bazen Deyvid Loyd Corc/Lloyd George²⁷² sövgü ve çirkinliği andıracak şekilde ortaya çıkıyordu.

Memleketimiz hükümeti ise İngiltere hakkındaki yaptığı hatalarında inat ve ısrar edip duruyordu. Kullanma siyasetinin etkili olacağına kanat getiren siyaset adamlarımız gelip gitti. Ümitlerin yok edilmesinin boşluğunu ve bilakis doğudaki İngiliz emperyalizminin memleketin geleceğini bir tehlike oluşturduğunu acı tecrübelerden sonra artık layıkıyla anlamak ve farkına varmak lazım gelirdi. Meşrutiyetin başlangıcında ihtiyar sadrazam Kamil Paşa, söz konusu kullanma siyasetinin yine etkili olduğunu dik başlı bir tavırla anlamış gitmişti. Meşrutiyetin ilanından sonra İngiltere'de resmi nutuklarla, önemli gazetelerin özel makalelerle Türkiye lehinde bazı mertebe teveccüh gösterilmesi ise biz de birçoklarının zihinlerini yine Kırım Savaşı maddelerine yani sözleşmeli geleneksel dostluğa sapıttı. Hâlbuki

²⁷⁰ Hint Okyanusu'nun bir uzantısı olup Arabistan yarımadası ile Afrika kıtası arasında bulunmaktadır. Bkz. Bilge, Mustafa L., DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kizildeniz>

²⁷¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 27.

²⁷² Blake, R. Norman William ve Blake, Baron, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2024, <https://www.britannica.com/biography/David-Lloyd-George>

meseleyi kaynağında derinlemesine inceleyen ve araştıranlar tarafından o İngiliz yönelimleri ve yakınlaşmaları çok olağan görüyordu. Sultan Hamid'in siyasi şahsiyeti neticesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda artan Alman nüfuzu ve menfaatlerini -Meşrutiyetin ilanıyla meydana gelen- genç Türkiye arasına koyup yerleştirmek İngiltere'nin o geçici teveccühünün başlıca bir sebebiydi. Dostluğun maddi şekilde birinci tecrübesi²⁷³ tam o sırada Londra'da bir ödünç para alma sözleşmesi için meydana gelen müracaatla yapıldı. İngiltere dışişleri bakanlığı müracaat eden Türk memurlarına Sîti'nin yani Londra merkez maliyesinin önemli kurallarına müracaat etmesini nazik bir şekilde tavsiye etti. Ravcild'i dahi dahil olduğu halde İngiliz emeklilik ümidi veren vaatlerle beraber bu işin ileri sürülmesi için bir müddet sabretmeye acil zaruret olduğunu anlatarak müracaat edenlerimizi baştan savmışlardı.

Bununla beraber bağımlı olduğumuz "İngiliz Kullanma/Faydacılık Hastalığı" yine bir müddet devam etti. Birkaç sene sonra Nuru Osmaniye genel merkezi nüfuzlu bir şekilde Hakkı Paşa'nın Londra'daki müzakereler- ve daha doğrusu çok uzun süren/ devamlı bir ümit ve barış bekliyordu. İngilizler ise çok alıp az vermek ve daha doğrusu maddeten hiçbir şey vermemek üzere bir müzâkere stratejisini zorunlu olarak öne sürüyorlardı. Arası çok geçmeksizin Avrupa'nın barış ve huzur gösterisi ile korkunç acı dolu hataları ile sulamaya ve umumi savaşın öncesi görülmeye başladı.

Genel savaş ateşkesinin savaş ve kavgaya engel olmadığı ve İngiliz emperyalizminin artık her türlü kin ve garazla savaş güçleri sarsılan Türklerden intikam almaya koyulmuş olduğu malumdur. Şüphesiz vahim haller karşısında kalmıştık²⁷⁴ ve bu kötü gidişattan ancak ve ancak milletin fedakârlığı ile kurtulması mümkün olacağını sorumlu başkanlarımız bilincindedir. Bununla birlikte kurtuluşun vasıtalarını sağlamak için dışişlerinde dahi çalışılmak tedbiri gitgide kendisini o korumadan sorumlu başkanlara hissettirmiş batı Avrupa'ya heyetler gönderilmişti. Bununla beraber müracaat edilen ıslah etme vasıtalarını İngiltere'nin zaaf eseri olarak kabul ederek ihanette devam edeceğini tam vaktinde anlayan Türkler de vardı. Yunanlılar batı Anadolu'nun içinde iken onlara ihanet düşüncesini canlı tutan ve yok edilen eserlere şefkat gösteren Lloyd George ile birlikte barış sebepleri araştırmak ve aramak için Londra'ya gidilmesindeki mahzur o zamanlar Hindistan Müslümanlarının yardım parası ile Paris'te çıkan ve menfaatlerimizi korumaya tahsis edilen bir gazetenin 1 Şubat 1921 tarihli nüshasında yayımlanan bir mektup ile önemle dikkate alınmıştı. Cafer Lâhûrî müstear imzasını taşıyan bu mektup bir Hintli tarafından değil bir Türk tarafından yazılmıştı. Şu sözler bu mektuptan çıkarılmıştır:²⁷⁵

"Londra'da toplanarak yapılacak olan konferansa İstanbul hükümeti gibi Ankara hükümetinin de davet edilmesinden dolayı Yunanlıların memnuniyetsiz tavır takınmaları cihanın iğfal edilmesi maddesinde artık pek ileri gittiklerini gösterir. Şurası pekiyi bilinmek gerektir ki bu konferansı ilk isteyen şüphesiz Yunanlıların koruyucusu ve yardımcısı olan İngiltere'dir. İngiltere'nin bütün

²⁷³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 28.

²⁷⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 29.

²⁷⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 30-31.

maksadı da sırf Türklerim nefislerini müdafaa etmek için kendi emrindeki kararlı gayretlerini barış ümitleri ile mümkün merteye ara verme ve hafife almak Türkiye’den bu sebepten fikirlerin çarpışması ve şiddetlenmesi ve hatta kargaşa meydana getirebilmek ve emperyalist düşüncelerin daha uygun bir zamanda icrasına devam için vakit kazanmaktır. Ümit olunur ki Ankara bu Londra davetine icabet etmez. Anadolu’daki Türklerin böyle bir sırada Londra’ya heyet gönderme eylemlerini İngiltere’nin bütün dünyaya özellikle de doğu dünyasına Türklerin akıbeti aciz kalarak emân dilemek ümidiyle ayağına kadar geldikleri suretinde göstereceğinde de şüphe yoktur.”

Bu konferanstan önce İngiliz diplomasisi memurlarının Anadolu’daki durum hakkında kesin ve doğru bilgiler olamamış oldukları şüpheden uzak bulunuyordu. Doğudaki emperyalist ajanları –milli hareket başkanının hıyanetine karşı edindiği ısrarlı tedbirlerden dolayı – istihbarat haberlerini almaktan mahrum kalmaktaydılar. Buradaki işgal kuvvetleri yöneticilerinden bir İngiliz amiralinin Londra’da gönderdiği raporda –ki sonraları her tarafa yayılmıştı. Türklerin Anadolu’da kargaşalığı bertaraf ederek kendilerini toplamaya başladıkları, İttihat ve Terakki’nin bozulan teşkilat kulübünü milli hareket yöneticilerini ihya ederek onlarla halkı disipline soktuğu, sorunların kolaylaştırılması çareleri bulunduğu hatta külliyatlı askeri malzeme/mühimmat elde edildiği vesaire telaşlı bir şekilde beyan edilmişti. Hâlbuki Londra²⁷⁶ konferansına başladığı andan itibaren Anadolu’da yalnız on bin kadar yeni tarzda değişme/fen bulunduğu, topçuluk levazımı pek eksik olduğu, Londra’ya yönelik olarak hareket eden heyete her menzilde yaklaşan halkın:

“Eman bize bir an önce barış getiriniz” yollu temennilerde bulundukları gibi zaaf elemeleri ve ümitsizlikten sayılabilecek yabancı rivayetler gazetelerinde görüldü.

Malum olduğu üzere Yunanlılar Londra Konferansı’ndan az bir müddet sonra Anadolu’da yeni bir saldırıya geçmişlerdi. Çünkü hiç de şüphe edilemeyeceği üzere yine Lloyd George hükümetinden “arş ileri” işareti almışlardı.

Hatırlardadır ki bir müddet sonra Londra’ya –ayrı ayrı zamanlarda- giden ikinci ve üçüncü delegelerinin girişimleri de birinci heyetin çalışmalarından daha verimli olmadı. Barış ve huzur bulmak çaresi Türklerin sırf kendi anlaşmalarına aitti. Nitekim Türkler –İzmir’e zafer kazanmış olarak girmeleri ile sonuçlanan tedbirleri sayesinde- onun çaresini çok yüksek bulmuşlardı.

Geçmiş devirlerde cesaret ve yiğitlik mevkilerinde kazanılan başarılar siyasi faaliyetlerin yapıldığı meydanlarda hükümden düşmüştü. Şimdiki devirlerde siyasi başarı sebeplerine daha makul ve uygun şekilde vesile oluşturulacağı vatanperverlik ile ilgili temennilerdendir.²⁷⁷

²⁷⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 31.

²⁷⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 32.

3.4.1. “Geçmişte İngiliz Dostluğu Mümkün Müydü?” başlıklı makalenin analizi

Müellif bu makalede, İngiliz emperyalizminin kendi memleketine her türlü kötülük ve zararı yaptığını vurgulamaktadır. Yapılanların ne kadar önemli olduğuna İngilizler arasında yaygın olarak kullanılan “*Şeytan ile birlikte yemek yediğiniz zaman kaşığınızın sapı uzun olsun*”²⁷⁸ darb-ı meseli ile dikkat çekmiştir. Doğu bloğundaki bölgelere egemen olma emellerini hayata geçirmek isteyen emperyalizmin müellife göre Türkiye’yi her bakımdan güçsüz görmek istemesi doğaldır. Anılan emperyalizm çoğu kere yabancı hasımlarımıza destek vermiş, Balkanlarda egemenliğimiz altındaki topraklarla çatışması halinde, İngiliz diplomasisi bu konularda hep ikircikli bir tavır ortaya koymuştur. Benzer şekilde uluslararası anlaşmazlıklarda İngiliz devlet yetkilileri ve basını genellikle ülkemizin rakiplerini destekler tarzda bir strateji içinde olmuştur. İngiltere uzun zamandan beri Türkiye’nin gayrimüslim unsurları üzerinden farklı stratejiler geliştirmiş, Meşrutiyetten sonra da Müslüman vatandaşlarımız arasında Türk ırkından olmayan unsurlar lehinde koruma refleksi göstermeye başlamıştır.

İngiliz emperyalizmi Mısırlılarla olan siyasi ilişkilerimize bile müdahil olma çabası içerisinde olmuştur. Bu bağlamda siyasi bağlantılarımızın Mısır Devleti tarafından resmen tanındığı dönemde Mısır Hükümeti’ni Trablusgarp Savaşını gerekçe göstererek tarafsızlığa yöneltmiş, müellif göre bu tutum doğrudan İtalya’ya destek amacı taşımıştır.²⁷⁹

İngiliz emperyalizmi, Hint Müslümanlarının Türklerle aralarındaki kardeşlik ve dostluk duygularını engellemeye yönelik politikalar geliştirme çabası içinde olmuştur. Hâlbuki Hindistan Müslümanları Türklere karşı oldukça samimi duygular besliyor, onları içten bir sevgi ile seviyorlardı. Bu durumu Abdülhak Hamid Bey “Yabancı Dostlar” isimli eserinde bu duruma şu dizelerle dikkat çekilmiştir:

“Korkuluk olmasaydı Hindistan

*Ermenistan olurdu Kürdistan”*²⁸⁰

İngilizler ise Türk-Hintli dostluğundan rahatsız olmuş hatta kuşku duymuştur. İngiliz Liberal Partisi’nin ileri gelen siyaset adamlarından Freyman, “Avrupa’da Osmanlı Hâkimiyeti” isimli kitabında buna dikkat çekmiştir:

“Şurası takdir edilmelidir ki Hindistan Müslümanlarının Türkiye lehinde bir ihtilale kalkışmaları muhtemel ise öyle bir ihtilalin gereksiz bir çaba olduğunu anlatmaktır. Türkler aleyhinde şiddetle muamelede bulunmak bütün İslam dünyasında bizim için iyi bir etki meydana getirir.”²⁸¹

Mısır’ın genelini hâkimiyet altına alma hırsı, Mısır’ı tümüyle İngiliz İmparatorluğu’nun bir parçası haline getirmeyi amaçlamıştır. Bunu da büyük ölçüde başarmış ve Mısır yönetimini

²⁷⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 21.

²⁷⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 22.

²⁸⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 22.

²⁸¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 23.

ele geçirmek için ciddi çalışmalar yapmış ve bundan olumlu sonuçlar da almıştır.²⁸² O dönemde yaşananlar konusunda şu mektubun içeriği önemli bir fikir vermektedir.²⁸³

Söz konusu mektupta İngiliz hükümet yetkilisi Türklere düşmanlığının söz konusu edilemeyeceği gibi Türkler aleyhinde hiçbir ithamı olmadığı, kendisinin Türk hükümeti ve yöneticilerinin işbaşına getirilmesi konusunda yeterli ihtimam ve uygunluk gösterilmediği için eleştirdiğini ifade etmiştir. Kendisinin bu yönetici seçim konusunda da tavsiye ve nasihatleri göz ardı edilmesinden dolayı da Osmanlı'nın özellikle Müslüman olmayan eyaletlerde olmak üzere toprak ve nüfus kaybına uğradığı ifadesi mektupta yer almıştır.

Mektupta da ifade edildiği üzere kanaatimizce Osmanlı'nın yanlış seçim ve uygulamaları, Türkleri hâkimiyet alanlarında güçsüz duruma düşürmüştür. Bu güçsüz durumu ise İngilizler fırsata çevirmeyi iyi bilmişlerdir. Yine İngiliz devlet adamları kendilerini hiçbir zaman Türk düşmanı göstermemek için ve Türk dostu olduklarını ispat için de yoğun çaba içerisinde. Söz konusu bu tutum da kaleme aldıkları mektuplara bile yansımıştır.

Bu mektuba cevaben yazılan mektuba tekraren yazılan cevaben mektubun içeriği de yine o dönemde yaşananlara kısmen ışık tutmaktadır.²⁸⁴

İngiliz devlet adamı tarafından Türklerle hep dostane ve samimi görünme çabaları, hatta resmi işlerde de özellikle Türklere karşı bu sevgi ve hürmet besleme anlayışı vurgusu yer almaktadır.

İngiliz devlet adamı tarafından kaleme alınan iki mektupta da temel düşünce olarak Türk sevgisi ve sadece Türk hükümetindeki devlet adamlarına karşı eleştiri dikkatimizden kaçmamaktadır. Bizce burada İngilizler Türklere dost görünerek aslında gerçek emperyal amaçlarını gölgelemeye çalışmaktadır.

İngiltere, Mısır'a yerleştikten sonra Süveyş tarafından Kızıl Deniz'i de koruma altına almıştır. Basra Körfezi'ni kontrol altına almış ve İran'ın güneyinde nüfuzu altında bir bölge oluşturmuştur.

²⁸² "Londra'da Holand Rud Sokağı'nda 42 numarada ...beye

"Efendim, siz bana Türk düşmanlığı isnat ediyorsunuz ki bunu kabul etmem. Bütün samimiyetle açıklamalarda bulunduğunuzda şüphe yoktur. Ancak delilleriniz ispat edilmiş değildir. Ben delillerle ispat edilmiş olan şeylerden bahsettim(!) Türkler aleyhinde hiçbir ithamda bulunmam(!) Lakin Türk hükümetini itham ederim ki onun cinayeti genel ispat ile ispatlanmıştır. Ben Osmanlı Devleti'nin -padişah ve müşavirlerinden ziyade- bir dostu idim. Müslüman olmayanların yaşadığı eyaletlere uygun şekilde seçilmiş yönetime verilmesini daima Türkiye'ye tavsiye ede geldim. Nasihatlerim tutulsa idi Türkiye'yi nice müthiş zayıftan korumaya vesile ve kaynak olurdu. Bu iyi niyetli tavsiye ve nasihatlerin hafife alındı ve sonuç itibarıyla Türkiye milyonlarca nüfus kaybetti ve birçok milyon da kaybetmek üzeredir."

²⁸³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 25.

²⁸⁴ "Muhterem Efendi. Mektubunuzu acele ile ve fakat memnuniyetle okudum. Ben bizzat hatta resmi makamda bulunurken dahi bazı Türklerle tanışmaya vesile oluşturdum ve onlar hakkında dostane bir şekilde sevgi ve hürmet duygusu besledim. Geçen perşembe günü toplantıda tarafımdan yapılan konuşmada Müslümanları ilgilendiren kelimelerden daha samimi söylenmiş sözler yoktu. Hakkınızda iyi ve samimi temennilerde bulunuyorum." Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, s. 32.

İngiliz emperyalizminin Türklere yönelik ortaya koyduğu sinsi ve planlı faaliyetleri devam ederken dönemim yöneticileri olanlar karşısında gereken özeni ve titizliği gösterememiştir. Doğudaki İngiliz emperyalizminin memleketimizin geleceğine yönelik ciddi bir tehlike oluşturduğu, yaşanan pek çok acı tecrübelerden sonra anlaşılması gerekiyordu. Bununla beraber “İngiliz Kullanma/Faydacılık Hastalığı”²⁸⁵ bir süre devam etmiştir.

Bütün bunlardan sonra genel savaş ateşkesi, savaşa engel olmamıştır. İngiliz emperyalizmi her türlü kinle savaş güçleri zayıflayan Türklerden intikam almak istemiştir.

Bu süreçte yaşananlar bir Türk tarafından yazılan şu mektupta özetlenmiştir:²⁸⁶

Yunan ile Türkler arasındaki savaşın gerisindeki Yunan’ın asıl destekleyicisi ve savaşın asıl tarafı İngilizlerdir. İngilizler Türklerin savaşlardaki başarısı karşısında devreye girerek Londra’da konferans toplama girişiminde bulunmuş, hatta bu konferansa da hem Ankara hem de İstanbul hükümetleri İngilizler tarafından birlikte davet edilmiştir. Burada iki hükümetin davet edilmesindeki asıl amaç, hükümetler arasında çıkacak fikir çatışması ve kargaşadan İngilizlerin kendi çıkarlarına uygun sonuç elde etme istekleridir. Aynı zamanda Ankara ve İstanbul hükümetleri arasındaki fikir ayrılıklarının konferansta etkisini göstermesiyle birlikte İngilizlerin emperyalist hedeflerini gerçekleştirmeleri için de İngilizler vakit kazanmış olacaktır. Yine Ankara Hükümeti’nin konferansa katılmasını da dünyaya ve özellikle doğu dünyasına İngilizler Türklerin kendilerinden aman dilemek için ayaklarına kadar geldikleri şeklinde lanse ettirecektir.

Malum olduğu üzere Yunanlılar Londra Konferansı’ndan bir süre sonra Lloyd George hükümetinin destek ve himayesiyle, Anadolu’da yeni bir saldırıya geçmişler.²⁸⁷

3.4.2. “Geçmişte İngiliz Dostluğu Mümkün Müydü?” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Doğu blokundaki bölgelere egemen olma emellerini hayata geçirmek isteyen emperyalizm, Türkiye’yi her bakımdan güçsüz görmek istemiştir. Emperyalizm çoğu kere yabancı hasımlarımıza destek vermiş, Balkanlarda egemenliğimiz altındaki topraklarla çatışması halinde, İngiliz diplomasisi bu konularda hep ikircikli bir tavır ortaya koymuştur. Uluslararası anlaşmazlıklarda İngiliz devlet yetkilileri ve basını genellikle ülkemizin rakiplerini destekler

²⁸⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 29.

²⁸⁶ “Londra’da toplanarak yapılacak olan konferansa İstanbul hükümeti gibi Ankara hükümetinin de davet edilmesinden dolayı Yunanlıların memnuniyetsiz tavır takınmaları cihanın iğfal edilmesi maddesinde artık pek ileri gittiklerini gösterir. Şurası pekiyi bilinmek gerektir ki bu konferansı ilk isteyen şüphesiz Yunanlıların koruyucusu ve yardımcısı olan İngiltere’dir. İngiltere’nin bütün maksadı da sırf Türklerin nefislerini müdafaa etmek için kendi emrindeki kararlı gayretlerini barış ümitleri ile mümkün mertebe ara verme ve hafife almak Türkiye’den bu sebepten fikirlerin çarpışması ve şiddetlenmesi ve hatta kargaşa meydana getirebilmek ve emperyalist düşüncelerin daha uygun bir zamanda icrasına devam için vakit kazanmaktır. Ümit olunur ki Ankara bu Londra davetine icabet etmez. Anadolu’daki Türklerin böyle bir sırada Londra’ya heyet gönderme eylemelerini İngiltere’nin bütün dünyaya özellikle de doğu dünyasına Türklerin akıbeti aciz kalarak emân dilemek ümidiyle ayağına kadar geldikleri suretinde göstereceğinde de şüphe yoktur.” Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 30.

²⁸⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 32.

tarzda bir strateji içinde olmuştur. İngiltere uzun zamandan beri Türkiye'nin gayrimüslim unsurları üzerinden farklı stratejiler geliştirmiş, Meşrutiyetten sonra da Müslüman vatandaşlarımız arasında Türk ırkından olmayan unsurlar lehinde koruma refleksi göstermeye başlamıştır.

2- İngiliz emperyalizmi Mısırlılarla olan siyasi ilişkilerimize bile müdahil olma çabası içerisinde olmuştur. Bu bağlamda siyasi bağlantılarımızın Mısır Devleti tarafından resmen tanındığı dönemde Mısır Hükümeti'ni Trablusgarp Savaşı'nı gerekçe göstererek tarafsızlığa yöneltmiş, bu tutum doğrudan İtalya'ya destek amacı taşımıştır.

3- İngiliz emperyalizmi, Hint Müslümanlarının Türklerle aralarındaki kardeşlik ve dostluk duygularını engellemeye yönelik politikalar geliştirme çabası içinde olmuştur.

4- Mısır'ın genelini hâkimiyet altına alma hırsı, Mısır'ı tümüyle İngiliz İmparatorluğu'nun parçası haline getirmeyi amaçlamıştır. Bunu da büyük ölçüde başarmış ve Mısır yönetimini ele geçirmek için ciddi çalışmalar yapmış ve bundan olumlu sonuçlar da almıştır.

5- İngiltere, Mısır'a yerleştikten sonra Süveyş tarafından Kızıl Deniz'i de koruma altına almıştır. Basra Körfezi'ni kontrol altına almış ve İran'ın güneyinde nüfuzu altında bir bölge oluşturmuştur.

6- İngiliz emperyalizminin Türklere yönelik ortaya koyduğu sinsi ve planlı faaliyetleri devam ederken, dönemin yöneticileri olanlar karşısında gereken özeni gösterememiştir. Doğudaki İngiliz emperyalizminin memleketimizin geleceğine yönelik ciddi tehlike oluşturduğu, yaşanan acı tecrübelerden sonra anlaşılmış, böylece "İngiliz faydacılık hastalığı" bir süre devam etmiştir.²⁸⁸

3.5. Hem Petrol Hem Dicle Kaynakları (Makale -4-)

Genel savaş bitmiş ve doğudaki İngiliz kuvvetlerinin seferberlik canlarını iyiden iyiye sıkımsı/canlarına tak etmişti. Bunların her askeri arzu ve istekle yurduna dönebileceği saatin gelmesini bekliyordu. Doğudan ücretle veya şiddet kuvvetiyle toplanan savaşçıları –o mağdur veya aldatılmış insani yaratıkları- ekseriyet üzere hemen baştan savmak gerekiyordu. Türklerin dayanma gücü bitti ve her düşmanın artık onlara gücü bitti, sanıldı. Osmanlı Devleti ismi verilen eski bir Müslüman imparatorluğun üyesi parçalandığı sırada güya düşman haksızlıklar/zulümler bakımından Türkler için bir "merhamet belirtisi" gösteriliyordu. Yani biz Türkler eski memleketlerimizden/ ülkelerimizden bir parça alıp Anadolu'nun ufak bir köşesine sığınacak ve batı medeniyeti "önden gidenleri/pişdâları" tarafından vesayet altına alınacaktık. Fakat Cenâb-ı Âdil-i Mutlak Türkler için daima hür ve müstakil kalmayı murat etmişti. Çanakkale'de, Kût'ul-Amâre'de,²⁸⁹ Bakü'de uğradıkları

²⁸⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 29.

²⁸⁹ Bilge, Mustafa L., DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutulamare>

yenilgilerle gurur ve kibirli hissiyatları²⁹⁰büsbütün heyecanlandırılmış olan bazı fetihçi İngiliz siyasetçileri hala aleyhimizde kin intikam ile köpürüyorlardı.

Şu bilinen ve sözleşilen Lord Robert Sesil –son olarak elde ettiği/kazandığı unvan bakımından- Sesil Of Çâlvûd yok mu ya? O sıralarda Londra dışişleri bakanı müsteşarı bulunuyordu. Bir siyasi konuşmada/nutukta sevincin verdiği aşırı heyecan ile kendisini kaybedip “*İşte şimdi Türkleri pençemize düşürdük!*” yolunda ağzından coşkunluk hezeyanları kaçırmıştı.

Bununla birlikte Musul’un henüz işgal edilmediğini unutmuş gibi olmuş görünen Londra hükûmetine bazı İngiliz topraklar fethedenleri tarafından istihbarı bilgiler/jurnaller verildi ve Londra basını arasında hararetili emperyalist yaklaşımları itibarlı ve önemli gösteren büyük sayfalı bilinen isimler matbu evraklara mektuplar yazılarak Musul üzerine dikkatlerin çekilmesi istendi. İşte böylece Irak’taki işgal kuvvetlerinin henüz Mısır’a yaklaşmamış olduğu hatırlara geldi. Bununla beraber Musul’da o ana kadar hatırı hayli sayılır bir Türk kuvveti bulunmakta olduğu da fikirlerini sarsıyordu. Doğu bu ya! Nice sırlı İngiliz halleri bir anda gösteriyor değil mi? Ya Anadolu’daki Türkler direniş gösterme gücüne sahip bir hükûmet oluşturlardı. Musul’da askeri birliğe/tümene dahi onların emrine itaat ederse o zaman ne yapmalı idi? Fakat acele etmeyiniz! Cihan fatihleri Mısır’daki Türk kuvvetinin oradan çıkarılmasını kolay bir meşguliyet²⁹¹gördüler. İstanbul’da esir gibi kalan sultan hükûmetine bir tahliye emri oluşturarak Musul’daki Türk askerini çıkarttılar. Tahliye meselesi böyle bitmişti. Değil mi? Ben o sırada Cidde şehrinde bulunduğumdan ihtimal ki o üzücü olayı doğru takip edemedim de yanlış beyanatta bulunuyorum.

İşte böylece petrol kaynaklarını da kapsayan Musul tarafımızdan tahliye edilmişti. İngiliz emperyalizminin Musul’u ele geçirmek için birbirini itip koşuşma hali petrolden başka bir sebep daha vardı ki o da Dicle Nehri’nin en üst kısmına ve mümkün olursa kaynaklarına doğru kendine mal etme hamlesi geliştirme çabasıdır. Bütün Irak’ın hayatı kısmen ve Irak’ın önemli bir kısmının hayatı tamamen Dicle sularının Fizan’ın²⁹² lütfuna bağlıdır. Nasıl olur da böyle önemli bir suyun üst mecrası ve hatta kaynağı, artık yabancı sayılan bir milletin yani biz Türklerin kendi mülkleri/toprakları olarak kendilerine bırakılır. İşte bu kabil düşüncelere bağlı olarak İngiliz emperyalizmi Musul petrollerinin kaynakları ile beraber Dicle sularının üst kısımlarına el uzattı.

Dicle ve Fırat kadim medeniyet tarihine göre, iktisat hayatına göre ve ordunun sevkine göre Nil Nehri kadar önemlidirler. Gerçek bir milli şekil almaya uğraşan Mısır Hükûmeti İngilizlerden Sudan’ın iadesini istiyordu. Nil’in yüksek mecrası Sudan’dan geçtiği için İngiliz emperyalizmi oradan da bir türlü vaz geçemiyor. Mısır’ın hayatı tamamıyla Nil suyuna denk

²⁹⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 33.

²⁹¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 34.

²⁹² Bk. Abdülhamit Döneminde (1876-1909) ise devletin en uzak vilayeti olması bağlamında, siyasi sürgün yeri olarak da kullanılmıştır. Günümüz Türkçesinde bile, bir diğer uç vilayet olan "Yemen" gibi, "Fizan" sözcüğü de uzak mekânları anlatan bir ifade olarak kullanılmaktadır.

düştüğü²⁹³ bilinmektedir. Nil'in yüksek kısımlarına egemen olup da sularını istediği gibi kullanabilen bir devlet elbette Mısır'ı isteklerine itaat eden bir konumda tutabilir.

Biz farkında değildik, zaten bizim aklımız çok kere iş işten geçtikten sonra başımıza geliyordu. Lakin İngilizler çoktan beri Fırat ile Dicle'ye göz dikmekte idiler. Bölgesi bunca kadim medeniyetin görünme yeri olan ve suladıkları yerlerin büyük bir kısmı suların coşku ile akışı ile oluşmuş önemli ve bereketli geniş araziye –eğilim ve arzusu eskiden beri pek müthiş derecede açık olan- sömürgeci/emperyalist istila eden hiç göz dikmez miydi? Irak'ın istilasını niyetinin eski olduğuna hiçbir işaret bulunmamış olsa bile yalnız Bağdat'taki İngiliz başkonsolosluğunun korunan doğudaki memleketler/ülkeler olduğu gibi karakollu, askerli bir rezidans haline sokulması o kara niyete daha kuruluşunun başlangıcında deliller yeterli görülmeliydi. Harb-i umumi/genel savaş halinden önce Hindistan'daki İngiliz ordusu subaylarından bazıları bir ay seyahat sık sık Irak tarafına giderlerdi. Topçu teğmeninin Ninova²⁹⁴ harabelerinde Asur Krallığı'na dair o kadar araştırma gerektiren bir ilim sorumluluğu bulunur muydu? İstihkâm yüzbaşısının mukayeseli mezhepler ilmi ile ne münasebeti bulunabilirdi ki aynen ruhani araştırma için Kerbela'ya kadar gidiyordu? Hindistan'daki İngiliz hükümetinin başlıca değişime açık fikirlerinden Times of India Gazetesi²⁹⁵ Filistin ve Suriye istilasını için önceden hazırlanmamış diye Londra merkezi hükümetine karşı genel savaş/umumi harbin başlangıcında serzenişte bulunduğu sırada “*Hindistan hükümetinin eskiden beri hazır olduğunu*” uzayan çizgide açıklamıştı. Niçin hazır mı diyeceksiniz? Tabii Irak'ı bütünüyle istila etmek için! Asya'nın en önemli ve en faydalı nehirlerinden bir veya ikisinin bereketli topraklarını ele geçirmek için Dicle ve Fırat'ı İngiliz emperyalistleri İncil Hristiyanlığı ile münâsebet halinde bulunduğu öteden beri pek sorulurdu. Ahd-i Atık²⁹⁶'in birkaç yerinde bu mübarek sular hakkında işaretler bulunduğu malumdur. Malumât-ı Diniyye Kamusu isimli İngilizce önemli bir eserde bu iki nehir hakkında şu düşünceler vardır:

“Yalnız Fırat değil Dicle dahi Nil Nehri gibi Fizan mevsimine sahiptir. Herodot'un buna aykırı beyanları geçerli olamaz. Bir zamanlar Basra Körfezi'nin şimdiki başından daha yüz elli mil kadar kuzeye kadar uzattığı zannedilir ve Fizan'ın getirdiği çamurlarla meydana gelen bir arazi kitlesine yetmiş senede bir mil mesafelik parça eklendiği tahmin edilir. Kadim zamanlarda gerek Fırat gerek Dicle'nin ayrı ayrı körfeze döküldüğü zannedilir(cild 4 sayfa 207).”

Önceleri İngiliz emperyalizmi Fırat bölgesi hakkında iyi isteklerde bulunurdu. “Fırat Vadisi ve Teymur Yolları” ismi²⁹⁷ altında İngiltere'de de bir şirket bile kurulmuştu. Sonraları David O.

²⁹³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 35.

²⁹⁴ Asur Krallığı'na başkentlik yapan ve harabeleri günümüzde Irak sınırları içinde bulunan tarihî şehir. Bkz. Küçükspahioğlu, Bırsel, DİA, Erişim Tarihi: 02.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nineva>

²⁹⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 36.

²⁹⁶ Yahudilerin kutsal kitabına Hristiyanlarca verilen ad, bkz. 02.01.2023, Harman, Ömer Faruk, DİA, Erişim Tarihi: 02.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahd-i-atik>

²⁹⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 37.

Selznick'in²⁹⁸ yönetiminde oluşturulan ve "Küçük Asya ve Fırat Vadisi Teymur Yolları" meclis idaresi üyesinden bu hususu meydana getirmek için en çok çalışan mühendis seyr-i Vaylem Andrian'ın milâdî 16 Şubat 1870 tarihinde "Fırat Vadisi Teymur Yolları" adıyla neşrettiği bir eserde Londra büyük elçisi Birinci Musurus Paşa'ya²⁹⁹ gönderdiği bir mektubun bir nüshası vardır.

Bu mektubda:

"Türk hükümeti, İngiltere ile İngilizlerin doğudaki sömürgelerinden birine asker gönderildiği veya celb edildiği takdirde bu askerlerin mezkur teymur yolları ile nakil imtiyâzını İngiliz hükümetine sağlamalı ve İngiliz askerlerinin naklinden alınacak ücret Türk askerlerinin nakli için verilecek ücretten daha fazla olmamalıdır."

denilmiştir. (s. 83) Böyle bir ayrıcalık/imtiyaz gelecekteki bir hükümetin hukuk hakimiyeti ile çelişmez mi diye bir soru sormaya ihtiyaç yoktur. Çünkü İngiliz siyaset adamları daha o zamandan bu milletin tam bağımsızlığına çengel atmak istemişlerdi. Bir vakit İngilizler daha ileri giderek devlet vatandaşı sayılan Aneze³⁰⁰ aşireti başkanıyla İngiliz kralı IV. William³⁰¹ adına bir anlaşma bile yapmışlardı. Nitekim bu hakikat o vaktin meşhur İngiliz generallerinden Charles Townshend³⁰² tarafından yazılıp 1868 senesinde "Fırat Ahalisi Sefirinin Hikayesi" adıyla yayımlanan eserin 240. safasından anlaşılır.³⁰³

Harb-i umumi sonunda Fırat bölgesinin önemli bir kısmı Fransızların kontrolüne geçmesi üzerine İngiliz emperyalizminin sahip olmak için gözleri artık tamamıyla Dicle'nin üst bölgeleri üzerine dikildi. Dicle vadisi hakkındaki istila etme isteği de eskidir. Malum olduğu üzere bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin/Bâb-ı Âlî'nin bazı ileri gelenleri ile dönemin padişahına yakın olanlar üzerinde nüfûz oluşturan İngiliz memurlarından birisi de bay Henry Layard³⁰⁴ idi. Bu zat Ninevo harabelerinde³⁰⁵ ilk hafriyat yaptıрмаğa ve Asurîlere ait her türlü kıymetin üzerinde bir takım eski/antik eserlere Londra'daki British Museum'a naklettirmeyi başarmıştı. Söz konusu müzehanede bu eski/antik eserleri veren devlet için bir teşekkür kelimesi bile kayıtlara geçmemiştir. Fakat milletlerarası olağan nezaket kuralları arasında bu ihtiyaç var mıydı ki? Henry Leyard, kendi memleketinde o zamanlar büyümeye başlayan emperyalizm fikirlerinin önünde sonunda Ninova bölgesinin kuşatılması ile sonuçlanacağını

²⁹⁸ Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Selznick, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/David-O-Selznick>

²⁹⁹ Kunalp, Sinan, "Kostaki Musurus Paşa". BELLETEN, cilt 34, 1970, 421-436.

³⁰⁰ Günümüzde de varlığını sürdüren çok eski bir Arap kabilesi. Bkz. Özaydın, Abdülkerim, DİA, Erişim Tarihi: 02.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/aneze--kabile>

³⁰¹ IV. William (21 Ağustos 1765, Londra-İngiltere'de doğdu - 20 Haziran 1837'de öldü.). Büyük Britanya kralı. Bkz, Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/William-IV-king-of-Great-Britain>

³⁰² Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023 <https://www.britannica.com/biography/Charles-Townshend-British-statesman>

³⁰³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 38.

³⁰⁴ Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Austen-Henry-Layard>

³⁰⁵ Bugünkü Musul ve Irak bölgelerini içine alan antik çağın en eski ve en büyük şehirlerinden bir tanesidir. Bkz, Küçükspahioğlu, Birsal, DİA, Erişim Tarihi: 02.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nineva>

idrak etmiş olmalıdır. Bu zatın 1853 senesinde “Ninova ve Bâbil Harabelerinde Keşfiyyât” adıyla yayınladığı kitapta bunca kolaylaştırma ve ikrâmına ulaştığı bir hükümete ne türlü duygusal tepkiler gösterdiği kitabın şu ibarelerinden anlaşılabilir:

“Osmanlı İmparatorluğu’nun/Bâb-ı Âlî’nin batı vilâyetleri içinde zorunlu gördüğü haksız ve zararlı idâre usulünün sonuçlarını her şeyden daha çok Fırat ve Dicle sahilllerinde –yerleşmiş halkların karârgahlarının veya ticari ilişkilerin merkezlerinin- bütünüyle yok olup kaybolması³⁰⁶ görüşünü ifade eder. Asya’nın en güzel nehirlerinden ikisi Türk memleketlerinin canevine –topraklarının zenginliğince, ürünlerinin çeşitliliği tabiatlerrince ulaşımının gemilerin seyri yardımıyla - emsalsiz yollarla akıp gider. Bu nehirlerin birincisi sekiz yüz kûsür mil, ikincisi altı yüz mil mesafelere kadar gemilerin seyrine kabiliyetlidir. Halbuki bunlar tabiatın kendisine bu kadar yüksek faydalar sağladığı Türk hükümetince önemi hâiz değildirler.” (s. 467).

Diğer bir yerde dahi Dicle hakkında şu sözler vardır:

“Dünyanın en verimli memleketlerinden biri –altı yüz mil mesafeye kadar gemilerin seyrü seferine uygun olan- bir nehir ile sulanabildiği halde kötü yönetimden adaletsizlikten ve ihmalden dolayı vahşi bir kır veya büyük bir çöl haline getirilmiştir. Musul ve Tigris³⁰⁷ tarafları hariç tutulursa, Cezîre’den³⁰⁸ Bağdat yakınlarına varıncaya kadar hiçbir yerinde bayındırlık merkezi görülmez (s. 241).”

Tarihi dürüstlük şeklinde mukayese ve muhakeme edersek, söz konusu bölgenin ihmal edilmiş olarak kalması pek de eski Türklerin kusurundan ileri gelmediği itirafında bulunuruz. Türkler gibi bin bir bela ile ve bin bir frenklerin/Avrupalıların zorlaştırmaları ile uğraşmaya mecbur kalmış bir halktan bunca geniş ve büyük hatalarda geniş bir kontrol mekanizması geliştirmek ve uygulamaya koymayı beklemek abesti. Herhalde Dicle boyunca uzayıp giden o vahşi ve ürkütücü kır ve çöller şimdiki ellerde öyle atıp tutulduğu kadar hızlıca cennet bahçesine dönüşemeyecektir.³⁰⁹

Musul bölgesinin petrol kaynaklarını sınırları içine alması ancak bir yakın geçmişte İngiliz emperyalizmi giderek artan bir cazibe merkezi meydana getirmeyi gerekli hale getirmiştir. Bundan dolayıdır ki o bölgenin istimlakinin planı İngiltere’de genel savaş/umimi hapten önce bir çok hükümet sahiplerinin siyâset insanlarının zihinlerini meşgul etmeye başlamıştı. Aslen Almanyalı bir musevi iken İngiltere İseviliğine dönen ve vatan olarak kabul ettiği memleketinde çok büyük bir malî konum işgal etmiş olan Ernest Cassel³¹⁰ marifetiyle meydana getirilen “Türkiye Milli Bankası” Musul’daki petrol kaynağından üstün bir pay üretmeye çalışmıştı. Kendisi –yani İngiltere- petrol üretimlerinden yüzde elli kadar hisse ayıran bu milli Türkiye Bankası o vakitler Anadolu’nun doğusuna ve Irak’a doğru iktisâdi

³⁰⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 39.

³⁰⁷ Irak’ta tarihî bir şehir. Bkz, Demirci, Mustafa, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tikrit>

³⁰⁸ Şeşen, Ramazan, DİA, Erişim Tarihi: 02.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cezire>

³⁰⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 41.

³¹⁰ Ernest Cassel, İngiliz finansçı. Detaylı bilgi için bkz. Grunwald, Leon K., Jewish Virtual Library, Erişim Tarihi: 31.01.2024, https://www.jewishvirtuallibrary.org/cassel-sir-ernest-joseph#google_vignette,

nüfûzunu genişletmeye çalışan Alman maliyesine de yüzde yirmi beş hisse vaad ediyordu. Büyük savaşın ortaya çıkması, petrol bölgesinin bu şekilde elde edilmesine bir sorun teşkil etmişti. Söz konusu savaşın müzakeresinden sonra İngiliz emperyalizminin Mısır bölgesine saldırması, petrol üretimleri ile ilgili olan bir çok hükümetleri kuşkulandırdı. Bunun üzerine İngiltere bilinen Manda³¹¹ vesilesiyle işgal altına almış olduğu petrol bölgesinden dolayı devletler rekabetine davet ediyordu. Meydana gelen diplomasi müzâkereleri sırasında İngiliz hükümeti ötekine ve berikine istifade hisseleri vaddettiği gibi kavimler cemiyeti üyesinden bulunan devletler vatandaşının Irak'taki teşebbüs etme kabiliyeti kazanmalarına karşı farklı engeller oluşturmayacağını taahhüt etmişti ki vaadedilmiş rüşvet demek olan bu çeşit taahhüd Mısır'a ait kadim hukukumuzun korunmasında görevli olan siyaset insanlarımıza tam zamanında bilinmiş olması gerekir.

Doğu milletlerine ait memleketlerdeki petrol kaynaklarını ele geçirmek maksadı ile İngiliz emperyalizminin göstermiş olduğu tehlikeler münasebetiyle, İngiltere'deki işçi partisi/mesâî fırkası mensublarından bazıları tarafından neşredilen süreli yayınlar dergilerinden "Petrol Yağı Siyaseti" isimli eserin mukaddimesinden alıp geleceğe naklettiğim madde/paragraf dikkate değerdir:

"1914'ten 1918 umumi harbin sonu senesine kadar olan tecrübeleri ispat etmiştir ki savaşın gereksinimleri içinde en önemlisinin petrol gazı olduğu oldukça açıktır. Bu petrol gazı olmaksızın uçaklar uçamaz, denizaltılar yüzemez. Diğer bir çok askeri ve denizcilikle ilgili meşguliyetlerde, donanmalarda, deniz ticaretindeki rakiplerinde, karadaki taşımacılıkta kullanımı da başka... savaşlarda en başta gelen maddelerden olması itibariyle öneminden dolayıdır ki büyük devletler onun mükemmel ve devasa kendileri için tedârikini teminat altına almışlardı. İşte bunu teminat altına almak maksadıyla kıymetli petrol bölgesinin kendi mülkleri haline getirebilmek için- hatta savaşı da gerekli kılsa- çekışmelerden vazgeçmezler."

3.5.1. "Hem Petrol Hem Dicle Kaynakları" başlıklı makalenin analizi

İngilizlere göre Umumi harp bittiğinde doğudaki İngiliz kuvvetleri seferberlik sebebiyle yorgun ve bitkin düşmüştür. Türkler de yorulmuştur. Türkler eski memleketlerinden az bir toprak parçasına sahip olup Anadolu'nun küçük bir bölgesine sığınacak ve böylece batı medeniyeti tarafından vesayet altına alınacaktır. Müellife göre de bunu fırsat bilen bazı fetihçi İngiliz siyasetçileri aleyhimize intikam duyguları beslemeye devam etmiştir.

Bununla birlikte Musul'un henüz işgal edilmediğini unutmuş gibi görünen Londra hükümetine bazı İngiliz topraklar fethedenleri tarafından istihbari bilgiler verilmiştir. Böylece Irak'taki işgal kuvvetlerinin henüz Mısır'a yaklaşmamış olduğu hatırlanmıştır. Bununla beraber Musul'da o ana kadar önemli sayıda Türk kuvveti olduğunu bilmeleri işlerini zorlaştırmıştır. Cihan fatihleri Mısır'daki Türk kuvvetinin oradan çıkarılmasını kolay

³¹¹ Güçlü devletlerin, güçsüz devletleri himayesine almasına dayalı bir yönetim sistemi. Detaylı bilgi için bkz. Uludağ, Mehmet Bülent, Tübitak Popüler Bilim Yayınları, Erişim Tarihi: 14.11.2023, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/manda_sistemi

sanmışlardır.³¹²İstanbul'da esir gibi kalan sultan hükümetine bir tahliye emri göndererek Musul'daki Türk askerini çıkartmışlar. Böylece petrol kaynaklarını da kapsayan Musul tarafımızdan tahliye edilmiştir.³¹³

Müellife göre İngiliz emperyalizminin Musul'u ele geçirme motivasyonu temelde petrol kaynaklıdır. Bununla birlikte Dicle Nehri'nin en üst kısmını ve kaynaklarını kendisine mal etme hamlesi, petrolün dışındaki sebeplerden biridir. Çünkü Irak'ın hayatı Dicle sularına bağlıdır. Bu kadar önemli bir kaynağın kendisi ve mecrası, Türklere bırakılamayacak kadar değerlidir. Buna benzer düşüncelere bağlı olarak İngiliz emperyalizmi Musul petrollerinin kaynakları ile beraber Dicle sularının kaynaklarını ele geçirmeyi de hedeflediği düşüncesi müellifçe özellikle vurgulanmaktadır.

Kadim medeniyet tarihine göre, Dicle ve Fırat iktisat hayatına göre ve ordunun sevkine göre Nil Nehri kadar önemlidir. Nil'in kaynakları Sudan'dan geçtiği için İngiliz emperyalizmi orayı da ele geçirmek istemiştir. Mısır'a hayat veren Nil Nehridir. Nil'in yüksek kısımlarına egemen olan ve sularını istediği gibi kullanabilen bir devlet elbette Mısır'ı isteklerine itaat eden bir konuma getirebilir.³¹⁴

İngilizler öteden beri Fırat ile Dicle'ye göz dikmiştir. Fırat ve Dicle'nin geçtiği bölge olan Irak üzerinde de egemenlik mücadelesi vermişlerdir. Bağdat'ta kurdukları konsolosluk bu düşüncelerini hayata geçirmek için her türlü zemini hazırlamıştır. Harb-i Umumi'den önce Hindistan'daki İngiliz ordusu subaylarından bazılarının Irak tarafına sık sık gitmeleri ve bölge ile ilgilenmeleri başka bir strateji olarak görülebilir. Hindistan'daki İngiliz Hükümeti de Irak'ın bütünüyle istila edilmesi için dönemin en meşhur gazetelerinde alt yapı çalışmaları yapmaya başlamıştır.³¹⁵

Asya'nın en önemli ve faydalı nehirlerinin bereketli topraklarını egemenliği altına almak için Dicle ve Fırat'a dair İngiliz emperyalistleri İncil Hristiyanlığı ile birlikte hareket etmiştir. Buna göre kutsal metinleri Ahd-i Atık'te Dicle ve Fırat'ın mübarek sular olduğuna dair bazı işaret ve imalar bulunmaktadır. Malumât-ı Diniyye Kamusu isimli İngilizce eserde bu iki nehir hakkında düşünceler yer almaktadır.³¹⁶

Fırat ve Dicle nehirlerinin tıpkı Nil Nehri gibi çok eski kadim nehir olup, eskiden ayrı körfezlere döküldüğünü hatta Basra Körfezi'nin eski zamanlarda şimdiki başından yüz elli mil kadar kuzeyde olduğunu ve nehirlerin getirdiği çamurla arazi kitlesine yetmiş senede bir mil mesafede parça eklediğini tahmin ettiği bilgisini vermektedir.

³¹² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 34.

³¹³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 34.

³¹⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 35.

³¹⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 36-37.

³¹⁶ "Yalnız Fırat değil Dicle dahi Nil Nehri gibi Fizan mevsimine sahiptir. Herodot'un buna aykırı beyanları geçerli olamaz. Bir zamanlar Basra Körfezi'nin şimdiki başından daha yüz elli mil kadar kuzeye kadar uzattığı zannedilir ve Fizan'ın getirdiği çamurlarla meydana gelen bir arazi kitlesine yetmiş senede bir mil mesafelik parça eklendiği tahmin edilir. Kadim zamanlarda gerek Fırat gerek Dicle'nin ayrı ayrı körfeze döküldüğü zannedilir". Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, s. 37.

Kanatimizce bu taşınan alüvyonlar sayesinde bölge tarım açısından çok büyük bir potansiyel kazanmıştır. Bu durumda aynı petrol de olduğu gibi İngilizlerin gözünü buraya dikmesine ve İngiliz iştihanı kabartmasına da sebebiyet verdiği kanısındayız.

İngiliz emperyalizmi Fırat bölgesini hiç ihmal etmemiş ve bu konuda bazı çalışmalar yapılmış hatta İngiltere’de bu konu ile ilgili bir şirket de kurulmuştur. 16 Şubat 1870 tarihinde “Fırat Vadisi Teymur Yolları” ismi ile yayınlanan bir eserde dönemin Londra büyük elçisine gönderdiği mektupta şu ifadeler yer almaktadır:

“Türk hükümeti, İngiltere ile İngilizlerin doğudaki sömürgelerinden birine asker gönderildiği veya celb edildiği takdirde bu askerlerin mezkur teymur yolları ile nakil imtiyâzını İngiliz hükümetine sağlamalı ve İngiliz askerlerinin naklinden alınacak ücret Türk askerlerinin nakli için verilecek ücretten daha fazla olmamalıdır.”³¹⁷

İngilizler daha ileri giderek devlet vatandaşı sayılan Aneze aşireti başkanı ile İngiliz kralı IV. William adına bir anlaşma yapmışlar.³¹⁸

Harb-i umumi sonunda Fırat bölgesinin önemli bir kısmı Fransızların kontrolüne geçince, İngiliz emperyalizmi bütünüyle Dicle’nin üst bölgelerine yoğunlaşmıştır.³¹⁹

1853 yılında “Ninova ve Bâbil Harabelerinde Keşfiyyât” isimli eserde, İngiliz emperyalizminin bölge üzerindeki emellerine ilişkin bazı detaylar üzerinde durulmuştur.³²⁰

Osmanlı İmparatorluğu’nun tıpkı batıdaki vilayetlerinde uyguladığı haksız ve zararlı idare usulüne Fırat ve Dicle nehirleri arasında yerleşmiş halk da nasibini almıştır. Bâb-ı Âlî’nin bu yanlış yönetim stratejisi bölge halkının karargahlarının ve ticari ilişkilerinin yok olmasına neden olmuştur. Oysaki Asya’nın bu iki güzel nehri Türk memleketlerinin toprak zenginliğine, ürün çeşitliliğine ve gemi ulaşımına büyük katkılar sağlamıştır. Türk hükümeti kendisine bu kadar fayda sağladığı tabiatın önemini kavrayamamıştır.

Diğer bir yerde dahi Dicle hakkında şu sözler vardır:³²¹

“Dünyanın en verimli memleketlerinden biri –altı yüz mil mesafeye kadar gemilerin seyrü seferine uygun olan- bir nehir ile sulanabildiği halde kötü yönetimden adaletsizlikten ve ihmalden dolayı vahşi bir kır veya büyük bir çöl haline getirilmiştir. Musul ve Tigris tarafları hariç tutulursa, Cezîre’den Bağdat yakınlarına varıncaya kadar hiçbir yerinde bayındırlık merkezi görülmez.”

³¹⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 38.

³¹⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 38.

³¹⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 38.

³²⁰ “Osmanlı İmparatorluğunun/Bâb-ı Âlî’nin batı vilâyetleri içinde zorunlu gördüğü haksız ve zararlı idâre usulünün sonuçlarını her şeyden daha çok Fırat ve Dicle sahillerinde –yerleşmiş halkların karargahlarının veya ticari ilişkilerin merkezlerinin- bütünüyle yok olup kaybolması görüşünü ifade eder. Asya’nın en güzel nehirlerinden ikisi Türk memleketlerinin caneline –topraklarının zenginliğince, ürünlerinin çeşitliliği tabiatlence ulaşımının gemilerin seyri yardımıyla- emsalsiz yollarla akıp gider. Bu nehirlerin birincisi sekiz yüz kûsür mil, ikincisi altı yüz mil mesafelere kadar gemilerin seyrine kabiliyetlidir. Halbuki bunlar tabiatın kendisine bu kadar yüksek faydalar sağladığı Türk hükümetince önemi hâiz değildirlir.” Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 39-40.

³²¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 41.

Dicle Nehri verimli bir sulama potansiyeli ve altı yüz mil gemilerin ulaşım ağına sahip olmasına rağmen; kötü yönetim, adaletsizlik ve ihmâl nedeniyle bölge bayındır hale gelememiştir. Bazı bölgeler hariç tutulursa kır ve çöl bölgelerine dönüşmüştür.

Yukarıda söz konusu edilen eserlerdeki bu önemli detaylar fikrimizce, Türklerin bölge üzerindeki kötü idare tarzının, İngilizlerin bölgede kuracakları idare tarzıyla bölgeyi dezavantajlı durumdan avantajlı duruma çevirebileceğini imadan başka bir şey değildir. Yine bize göre İngilizlerin söz konusu eserler aracılığıyla yaptığı Türk hakimiyet anlayışı ve yönetim tarzı eleştirileri ile bölgede kendi hakimiyetlerini kurma özlemlerini açığa vurduklarını net bir şekilde ortaya koymuşlardır.

İngiliz emperyalizmi, Musul bölgesinin petrol kaynaklarını sınırları içine alarak büyük bir cazibe merkezi oluşturmayı planlamıştır. Bu nedenle o bölgenin istimlak edilmesi planı umimi hapten önce İngiltere’de bir çok hükümet yetkililerinin ve siyasetçilerin zihinlerini meşgul etmiştir. Bu çerçevede oluşturulan “Türkiye Milli Bankası” Musul’daki petrol kaynaklarından önemli ölçüde pay elde etmeye çalışmıştır. İngiltere, petrol üretimlerinden % 50 kadar hisse ayıran söz konusu banka, o zamanlar Doğu Anadolu’ya ve Irak’a yönelik ekonomik nüfûzunu büyötmeye gayret eden Alman maliyesine de %25 hisse vermeyi taahhüt etmiştir.³²²

Büyük savaşın ortaya çıkması, petrol bölgesinin güç savaşları ile ele geçirilmesinde sorun oluşturmuştur. Söz konusu savaşın müzakeresinden sonra İngilizlerin Mısır’a saldırması, petrol üreten birçok hükümeti kuşkulandırmıştır. Bunun üzerine İngiltere Manda vesilesiyle işgal ettiği petrol bölgesinden dolayı devletleri rekabete davet etmiştir. Diplomasi müzâkereleri esnasında İngiliz hükümeti birilerine bazı hisseleri vaad etmiştir. Ayrıca Birleşmiş Milletler Cemiyeti üyesi bazı devletlerin vatandaşlarına Irak’ta yatırım yapma konusunda cesaretlendirmeye yönelik adımlar atmıştır. Rüşvet olarak anlaşılabilecek bu tür taahhütler, Mısır’a ile uzun bir dönemden beri var olan hukukumuzun korunmasında sorumlu siyasetçilerimiz tarafından maalesef zamanında anlaşılamamıştır.

Doğu ölkelerindeki petrol kaynaklarını ele geçirmek için İngiliz emperyalizminin gösterdiği riskli ilişkiler sebebiyle, İngiltere’deki işçi partisitarafından yayınlanan “Petrol Yağı Siyaseti” isimli eserin mukaddimesinden nakledilen bilgiler dikkate değerdir.³²³

Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcından sonuna kadar (1914-1918) savaşda en büyük gereksinim duyulan şeyin petrol olduğu gerçeğidir. Gerek askeri, gerekse de denizcilikte

³²² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 41.

³²³ “1934’ten 1918 umumi harbin sonu senesine kadar olan tecrübeleri ispat etmiştir ki savaşın gereksinimleri içinde en önemlisinin petrol gazı olduğu oldukça açıktır. Bu petrol gazı olmaksızın uçaklar uçamaz, denizaltılar yüzemez. Diğer bir çok askeri ve denizcilikle ilgili meşguliyetlerde, donanmalarda, deniz ticaretindeki rakiplerinde, karadaki taşımacılıkta kullanımı da başka... savaşlarda en başta gelen maddelerden olması itibariyle öneminden dolayıdır ki büyük devletler onun mükemmel ve devasa kendileri için tedârikini teminat altına almışlardı. İşte bunu teminat altına almak maksadıyla kıymetli petrol bölgesinin kendi mülkleri haline getirebilmek için- hatta savaş da gerekli kılsa- çekişmelerden vaz geçmezler.” Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 43.

petrolün önemi yatsınamadığı gibi savaş dışında da deniz ticareti ve kara taşımacılığında petrol büyük bir önem arz etmektedir. Bu nedenledir ki, devletler petrolü tedarik etmeyi ve petrol bölgelerine hakim olma konusunda savaşmayı dahi göze almaktan çekinmemişlerdir.

Bu bilgiler ışığında şunu ifade edebiliriz ki, İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı öncesi petrol bölgelerini geçirme isteği ve sonrasında savaşın yapılması ve de savaşın sonunda İngilizlerin tam istedikleri gibi amaçlarını gerçekleştirememeleri, onların yeni bir savaşa girmeyi de göze aldıklarını kanıtlamaktadır. Fikrimizce İngilizlerin petrol bölgelerine hakim olma düşüncesi en büyük öncelikleri arasında yer almaktadır.

3.5.2. “Hem Petrol Hem Dicle Kaynakları” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Umumi harp bittiğinde doğudaki İngiliz kuvvetleri seferberlik sebebiyle yorgun ve bitkin düşmüş, Türkler de yorulmuştur. Türkler eski memleketlerinden az bir toprak parçasına sahip olup Anadolu’nun küçük bir bölgesine sığınacak ve böylece batı medeniyeti tarafından vesayet altına alınacaktır. Bunu fırsat bilen bazı fetihçi İngiliz siyasetçiler, aleyhimize intikam duyguları beslemeye devam etmiştir.

2- Musul’un henüz işgal edilmediğini unutmuş gibi görünen Londra hükümetine bazı İngilizlerin toprakları fethettikleri bölgelerdekiler tarafından istihbari bilgiler verilmiştir. Böylece Irak’taki işgal kuvvetlerinin henüz Mısır’a yaklaşmamış olduğu hatırlanmıştır.

3- İngiliz emperyalizminin Musul’u ele geçirme motivasyonu, temelde petrol kaynaklıdır. Bununla birlikte Dicle Nehri’nin en üst bölgesini ve kaynaklarını kendisine mal etme hamlesi, petrolün dışındaki sebeplerden biridir. Çünkü Irak’ın hayatı Dicle sularına bağlıdır. Bu kadar önemli bir kaynağın kendisi ve mecrası, Türklere bırakılamayacak kadar değerlidir. Buna benzer düşüncelere bağlı olarak İngiliz emperyalizmi Musul petrollerinin kaynakları ile beraber Dicle sularının kaynaklarını ele geçirmeyi de hedeflemiştir.

4- Kadim medeniyet tarihine göre Dicle ve Fırat iktisadi ve askeri açıdan Nil Nehri kadar önemlidir. Nil’in kaynakları Sudan’dan geçtiği için İngiliz emperyalizmi orayı da ele geçirmek istemiştir. Mısır’a hayat veren Nil nehridir. Nil’in yüksek kısımlarına egemen olan ve sularını istediği gibi kullanabilen bir devlet elbette Mısır’ı isteklerine itaat eden bir konuma getirebilir.

5- İngilizler öteden beri Fırat ile Dicle’ye göz dikmiştir. Fırat ve Dicle’nin geçtiği bölge olan Irak üzerinde de egemenlik mücadelesi vermiştir. Bağdat’ta kurdukları konsolosluk bu düşüncelerini hayata geçirmek için her türlü zemini hazırlamıştır.

6- Harb-i Umumi’den önce Hindistan’daki İngiliz ordusu subaylarından bazılarının Irak tarafına sık sık gitmeleri ve bölge ile ilgilenmeleri başka bir strateji olarak görülebilir. Hindistan’daki İngiliz Hükümeti de Irak’ın bütünüyle istila edilmesi için dönemin en meşhur gazetelerinde alt yapı çalışmaları yapmaya başlamıştır.

7- Asya'nın en önemli ve faydalı nehirlerinin bereketli topraklarını egemenliği altına almak için Dicle ve Fırat'a dair İngiliz emperyalistleri İncil Hristiyanlığı ile birlikte hareket etmiştir. Buna göre kutsal metinleri Ahd-i Atık'te Dicle ve Fırat'ın mübarek sular olduğuna dair bazı işaret ve imalar bulunmaktadır.

8- İngiliz emperyalizmi, Musul bölgesinin petrol kaynaklarını sınırları içine alarak büyük bir cazibe merkezi oluşturmayı planlamıştır. Bu nedenle o bölgenin istimlak edilmesi planı umumi harpten önce İngiltere'de bir çok hükümet yetkililerinin ve siyasetçilerin zihinlerini meşgul etmiştir. Bu çerçevede oluşturulan "Türkiye Milli Bankası" Musul'daki petrol kaynaklarından önemli ölçüde pay elde etmeye çalışmıştır. İngiltere, petrol üretimlerinden %50 kadar hisse ayıran söz konusu banka, o zamanlar Doğu Anadolu'ya ve Irak'a yönelik ekonomik nüfûzunu büyütme gayret eden Alman maliyesine de %25 hisse vermeyi taahhüt etmiştir.

9- İngiltere Manda vesilesiyle işgal ettiği petrol bölgesinden dolayı devletleri rekabete davet etmiştir. Diploması müzâkereleri esnasında İngiliz hükümeti birilerine bazı hisseleri vaad etmiştir. Ayrıca Birleşmiş Milletler Cemiyeti üyesi bazı devletlerin vatandaşlarına Irak'ta yatırım yapma konusunda cesaretlendirmeye yönelik adımlar atmıştır. Rüşvet olarak anlaşılabilecek bu tür taahhütler, Mısır'a ile uzun bir dönemden beri var olan hukukumuzun korunmasında sorumlu siyasetçilerimiz tarafından maalesef zamanında anlaşılamamıştır.

3.6. Musul Çekişmesi Münasebetiyle (Makale -5-)

Bizde bazı kalem erbabları/yazarlar "*Musul, Irak'ın cüzü değildir; Musul, Türk diyarıdır*" gibi tarihe, doğal hale dayanan makaleler yazdılar. Şüphesiz bu Türk yazarlar/gazetecileri, *Times ve emsâli gazetelerde oryantalist/müsteşrik taklidi ve doğuda bulunmuş memur eskisi bazı İngilizlerin etnik köken ve coğrafi konum itibariyle Türk bölgesi/diyarı olamaz* yollu yazmış oldukları safsatalı fikirlere nisbetle hem haklı hem de mantıklı delilleri ortaya koydular. Fakat ne faydası var? Musul halkının yüzde doksan dokuzu sizin ve benim gibi hâs Türk de olsaydı, İngiliz emperyalistleri yine oraya bir kulp takarak ve Türk olmayan küçük azınlık adına veya diğer bir vesile bularak Musul'u Türkiye'den ayırmaya çalışıyorlardı. Benzer şekilde bilinen pek çok vasıtalarla gerçek durumları, tabiatın faydası, tarihi, coğrafyayı istedikleri şekilde tevil ile batı ve doğunun iştirakine yetiştirmekten ve sizin açıktan hakkınız olanın aleyhinde düşünce dünyasını ikna etmeye çalışmaktan geri durmazlardı. Onlarca hak ve mantık münakaşa edenlere meydan yok; ancak o ünvanlar altında istila ve istimlâki haklı göstermek düşüncesi mevcut, beş on bin Nastûrî³²⁴ fertlerine İngilizlerin medeni koruyucu kesilmelerini biz de bazı yazarlar hayretle telakki ediyorlardı. Acaba bu kimseler bilmiyorlar mıydı ki daha İkinci Sultan Hamid devrinin ilk dönemlerinde bile İngiliz emperyalist siyasetleri bir Ermenistan yapmak veya ufak Hristiyan hükümetler meydana getirmek için doğu vilayetlerine el koymak suretiyle kontrol altına almaya çalışmaya başladıkları zamandan beri

³²⁴ İstanbul Patriği Nestûr'un kurduğu Nestûrlük için bkz. Albayrak, Kadir, DİA, Erişim Tarihi: 14.11,2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesturilik>

Nastûrî cemaatinin az bir kısmını aleyhimizde bir siyaset oyuncağı haline getirmek istiyorlardı? Bundan nice seneler önce Canterbury³²⁵ Hristiyan medeniyeti adına Nastûrîleri koruma maksatlı cemiyetler kurmuş Canterbury episkoposluğu, yardımlar toplamıştı. Bu yardım etme şimdiye kadar devam etti. Nastûrîlere zulüm ediliyor bahanesiyle Hristiyan kiliselerinin o muhteşem temsilcisini defalarca Türk hakimiyetine ve Türklere ithamlar yağdırmıştı. Nastûrîler mevcut bulunmuş olsa İngiliz emperyalizmi müdahale vesilesi olmak üzere mesela bir Yezidî cemaati arar veya bir Kızılbaş cemaati bulurdu. Vehâsılı batı medeniyeti adına yaygaralar koparmak korumasını “mağdur”umuz olmak üzere tasvîr ettiği halka teşmil etmek isterdi.

Bilmem niçin Musul münasebetiyle cins ve ırk maddesinden veya oranın Irak’a yakınlığı veya uzaklığından söz etmek itibariyle mantık delilleri ortaya koymak suretiyle kendimizi bu kadar yorduk! Mısır Asurilerden³²⁶ beri Türklerin egemenliği altında değil miydi? Benâbir’in Türk diyarının doğal kısımlarından biri haline geçmiş olduğu devletler hukuku³²⁷ tarafından bilinmiyor mu? Musul için İngiliz emperyalizmin fethetme hakkı olduğundan bahsetmesine de yer yok. Savaş vasıtası ile değil ancak umumi savaşın sona ermesinden sonra vatanımızın düştüğü karmakarışıklık sırasında İstanbul’da makamına oturmaktan aciz kalmış olan sultan hükümetini sık boğaz ederek Musul’u tahliye ettirdiği ve bunun üzerine Türklerin çarpışmayacağı bir an ateşte kolaylıkla Musul’a sokulduğu bilinmektedir. Şimdi, siyaset hilesi yoluyla oraya kök saldı. O zaman bu kök şimdikinden çürüktü. Batı Anadolu’nun İngiliz hükümetinin koruyucusu olan Yunanlılardan temizlenmesi sırasında mesela birkaç alay Türk askeri ihtimal ki Musul’dan o yabancı kökü söküp atardı. Irak’taki İngilizler Musul’u korumak için Nastûrî vesâir gönüllülerin yardımına bile çok ihtiyaç duyacak bir halde idiler. Halis İngiliz alayları arasında savaş yorgunluğu o dereceye varmıştı ki doğunun fethine gönderilmemek ve memleketlerine iâde edilmek için ötede beride ufak askeri isyanlar meydana geliyordu.

Bununla birlikte görünen durumu korumada emsalsiz şekilde maharetli olan İngilizler yine bizlere karşı eski “göz dağını” vermekte devam ettiler. Halbuki bir müddet sonra Yunanlıların denize döküleceği sırada Loyd Corc’un Türklere karşı yeni bir savaş için meydana gelen ateşli/canlı istirhamlarını hem İngiltere’de³²⁸ hem de İngiliz sömürge ülkelerinde kızgınlıkla reddedenler çoğalmıştı. Bize ise kılıçtan ziyade kalem ve siyaset kelamı ile işlerin geri kalanını düzlemek için zaman kaldığına dair ümitler beslemiştik.

Şüphesiz, felaketin kademesine yanaşmış olan milleti fazla yormaktan vazgeçecek zaman gelmiş ve baştan başa savaşılan vatanın ancak sulh ve sükûnet içinde imarına başlanabileceği

³²⁵ İngiltere’nin güneydoğusunda, idari ve tarihi kent ve yerel yönetim yerinin adı. Detaylı bilgi için bkz. Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/place/Canterbury-England>

³²⁶ Every, Edvard, Asuriler, Çev. Yrd. Doç. Dr. Sami Kılıç, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:1, 2005, 97-106.

³²⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 44.

³²⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 45.

hissedilmişti. Tabii İngiliz siyaseti bizde hüküm sürecek olan bu tarz durumdan istifade etmek istemiş ve Musul'u âdeta benimsemişti. İngiliz basını/matbûâtı bizi Musul'un yabancı saymaya ve önceleri her türlü hür vatandaş hukukuna sahip olan- Arapları Kürtleri esâret zincirine kuvvetli bir şekilde bağlamak istediği sırada bunları dünyanın gözleri önünde Türk esaretinden kurtulmuş mazlum milletler şeklinde tasvîr edilmeye çalışıldı.

İşte Musul meselesi münasebetiyle de bir kere daha sabit olduğu üzere İngiliz emperyalizmi ile Türkler gibi eli silah tutan ve doğunun yabancı hakimiyeti altına ümmetlerine/milletlerine bağımsızlık örneği arz eden bir İslam milleti arasındaki münasebette asıl olan şey dostluk değildir. Köhne ve bayatlığı sabit olan "geleneksel dostluğun iadesi" tabiri, ilim ve irfan sahibi hiçbir Türk siyasi yazarların kalemine yakışmayacak kadar basitlik/bayağılık kazanmıştır.

Ben Musul müzâkerelerinin karar kılınması ve yerleşmesinden beri İngiltere³²⁹ tarafından bir iyi niyet beslenmediğine kanaat getiren Türklerden biriyim. Bay Persi Kafkas'ın Haliç müzakeresine görevlendirildiğini gazetelerde ilk gördüğüm zaman hayırlı bir şekilde tavsiye olmamıştım. Batı beldelerinde halkını Türkiye ve Türklüğün sevkte bu kadar gayret ve maharetle çalışmış ve vefat etmiş Karumar ve Kız gibi İngiltere için doğuda yeni sömürgeler kazandırmak düşüncesinde olan bir kişinin bu işe görevlendirilmiş (Davnin İsteritte Musul hakkında mevcut olan eski kara niyetlerin hayata geçirme ve uygulamasına devam edileceğine bol ve açık bir delildi. Musul meselesi İstanbul'daki müzakereler ile çözülmemişti. Sonraları kavimler cemiyeti istikametine gidildi. Daha başlangıç oluşturma aşamasından itibaren önemli faaliyetini İngiliz delegelerinin aleyhimizdeki propagandalara özgüledikleri kavimler cemiyetine Anadolu mücadeleleri sırasında milli harekât başkanlarını Lord Belfur'un haydut diye yâd etme edepsizliğine cüret edebildiği kavimler cemiyeti meclisi huzuruna tutucu/mutaassıb Cecil³³⁰ ailesine mensub ve bize karşı şiddetli düşmanlık olarak bilinen Lord Robert Cecil'in Ermenistan propagandası resmi müzakereler sırasında geçirebildiği milletler topluluğuna; ³³¹ kendisi ve sömürgeleri/müstemlekâtı adına İngiltere'nin yarım düzine görüşlere sahip olmasından dolayı Amerika'nın üyeliğinden vazgeçegeldiği milletler cemiyetine; daima Londra'daki dışişleri bakanlığının yöneticileri arasındaki meselelerin müzakeresinde ilhamlarına ulaşagelen büyük rutbeli ve ünvanlı İngiliz papazlarının aleni kutsamalarına ön ayak olup destekleyen milletler cemiyetine!

Bu milletler cemiyetinden Musul hakkında lehimize bir karar ortaya çıkabilirse onu hakkıyla beklenilmeyen ve ümit edilmeyen nimetlerden sayılmalıdır.

Lord Belfur ve Lord Cecil gibi Türk düşmanlığı ile bilinen siyaset adamlarının milletler cemiyetine mensub bulunmalarından istifade ederek söz konusu cemiyeti daha kuruluş

³²⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 46.

³³⁰ Robert Gascoyne-Cecil, 1. Viscount Cecil (14 Eylül 1864'te doğdu, Londra - İngiltere - 24 Kasım 1958'de öldü), İngiliz devlet adamı ve 1937'de Nobel Barış Ödülü'nü kazanmıştır. 1919'da Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'ni imzaladı ve 1945'te Birleşmiş Milletler tarafından ortadan kaldırılınca kadar Milletler Cemiyeti'nin en sadık çalışanlarından biri oldu. Bkz. 14.11.2023, Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Robert-Cecil>

³³¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 47.

aşamasında Türklerin mali menfaatleri aleyhinde tahrike çalıştıklarına şahit olmuş ve bazı Türklerin bu iki nüfuzlu seçeneklerimize karşı araştırma mukabelesinde bulunmalarına arz etme zemini oluşturmıştık. Nitekim bu mukabele gelecekte tercüme yapılmış olan iki mektup nüshasından anlaşılmış olur. Bu mektuplardan birincisinin Fransızca nüshası öncelikle Paris'te çıkan "Ukud vel İzlam Gazetesi'nin 15 Kanuni evvel 1920 tarihli nüshasında neşr olunmuştu:³³²

"Cenevre'de iki taraf arasında resmi olarak kabul edilmiş Milletler Cemiyeti'nde İngiliz delegesi asaletli Lord Belford cenablarına

Efendim,

Milletler Cemiyeti'nde 22 Kasım/Teşrin-i Sâni 1920 tarihinde Ermeni meselesi hakkında meydana gelen müzakere sırasında Türklerin baş kumandanları ve diğer milli başkanları hakkında "haydud" tabirini kullanmak kabahatini işleyen/irtikabda bulunduğumuz İsviçre gazetelerinin söz konusu müzakere hakkında verdikleri detaylardan anlaşılmıştır. Milletlerarası önemi hâiz olan maddelerin müzakeresinde sizin yaşıınızda, sizin rutbenizde bulunan ve sizin kadar tecrübelere sahip olan bir adamın daha uygun bir tarzda birinin hoşuna gidecek şekilde söylemesi/idâre-i kelâm etmesi ve daha dürüst bir hareket benimsemesi lazım gelirdi.

Gerçekten, Türklerin kuvay-ı milliyesinin/milli kuvvetlerinin baş kumandanı Çanakkale'de sizin şiddetli saldırılarına kahramanca ve başarılı bir şekilde karşılık veren iyi nitelikli subaylarımızın en bilinenleridir. Fakat karşısındaki düşmanlar ve onların vatandaşları aleyhinde hiçbir vakit bir tahkir edici/alaycı/kelime kullandığı görülmemiş ve işitilmemiştir.

Kurtuluş Savaşı'ndan/Harb-i Umumiye'den birkaç sene önce İngiliz gazetelerinde asıl tarafınızdan rivayet edilen bir davanın mahiyeti hakkında detaylar görmüştük. Bu davanın -kendi vatandaşlarınızdan birinin büyük pederinize Hindistan'da şüpheli bir şekilde bir milyon lira kazanmak atfetmesine karşı- olduğunu da o³³³detaylardan anlamıştık. Yani vatandaşınız, büyük pederinize sizin Türk milli müdafaası başkanlarına karşı kullandığınız saldırganca tabiri atf etmiştir. Bunun üzerine, hakikatte "haydud" kelimesinin hangi tarafa layık olacağının takdirini tarafsız kamuoyunun anlayışlarına havale ederiz.

İmza

Terhîs edilmiş iki Türk neferi"

"Cenevre'de Milletler Cemiyetinde İngiliz Delegesi/Murahhası Asâletli Lord Robert Cecil Cenablarına

Efendim,

Milletler Cemiyeti teşekkül eder etmez Ermeniler lehinde ve daha doğrusu Türkler aleyhinde açıklamalarda bulunmak için gösterdiğiniz çabuklaştırmanın olağanüstü/harikulade bir hal olduğunu ikaz etmeme/ihtarına izin veriniz. Kendi içinde gerekli gördüğünüz bu hareket çizgisi bütün dünyayı ikna etmek lazımgelir ki bazı İngiliz siyaset adamları -maksadı milletlerarası delillerin barışı

³³² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 48.

³³³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 49.

tesis etmek olan- milletler cemiyeti kendi emperyalist menfaatlerinin desteklenmesine hizmet eden bir şekle sokmaya çalışmaktadırlar.

Pederiniz vefat eden Salisburry bundan yaklaşık çeyrek asır/25 yıl önce Londra belediye/şehremaneti dairesindeki mitingde güya Ermenileri koruma amaçlı sizin milletler cemiyetindeki konuşmanıza benzer şiddetlimünasebetsiz söz ve boşboğazlıklarda bulunmuş ve o da sizin gibi Ermenileri “Türkler tarafından katledilmiş şehirler” diye nitelendirmiştir. Yine o sıralarda idi ki pederiniz Almanya İmparatoru’nu Türkiye’nin taksimi için iknaya çalışıyordu. Nitekim bu hakikati İngiltere dışişleri bakanlığının tanınmış propagandacılarından olan Sir Valentine Chirol³³⁴ tarafından geçenlerde yayımlanan bir makale ile ifşâ edilmiştir. Pederiniz Türkler gibi Kürtleri de ithâm ediyordu. Siz ise şimdiki doğu siyasetiniz bakımından saldırıyı sırf Türklere özgü hale getiriyorsunuz. Madem ki Ermeniler Türkler tarafından –kullanmaktan hoşlandığınız bir tabir ile- dünya katledilerek bitirilmiştir. O halde imha edilmiş bir kavim lehinde niçin hala bu kadar yaygaralar yaparsınız? Niçin hükümetiniz Ermenileri Türklerin elinden kurtarmak vesilesiyle Türk diyarında bu kadar kanlar dökülmesine sebep oldu! Ve niçin mahvolup fertleri giden bir cemaat için yine Türk vatanının bir tarafında kocaman bir Ermeni memleketi oluşturmaya çalışıyor?³³⁵

Şark meselelerini derinlemesine araştıran bütün tarafsız kimselere malum olduğu üzere İngiltere Türk memleketlerinden yeni bir parça gasp etmek istediği sıralarda daima Ermeni işini bir âlet olarak kullanır. Bir vakitler Ermenilerin “şehitliğinden” bahsetmek emperyalizm ileri gelenleri için bir moda olmuştu. Fakat yabancı emperyalistlerinin yakın doğuda ülkelerin istila edilmesi maksadıyla ortaya çıkarageldikleri kan dökücü teşebbüsler yüzünden Türk halkının çekmekte olduğu acı veren işkencelerden/azaplardan niçin bilmemezlikten gelmeye çalışıyorsunuz? Şu geçen otuz seneden beri İngilizlerin her partisinin/fırkasının siyasetçileri milli hürriyetine sahip olan Türklerin istiklalini imhâ için her türlü teşebbüse müracaat etmişlerdir. Şurası bilinmeli ki Çanakkale kahramanları kendilerine saldıranların kafalarını kırmadıkça ortadan kalkacağı benzemiyorlar. Saldırganlar ki İrlanda’da, Mısır’da, Irak’ta, Hindistan’da vesair memleketlerde görülen zulüm üretmelerine rağmen kendilerine medeniyetin önde giden öncü şahsiyetleri nazarıyla bakıyorlar!

Daha birkaç hafta önce İngiliz emperyalizminin haberlerin kaynakları/menâbi’i havâdisi “Türklerin pek aciz bir mevkide kaldıklarını ve Erzurum’dan Karadeniz’e olan bu yol ilerilemekte bulunan Ermenistan askerlerine açık bulunduğunu” memnun bir şekilde neşr ediyordu. ³³⁶ Başlıca sizin memleketinizin adamlarıyla, yardımıyla teşkil edilmiş olan Ermeni kuvvetleri mağlub olunca bazı İngiliz siyasetçileri yine yaygarayı kopararak “Ermenilerin genelini öldürme ve şehedeti/katl-i âmmı ve şehâdeti” hakkında “insaniyet”ten dem vurup dalkavukluğunu/şaklabanlığını ele aldılar.

Ey insanlık hizmetçisi/hadimi Lord cenabları! Eğer sizin memleketi idare eden emperyalist şahsiyetlerin Erivan’daki Ermeni hükümetine verdiği silahlar ve mühimmât Türklerin ellerine düştü ise kabahat Türklerde değil; Binâenaleyh Türklere hiddetlenmenizi rica ederim.

³³⁴ Sir Valentine Chirol (1852-1929). Şövalye, gezgin, gazeteci ve yazar. Detaylı bilgi için bkz. Ulusal Portre Galerisi Editörleri, Ulusal Portre Galerisi, Erişim Tarihi: 05.02.2024, <https://www.npg.org.uk/collections/search/personExtended/mp00871/sir-mary-valentine-ignatius-chirol?tab=biography>

³³⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 49-50.

³³⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 50.

3.6.1. "Musul Çekişmesi Münasebetiyle" başlıklı makalenin analizi

Müellif, Musul'un Irak'ın bir parçası olup olmadığına dair bazı tartışmalar ile makaleye başlamış ve bazı yazarların sözlerine dikkat çekmiştir:

*"Musul, Irak'ın cüzü değildir; Musul, Türk diyarındır."*³³⁸

Bu yaklaşımların tarihe, doğal duruma dayanan makaleler olduğunu söylemiştir. Bu tür yazıları yazan Türk yazarların, meşhur İngiliz gazete yazarlarının düşüncelerinden büyük ölçüde etkilendiklerine ve oryantalist bakış açısına sahip olduklarına dikkat çekmiştir:

*"Doğuda yaşamış bazı İngilizlerin etnik köken ve coğrafi konum itibariyle Türk bölgesi olamayacağı tarzındaki yanlış yaklaşımları makul ve anlaşılır bir zeminde temellendirmeye çalışmışlardır."*³³⁹

Müellife göre, Musul halkının %99'u has Türk de olsa İngiliz emperyalistleri, kendilerince bir gerekçe üreterek Türk olmayan küçük azınlığı bahane ederek veya başka gerekçelerle Musul'u Türkiye'den ayırmaya gayret ederlerdi. Bunun için her türlü plan ve kurguyu yapmaktan geri durmazlardı. Bu uğurda Nasturi cemaatini, Yezidi cematini ve Kızılbaşları Türkler aleyhine kullanmayı bile göze almışlar. Sonuç itibariyle batı medeniyeti adına yaygaralar koparmak suretiyle genel anlamda mağdur algısı oluşturma çabasına girişmiştir. Oysa Musul ve Irak'ın Asurlulardan beri Türklerin egemenliği altında olduğu ve bir Türk yurdu haline geldiği devletler hukukutarafından da tanınmıştır.³⁴⁰

İngiliz alayları arasında savaş yorgunluğu o dereceye varmıştı ki doğunun fethine gönderilmemek ve memleketlerine iade edilmek için ötede beride ufak askeri isyanlar meydana geliyordu.

Bununla birlikte İngilizler Türklere göz dağıvermeye devam etmiştir. İngiliz basını Musul'u kendi toprakları gibi sahiplenmeye ve oranın yerli halklarını da kendilerinin esareti altında yaşayan halklar olduğuna yönelik algılar oluşturmaya devam etmiştir.

Musul meselesi vesilesiyle İngiliz emperyalizmi ile Türklerin aralarındaki görünen dostluk ilişkilerinin aslında gerçekte bir dostluk ilişkisi olmadığı anlaşılmıştır. Müellif özellikle Musul müzâkerelerinin İngiltere tarafından iyi niyetle yapılmadığı düşüncesinde olmuştur.

Musul meselesinde Milletler Cemiyeti'nin yaklaşımları da hep İngiliz emperyalizmini destekleyen bir çizgide olmuştur. Bu konuda hiç de tarafsız bir duruş ortaya koymamışlar. Bu nedenle Milletler Cemiyeti'nden Musul hakkında lehimize karar vermesini beklemek beyhude

³³⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 52.

³³⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 43.

³³⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 43.

³⁴⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 44.

bir bekleyiş olmuştur. Lord Belfur ve Lord Cecil gibi Türk düşmanlığı ile bilinen İngiliz siyasetçiler Milletler Cemiyeti'nin üyesi olmalarına rağmen cemiyetin kuruluş aşamasında Türklerin ekonomik menfaatleri aleyhinde tahrik edici tavır içerisinde olmuşlar. Sonraki dönemlerde tercümesi yapılan iki mektup nüshasında bazı gerçekler ortaya çıkmıştır. Fransızca nüshası Paris'te "Ukud vel İzlam Gazetesi'nin 15 Kanuni evvel 1920 tarihli nüshasında yayınlanan ilk mektup, bu konularda önemli detaylar vermektedir:³⁴¹(Halil Halid, Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği, s. 49-50.)

Milletler Cemiyeti'nin Ermeni meselesi hakkındaki müzakerenin detaylarının İsviçre basınına yansımaları İngiliz devlet adamı ve tecrübeli bir İngiliz siyasetçinin Türk başkomutanı ve milli başkanları (Mustafa Kemal) hakkında "haydut" tabirini kullanması, hem İngiliz siyaset adamlarının hem de tarafsız olması gereken Milletler Cemiyeti'nin Türklere bakış açısını ortaya koymaktadır.

Yine bir İngiliz siyaset adamına hitaben basına yansıyan başka mektup da ise şu özetle şu ifadeler yer almaktadır:³⁴² (Halil Halid, Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği, s. 50-52.)

³⁴¹ "Cenevre'de iki taraf arasında resmi olarak kabul edilmiş Milletler Cemiyeti'nde İngiliz delegesi asaletli Lord Belford cenablarına

Efendim,

"Milletler Cemiyeti'nde 22 Kasım/Teşrin-i Sâni 1920 tarihinde Ermeni meselesi hakkında meydana gelen müzakere sırasında Türklerin başkumandanları ve diğer milli başkanları hakkında "haydut" tabirini kullanmak kabahatini işleyen İsviçre gazetelerinin söz konusu müzakere hakkında verdikleri detaylardan anlaşılmıştır. Milletlerarası önemi hâiz olan maddelerin müzakeresinde sizin yaşıınızda, sizin rutbenizde bulunan ve sizin kadar tecrübelerle sahip olan bir adamın daha uygun bir tarzda birinin hoşuna gidecek şekilde söylemesi ve daha dürüst bir hareket benimsemesi lazım gelirdi.

Gerçekten, Türklerin kuvay-ı milliyesinin başkumandanı Çanakkale'de sizin şiddetli saldırılarına kahramanca ve başarılı bir şekilde karşılık veren iyi nitelikli subaylarımızın en bilinenleridir. Fakat karşısındaki düşmanlar ve onların vatandaşları aleyhinde hiçbir vakit bir tahkir edicikelime kullandığı görülmemiş ve işitilmemiştir.

Harb-i Umumiye'den birkaç sene önce İngiliz gazetelerinde asıl tarafınızdan rivayet edilen bir davanın mahiyeti hakkında detaylar görmüştük. Bu davanın -kendi vatandaşlarınızdan birinin büyük pederinize Hindistan'da şüpheli bir şekilde bir milyon lira kazanmak atfetmesine karşı- olduğunu da o detaylardan anlamıştık. Yani vatandaşınız, büyük pederinize sizin Türk milli müdafaası başkanlarına karşı kullandığınız saldırganca tabiri atf etmiştir. Bunun üzerine, hakikatte "haydut" kelimesinin hangi tarafa layık olacağının takdirini tarafsız kamuoyunun anlayışlarına havale ederiz."

³⁴² "Cenevre'de Milletler Cemiyetinde İngiliz Delegesi/Murahhası Asâletli Lord Robert Cecil Cenablarına

Efendim,

Milletler Cemiyeti teşekkül eder etmez Ermeniler lehinde ve daha doğrusu Türkler aleyhinde açıklamalarda bulunmak için gösterdiğiniz çabuklaştırmanın olağanüstü bir hal olduğunu ikaz etmeme izin veriniz. Kendi içinde gerekli gördüğünüz bu hareket çizgisi bütün dünyayı ikna etmek lazım gelir ki bazı İngiliz siyaset adamları -maksadı milletlerarası delillerin barışı tesis etmek olan- milletler cemiyeti kendi emperyalist menfaatlerinin desteklenmesine hizmet eden bir şekle sokmaya çalışmaktadırlar.

Pederiniz vefat eden Salisburry bundan yaklaşık çeyrek asır önce Londra şehremaneti dairesindeki mitingde güya Ermenileri koruma amaçlı sizin milletler cemiyetindeki konuşmanıza benzer şiddetli münasebetsiz söz ve boşboğazlıklarda bulunmuş ve o da sizin gibi Ermenileri "Türkler tarafından katledilmiş şehirler" diye nitelendirmiştir. Yine o sıralarda idi ki pederiniz Almanya İmparatoru'nu Türkiye'nin taksimi için iknaya çalışıyordu. Nitekim bu hakikati İngiltere dışişleri bakanlığının tanınmış propagandacılarından olan Sir Valentine Chirol tarafından geçenlerde yayımlanan bir makale ile ifşâ edilmiştir. Pederiniz Türkler gibi Kürtleri de ithâm ediyordu. Siz ise şimdiki doğu siyasetiniz bakımından saldırıyı sırf Türklere özgü hale getiriyorsunuz. Mademki Ermeniler Türkler tarafından -kullanılmaktan hoşlandığınız bir tabir ile- dünya katledilerek bitirilmiştir. O halde imha edilmiş bir kavim lehinde niçin hala bu kadar yaygaralar yaparsınız? Niçin hükümetiniz Ermenileri Türklerin elinden kurtarmak vesilesiyle Türk diyarında bu kadar kanlar dökülmesine sebep oldu! Ve niçin mahvolup fertleri giden bir cemaat için yine Türk vatanının bir tarafında kocaman bir Ermeni memleketi oluşturmaya çalışıyor?

İngiliz devlet adamının, tarafsız ve dünya barışını sağlamak amacı bulunan bir kuruluş olan Milletler Cemiyeti'nde Ermeniler lehine hareket etmesi ve de Türkler aleyhinde açıklamalarda bulunmaları İngilizleri bu kurumu kendi emperyalist hedeflerini gerçekleştirmek için kullandıklarını göstermektedir. Mektupta bundan önce de İngiliz savunusu olarak Türklerin Ermenilere katliam yaptığı ve hatta benzer durumu bölgede yaşayan Kürtleri de itham ederek dillendirmeye çalıştıklarını ifade edilmektedir. Ermenileri desteklemekle kalmayan ve silahlandıran İngilizlerin kızgınlıklarının nedenin Ermenilere vermiş oldukları silah ve cephanelerin Türkler tarafından ele geçirilmesidir.

İki İngiliz devlet adamına yazılan ve döneminin basınında kendine yer bulmuş bu iki mektup, kanatımızca İngilizlerin kendi emellerini gerçekleştirmek için Türkleri hakir gördüklerini, Türkleri zor durumda bırakmak için bölge halklarını Türklere karşı kıskırttıklarını, düşmanlaştırdıklarını ve tüm bunları yaparken de uluslararası arenadaki gücünü de dünya barışını sağlamak için kurulan ve de tarafsız olması gereken kuruluşları dakendi çıkarları için kullanmaktan çekinmediğini göstermektedir.

3.6.2. “Musul Çekişmesi Münasebetiyle” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Müellif, Musul'un Irak'ın bir parçası olup olmadığına dair bazı tartışmalar ile makaleye başlamış ve bu tür yazıları yazan Türk yazarların, meşhur İngiliz gazete yazarlarının düşüncelerinden büyük ölçüde etkilendiklerine ve oryantalist bakış açısına sahip olduklarına dikkat çekmiştir.

2- Müellife göre Musul halkının % 99'u has Türk de olsa, İngiliz emperyalistleri, kendilerince bir gerekçe üreterek Türk olmayan küçük azınlığı bahane ederek veya başka gerekçelerle Musul'u Türkiye'den ayırmaya gayret ederlerdi. Bunun için her türlü plan ve kurguyu yapmaktan geri durmazlardı. Bu uğurda Nasturi ve Yezidi cematini, Kızılbaşları Türkler aleyhine kullanırdı. Musul ve Irak'ın Asurlulardan beri Türklerin egemenliğinde ve bir Türk yurdu haline geldiği devletler hukuku tarafından da tanınmış olmasına rağmen İngilizler, Batı

Şark meselelerini derinlemesine araştıran bütün tarafsız kimselere malum olduğu üzere İngiltere Türk memleketlerinden yeni bir parça gasp etmek istediği sıralarda daima Ermeni işini bir âlet olarak kullanır. Bir vakitler Ermenilerin “şehitliğinden” bahsetmek emperyalizm ileri gelenleri için bir moda olmuştu. Fakat yabancı emperyalistlerinin yakın doğuda ülkelerin istila edilmesi maksadıyla ortaya çıkarageldikleri kan dökücü teşebbüsler yüzünden Türk halkının çekmekte olduğu acı veren işkenceleri niçin bilmemezlikten gelmeye çalışıyorsunuz? Şu geçen otuz seneden beri İngilizlerin her partisnin/fırkasının siyasetçileri milli hürriyetine sahip olan Türklerin istiklalini imhâ için her türlü teşebbüse müracaat etmişlerdir. Şurası bilinmeli ki Çanakkale kahramanları kendilerine saldıranların kafalarını kırmadıkça ortadan kalkacağı benzemiyorlar. Saldırganlar ki İrlanda'da, Mısır'da, Irak'ta, Hindistan'da vesair memleketlerde görülen zulüm üretmelerine rağmen kendilerine medeniyetin önde giden öncü şahsiyetleri nazarıyla bakıyorlar!

“Daha birkaç hafta önce İngiliz emperyalizminin haberlerin kaynakları/menâbi'i havâdisi “Türklerin pek aciz bir mevkiye kaldıklarını ve Erzurum'dan Karadeniz'e olan bu yol ilerilemekte bulunan Ermenistan askerlerine açık bulunduğunu” memnun bir şekilde neşr ediyordu. Başlıca sizin memleketinizin adamlarıyla, yardımıyla teşkil edilmiş olan Ermeni kuvvetleri mağlub olunca bazı İngiliz siyasetçileri yine yaygarayı kopararak “Ermenilerin genelini öldürme ve şehedeti/katl-i âmmı ve şehâdeti” hakkında “insaniyet”ten dem vurup dalkavukluğunu/şaklabanlığını ele aldılar.

“Ey insanlık hizmetçisi/hadimi Lord cenabları! Eğer sizin memleketi idare eden emperyalist şahsiyetlerin Erivan'daki Ermeni hükümetine verdiği silahlar ve mühimmât Türklerin ellerine düştü ise kabahat Türklerde değil; Binâenaleyh Türklere hiddetlenmenizi rica ederim.”

medeniyeti adına yaygaralar koparmak suretiyle genel anlamda mağdur algısı oluşturma çabasına girişmiştir.

3- İngiliz basını Musul'u kendi toprakları gibi sahiplenmeye ve oranın yerli halklarını da kendilerinin esareti altında yaşayan halklar olduğuna yönelik algılar oluşturmaya devam etmiştir.

4- Musul meselesi vesilesiyle İngiliz emperyalizmi ile Türklerin aralarındaki görünen dostluk ilişkilerinin aslında gerçekte bir dostluk ilişkisi olmadığı anlaşılmıştır. Müellif özellikle Musul müzâkerelerinin İngiltere tarafından iyi niyetle yapılmadığı düşüncesinde olmuştur.

5- Musul meselesinde Milletler Cemiyeti'nin yaklaşımları da hep İngiliz emperyalizmini destekleyen bir çizgide olmuştur. Bu konuda hiç de tarafsız bir duruş ortaya koymamışlar. Bu nedenle Milletler Cemiyeti'nden Musul hakkında lehimize karar vermesini beklemek beyhude bir bekleyiş olmuştur. Lord Belfur ve Lord Cecil gibi Türk düşmanlığı ile bilinen siyasetçiler Milletler Cemiyeti'nin üyesi olmalarına rağmen cemiyetin kuruluş aşamasında Türklerin ekonomik menfaatleri aleyhinde tahrik edici tavır içerisinde olmuşlar.

3.7. Gelecekte İngiltere İle Dostluk İhtimali(Makale -6-)

“Beşikten mezara kadar öğrenmeli” herkesçe bilinen emri, *“bilmemek değil öğrenmemek ayıp”* sözü de meşhur bir kelimadır. *“Yarım malumatı bazen cehilden daha zararlı olur”* sözü meşhur bir manalı ve dokunaklı sözdür. Bilmediği veya az bildiği halde biliyorum iddiasıyla kendisini ileri süren katmerli cahillik sahiplerinin elit/havâs ve halkın/avâmın ayıp sayılan halidir.³⁴³

Milleti ilerlemenin büyük yolunda süratle yürütmek için muhtelif mesleklerde ihtisâs bilgilerini hâiz bulunanların hizmetine olan ihtiyaç her vakit baskısı yapılmış sayfalarda gösterilip gitmektedir. Galiba bir çok hususta nitelikli insan azlığından dolayı edilen şikayetler haklı olarak meydana gelmiştir. Fakat yalnız bir hususta verimli insanlardan şikayet edilse yeridir:

Bir kere şu dışışleri siyasetinden anlar görünenlerin çokluğuna bakınız! Bu babda ashâb-ı istihkâktan olmak üzere nice senelerden beri meydana atılmış olanlardan bazılarının bilmediklerini bilmemek istemeleri ve millet fertlerinin o gibi kimseleri gerçek değeri ile takdir edememesi, vatan için âdetâ bir felaket olmuştur. Meşrutiyetin başlangıcından beri memleketimiz ile İngiltere³⁴⁴ arasında bir doğru ve kıvamında yok etme ve sebat esası bulmak üzere meydan faaliyetinde atılmış olanların iflâs çalışmalarını bir defa dikkatlice gözden geçirirsek o bağlamda milletimizin boş yere ümitlere düşürülmüş olmasına başkaları ne kadar gülmüş ise bizim de o kadar ağlamamız lazım gelir. Türkler adına kaç kere o ahdedilmiş “geleneksek dostluk”tan İngiltere’nin medeniyet dünyasındaki konumu şerefinde, İngilizlerin temiz soylu hissiyâtından filandan bahs edilerek onlardan eşitlik ve adalet beklenildi hatırlar

³⁴³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 53.

³⁴⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 53.

mısınız? Daha garibi bu faydasız çeşit kelimelere “Siyaset Dili” veya “Diplomasi Beyânâtı” adı takılmıştı!

Meşrutiyetin başlangıcından beri geçen uzun seneler zarfında İngiltere memleketinden borç para talebinde bulunmak veya sermaye getirmek hususunda da pek çok hayale kaptırıldı. Tam bağımsızlığına az çok parmak müdahalesi koyamayacağı bir yakın doğu memleketine İngiltere’nin sermaye döktürmeyeceğini anlayamayan siyasetçilerimiz geldi gitti. Başka yönde sözleşme yapılmak istenilen borç para taleplerini bile gizli ve açık tedbirlerle bozmaya çalışan İngiltere’den borç para ümidinde devam edegelmelerimiz görüldü. İngilizlere savaş gemisi sipariş etmek veya tamir ettirmek gibi zararlı ve tehlikeli bir hali bir kere daha tecrübe etmek fikrinde bulunanlar da olduğu anlaşıldı. Bunca seneler zarfında Türkleri silahtan tecride çalışmış olan bir memlekette müdafaa kuvvetleri üretme vasıtalarını beklemek bilmem ki gafletin hangi en aşağı basamağı/derekesi sayılır. Acaba İngiliz emperyalizminin yabancı şahıslar ve özellikle doğu³⁴⁵ benzeri ufak devletleri dahi kirli paçavra gibi kullandıktan sonra atıverdiğini hala düşünmeyenler mevcut mu? Hâsılı, evrensel menfaatlara sahip bir emperyalizm ile dünyanın bu köşesinde sebatlı, samimiyetli ve iki taraf için eşit fayda bir yok etme akdini ümit etmek ham hayal sahiplerine yakışır.

Geçmişte İngilizlerin Türklerle olan münasebetlerinde asıl olan şeyin ya husumet veya düşmanlık olduğu ve zamandan zamana görüşler oluna gelmiş bulunan dostunun eserleri ve yapma suretlerde tecelli ettiğini geçmiş konularda yalnız gözle görülen olaylar üzerine değil bir de elde edilen tarihi vesikalarla açıklamaya çalışmışım. Geleceğin ilişkilerinin ne şekilde tecelli edeceğini muhakeme eyleyebilmek ise pek de kâhin olmayı gerektirmez. İngilizlerden çok büyük bir kısmı ve nüfuzlu zihniyetinde hala hükmünü icra eden emperyalizm –diğer bir tabirle doğuya saldırı ve hamasi baskı –yok oluncaya kadar özellikle Doğu İslam ümmetleri için milli hürriyet hususundaki endişeler baki kalacaktır. Özellikle yakın doğunun elleri layıkıyla müdafaa silahı kullana gelen, yeni silahlar tedârik edebilen ve “*Fevvizi’l-umûra alâ ehlihâ/işleri ehline veriniz*” Celil ve Cemil olan Allah’ın nasihatine sonra da riâyet ederlerse düzenli hal ve muazzam bir millet şeklinde dünyada mevcudiyetlerini ispat edebilecek olan Türkler için³⁴⁶söz konusu emperyalizm tarafından yüksek engeller meydana getirmek dâima muhtemeldir. Hristiyanlığın koruyucusu Nasrâniyet olduğunu her münâsebet düştükçe dünyaya bildiregelen ve doğudaki istilacılığıyla özellikle İslam milletlerini korku ve acıları altında tutmak isteyen bir devletten gelişme ve mali destek babında bir vaziyet dostça hatta yüksek anlayış beklemek sonu tehlikeli bir yakınlık olur. Yazıklar olsun o doğu İslam ümmetine ki doğuda istila siyasetinden ayrılamayan İngiliz emperyalizminin muhtemel ihanetine karşı veya aleyhte gizli ve açık surette teşvik ve tahrik ettiği büyük küçük hırslı milletlerin muhtemel saldırıları yönünde uyanık/açıkgöz davranmaya ve mülkünün sınırlarını ve sâhilini ve özellikle yüksek sırrındaki hava sahasına etki edencek şekilde müdafaa vasıtalarını temin eylemeye!

³⁴⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 54.

³⁴⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 55.

Bununla birlikte İngiltere'nin geçmişteki mesleğinden istidlal yoluyla, delil ile gelecekteki doğu siyaseti hakkında bütünüyle kötümser bulunmak için yeterli sebepler mevcut değildir. Bu gün İngiltere –siyasi hayatını sarsıcı- dönüşüm karşısında bulunmaktadır. İngilizler arasında bugün mevcut olan sınıfların dağılması, parçalanması ve İngiltere'nin içerden sömürgeler tarafından çözümüne mecbur bulunduğu iktisadi, sanai, siyâsî, içtimâî meselelerin geçmişteki sorunlarda benzeri hiç görülmemiş derecede büyüktür. İşçi partisi/mesâî fırkası³⁴⁷ adına bundan bir müddet önce iktidar makamına gelmiş olan hükümetin eski dışişleri siyaseti sınırlarını takip ettiğini görerek yakın doğunun hürriyet ve gelecek selâmeti³⁴⁸ hakkında telaşa düşmüştük. Muhafazakarların yani şu ateşli, canlı emperyalistlerin büyük bir kuvvetle hâkimiyet konumu kazanmalarına rağmen İngiltere büyük sosyal değişim alanından uzaklaşmamaktır. İngiliz emperyalizminin maruz bulunduğu inkılabın herhalde Çarlığın oluşturduğu tepki, reaksiyonlar şeklinde hızlı ve sert olacağı beklenemez. Bununla birlikte başlamış olan sosyal değişimin siyasi etkileri çok önemli ve evrensel olmaktan uzak, hür kalamaz. Hakiki İşçi Partisi/Mesâî Fırkası hala kuvvet kazanıp gittiğinden emperyalistlerin “müfrit” olmak üzere tasvîr edegeldikleri cidden hürriyet sever çalışan kişiler bir yakın gelecekte uygunluğu ispat edeceklerdi. Bunlar mevcut sosyal ve siyasi hükümleri bozuk bulacaklar ve baştan başa bir yenilenme ve değişim zaruretiyi yine ortaya koyacaklar. Bunlarca emperyalizm siyaseti her türlü sapkınlık ve kötülükleriyle daha şimdiden çirkin gösterilmektedir.

Bunlar dini, ırkı, lisânî, âdâtî, şekilleri tarz düşünceleri başka olan milletleri silah kuvvetiyle bu köhne emperyalizm sistemi dairesinde tutmak şöyle dursun hatta aynı ırk veya benzer türdenizlerin gerisinde yerleşik bulunan ve İngilizce konuşan yarım müstakil cemâati bile geçmişte olduğu gibi emperyalizm şebekesi dahilinde bulundurmak İngilizler için tahammülü mümkün olmayan zorluk ve fedakarlıkları gerektireceği düşüncesindedirler.

Bugün milletvekili sayısı iki yüze yakın olan bu parti,³⁴⁹ bundan yaklaşık altı sene önce meydana gelmiş olan seçimlerde ancak altmış kadar milletvekili mevkii kazanabilmişti. Yirmi sene önce ise söz konusu partinin önemini kimse dikkate almak istemezdi. Yirmi beş sene önce partinin müesseselerinden ve cidden hürriyet ve insanlık hizmetçisi olan İskoçyalı vefat eden Kirhardi sosyalizm hakkında ve emperyalizm aleyhinde bir konuşma yapmaya cesaret gösterme girişiminde bulunduğu zaman en aydın ve bağlantılı vatandaşlarından sayılması lazım gelen büyük bir üniversite topluluğunun kendisini hitabet sahnesinden sövme ve şiddet kullanmakla nasıl uzaklaştırmaya mecbur bıraktıklarına şahit olmuştum. İşçi partisinin geçen yirmi veya yirmi beş sene içindeki fevkalade ilerleme veya genişlemesine kıyas ederek gelecek birkaç sene zarfında galip güç kazanacağı güvenle beklenebilir. Gerçekte İşçi Partisi 1924 senesi seçimlerinde mevkiler kaybetti. Dağınık oylar hesabıyla bir sene tarafında bir milyondan fazla oylar daha kazandı. Diğer taraftan ise fütûhatçı muhafazakarların kahir

³⁴⁷ İngiliz İşçi Partisi, detaylı bilgi için bkz. Soysal, Mümtaz, “İngiliz İşçi Partisi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 12, sy. 1, 74-91.

³⁴⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 56.

³⁴⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 57.

ekseriyeti –gücün devamı gibi hayat müddetinin sınırlandırılması- sebeplerini de ihtiva eder. İşçi partisinin/mesâî fırkasının samimi ve hakiki olan başkanları İngiltere’yi “Bir avuç milyon sınıfları ile milyon milyon fukara ve acuze memleketi” halinden çıkarmağa yani hukuk vatandaşını genel olarak adaletli eşitlik üzere temine azm eylemişlerdi. Bunların meydana getirecekleri geleceğe dair dönüşüm her halde hürriyet ve milli tam bağımsızlığa teşne olan doğu ümmetleri için ümitlerle beklenenecek³⁵⁰edilecek hallerdendir.

Son olarak görüldüğü üzere “mesâî” ismini elde eden bir yönetimde Şuan lordlardan üye bulunmasını bizlerden ziyade İngilizler arasında garip ve doğal olmayan şeklinde anlayanlar olmuştur. Şu kadar ki bunun gibi eski kafalı çanakyalayıcı, dalkavuk değil hatta ılımlı İşçi Partisi yöneticilerinden olan kimselerin yerlerini en tuhaf cidden hürriyet ve milletlerin tam bağımsızlık taraftarı olan kimseler elde edeceklerdir.

Bugün doğu dünyasında emperyalist muhafazakarları yine karşısında hazır, hazırlanmış zulüm, haddi aşmış bir durumda görmektedir. Bunun üzerine bugün Mısır’da, Hindistan’da, İran’da, Afganistan’da ve hatta yöneticileri İngiltere’den şimdi tahsis edilmiş para Arap yarımadasında bile İngiltereye karşı üstü tozlanmış vahşet duygusu beslenmiş, büyütülmektedir.

Türkiye’ye gelince:

Eğer İngiltere artık koparacağını kopardı, aramızda düşmanlık, husumet gerektirecek büyük meseleler kalmadı diye samimi dostluk yolunun açıldığını düşünenler var ise bu gibiler iddialarıyla ancak bir siyâsi cehalet, bilgisizlik teşhir etmiş oluyorlar demektir. Biz vatandaşlık hissiyle bizim hissemize düşman ikazı, ihtârı bir kere daha icra ederek İngiliz düşünce sistemine karşı içte ve dışta uyanık olmak sorumluluğunu kayda geçiriyoruz. Aşağıda isimleri zikredilen doğu memleketleri halkı gibi bizim dahi bir müddet daha gafillikten uzak şekilde yerimizde oturmamıza ihtimal yoktur. Herhalde uyanık, dikkatli olma sorumluluğuna tabii olarak birlik ve beraberlikte kuvvetli olmalıyız. Bir de batıdan kuşkulu dostluklar beklenilerek doğu milletlerinin dostluk keyfiyetini sarsmak siyasetine zemin hazırlamamak bırakmamak gerekir. Bu doğu dostluğundan gelecek makalelerde bir nebze bahs edilecektir.³⁵¹

3.7.1. “Gelecekte İngiltere İle Dostluk İhtimali” başlıklı makalenin analizi

Müellif bu makaleye başlarken aşağıdaki hakikatleredikkat çekerek, cesur cehaletin yıkıcı etkisine vurgu yapmıştır:

“Beşikten mezara kadar öğrenmeli”, “Bilmemek değil öğrenmemek ayıp”, “Yarım malumatı bazen cehilden daha zararlı olur”³⁵²

³⁵⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 58.

³⁵¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 60.

³⁵² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 53.

Müellif konuyu İngiltere-Türkiye dostluğuna getirmiş ve bu konuda İngiltere'nin dostluk ilişkilerinin öyle dışarıdan görüldüğü gibi sahici olmadığını vurgulamıştır.

Meşrutiyet Dönemi'nden sonra uzun yıllar İngiltere'den borç para talebinde bulunulmuş ve bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Müellif bu vesileyle, İngiltere'nin boş vaadlerini gerçek gibi algılayan pek çok siyasetçilerimizin olduğundan bahsetmektedir. Gerçekte İngiltere kendisi borç para vermediği gibi, başkaları ile yapılan borç alma girişimlerini de gizliden gizliye engelleme yoluna gitmiştir. Güven sorunu yaşatan İngiltere'nin sahte tutumlarına rağmen İngilizlere savaş gemisi siparişi vermek veya tamir ettirmek gibi tehlikeli ilişkilere girmek isteyenler bile olmuştur. Müellife göre, uzun yıllar içinde Türkleri silah bakımından tecrit etmeye çalışan İngilizlerden savunma konusunda destek talep etmek son derece gafilce bir tutumdur.

Müellif ilgili makalelerinde, İngilizlerin Türklerle olan ilişkilerinde dostane bir görüntü verse de, gerçekte husumet veya düşmanlık üzerine bir ilişki kurguladığına dikkat çekmiştir.

O'na göre, İngiliz emperyalizminin başta Türkler olmak üzere doğu müslüman milletleri için yüksek engeller oluşturmaya devam etmesi ihtimal dahilindedir. Müellif bu tehlikeye karşısında müslüman milletlerin tedbirli davranması konusunda ikazlar yapmaktadır.

Halil Hamid bu makalesinde İngilizler izledikleri politikalar sonucunda amaçlarına ulaşmışsa da samimiyetlerine güvenilemeyeceği, batının dostluğundansa doğu milletlerinin dostluğu daha önemli olduğunu kesin ifadelerle belirtir.

Müellif İngiltere'nin Türkiye'ye bakışını şu cümlelerle özetleyebiliriz:³⁵³

İngiltere'nin Türkiye'ye karşı amaçlarını gerçekleştirdiği ve alacağını aldığı ve bundan sonra Türkiye ile herhangi bir meselesi kalmadığı, iki ülke arasında samimi dostluk yolunun açıldığı düşüncesini, müellif siyasi cehalet ve bilgisizlik olarak görmektedir. Vatandaşlık hissiyle içte ve dışta İngiliz düşünce sistemine karşı uyanık olmak gerektiğini vurgulayan müellif, aynı şekilde doğu memleketleri için de aynı durumu zikrederek, Türklerle birlik ve beraberlik içinde kuvvetli olma gerekliliğini belirtmiştir.

Kanaatimizce müellif İngilizlerin dost görüntüsü veren, içten pazarlıklı ve de ikircilikli tavrından vazgeçmeyeceği gibi amaçlarını gerçekleştirmek için de her türlü yolu deneyeceği düşüncesindedir. Bu da bizlere yakın zamanda İngiltere ile Türkiye arasında bir dostluk ihtimalinin mümkün olamayacağı gerçeğini göstermektedir.

3.7.2. "Gelecekte İngiltere İle Dostluk İhtimali" başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Müellif İngiltere'nin dostluk ilişkilerinin öyle dışarıdan görüldüğü gibi sahici olmadığını vurgulamıştır.

³⁵³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 59-60.

2- Müellif ilgili makalelerinde, İngilizlerin Türklerle olan ilişkilerinde dostane bir görüntü verse de, gerçekte husumet veya düşmanlık üzerine bir ilişki kurguladığına dikkat çekmiştir.

3- İngiliz emperyalizminin başta Türkler olmak üzere doğu müslüman milletleri için yüksek engeller oluşturmaya devam etmesi ihtimal dahilindedir. Müellif bu tehlikeye karşısında müslüman milletlerin tedbirli davranmaları konusunda ikazlar yapmıştır.

4- Meşrutiyet döneminden sonra uzun yıllar İngiltere'den borç para talebinde bulunulmuş ve bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Müellif bu vesileyle, İngiltere'nin boş vaatlerini gerçek gibi algılayan pek çok siyasetçilerimizin olduğundan bahsetmektedir. Gerçekte İngiltere kendisi borç para vermediği gibi, başkaları ile yapılan borç alma girişimlerini de gizliden gizliye engelleme yoluna gitmiştir.

5- Güven sorunu yaşatan İngiltere'nin sahte tutumlarına rağmen İngilizlere savaş gemisi siparişi vermek veya tamir ettirmek gibi tehlikeli ilişkilere girmek isteyenler bile olmuştur. Müellife göre uzun yıllar içinde Türkleri silah bakımından tecrit etmeye çalışan İngilizlerden savunma konusunda destek talep etmek son derece gafilce bir tutumdur.

3.8. Türklerle Hind Müslümanları Arasında Barışma (Makale -7-)

Hint Mücahidi Mevlânâ Muhammed Ali,³⁵⁴ Hindistan milli kongresinin önceki sene meydana gelen yıllık anlaşıma münasebetiyle önemli bir konuşma yapmıştı. Konuşmanın Türkiye'ye ait maddesi, bölümü/fıkrası arasında dikkate değer bir söz vardı ki benim zannıma göre anatomi ile ilgili bir bütün faydalardan uzak görülmez.

Mevlânâ Muhammed Ali, genel savaş/Harb-i Umumi Ateşkesi'nden bir müddet sonra Hindistan Hilâfet Komitesi tarafından bir delege heyeti gözetimi, yönetimi ile ve sırf Türklerin o zaman düştükleri dehşetli meselenin özüne bir manevi yardımda bulunmak maksadıyla Avrupa'ya gönderilmişti. Paris'te, İsviçre'de, Roma'da bazı Türklere karşılaşmış, görüşmüş ve o zamanki durum hakkında fikirler vermişti. Bu kişiler:

"İçinde hayli müslüman bireyler bulunan askerlerini dünya savaşı/cihan harbi sıralarında Türkiye'ye karşı sevke izin veren Hindistan'ın ateşkes zamanında da Türklerin hukukunu korumaya hizmet için Avrupa'ya bir heyet göndermesigerekengarip, şaşılacak bir şey olduğunu" kendisine söylemişler. Bu noktanın Türkler tarafından anılması, hatırlanması/tezkârı o zaman Hind müslümanları üzerinde derin etkiler meydana getirmişti/tesîrât icrâ eylemiştir.

Mevlânâ Muhammed Ali ile eskiden beri tanışıklığım/muarefem bulunmasından dolayı kendisini hem Paris'te hem Hindistan'a dönüşü/avdeti sırasında İsviçre'de gidip görmüştüm. Yukarıdaki/bâlâdaki şaşırtıcı düşünceler/mülâhaza-i istiğrabiye bazı vatandaşlarımız tarafından aciz bir yüzleşme/muvâcehe-i âcizi de dahi meydana gelmişti/vuku bulmuştu. O

³⁵⁴ Mevlânâ Muhammed Ali (1878-1931), Hindistan Hilâfet Hareketi'nin önderlerinden; gazeteci-yazar ve şair. Detaylı bilgi için bkz. Özcan, Azmi, DİA, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-ali>

düşüncelerin/mülâhazanın ifadesine/îrâdına katılmadım/iştirâk eylemedim. Çünkü Hindistan'ı kavimler, milletler/akvâm, diller/elsine ve pek çok sayıda dinleri/edyân-ı adîdeyi kapsayan/hâvî büyük bir kıta/kıt'a-i azîme gibi değil, ancak sıradan/alelade bir seçilmiş memleket/memleket-i mümtazca şeklinde telakki ederek o babda muhâkeme yürütenlerin ifade ettikleri/îrad eyledikleri düşünceler/mülâhazât kabilindendi. Benzer şekilde/kezâlik muhatab olan biraderi Şevket Ali'nin bize taraftarlık göstermekteki inatlarından/temerrüdlerinden dolayı İngiliz memurlarınca âdeta hâin sayılarak bütün genel savaşta/harb-i umumi müddetince zindanda tutulmuş olduklarını bildiğim için o yoldaki serzeniş kılıklı düşünceleri/mülâhazayı bir takdir hissi/hiss-i takdir saikasıyla yönlendirmeden/tevcîhden çekindim.

Milli basın ve yayınıımız doğrultusunda en bilinen ashâb-ı sahnadan üç zâtın geçen sene meydana gelen muhakemeleri sırasında Anadolu'da çıkan maruf bir gazeteye -imza yerine işaretler konulmuş- bir makale yazılmıştı. İlham vermesi itibariyle hakkında -hata veya doğru- insanlar arasında bir sabit hüküm bulunan o gazetenin ifade edilen makalesinin yazarı -hakikatte Hindistan müslümanlarını Avrupa'da temsil³⁵⁵etmeyin -Emir Ali ile Ağa Han'ı hesaba çekerken gelişi güzel bir surette tüm Hindlilere de- eğer tabire cevaz varsa "verışdirmiş" idi. Nifak arayanları birleştirmeye elverişli olan fikirler ve haberleri nakilde hoşgörü göstermeyen İngilizce emperyalist gazeteciler vasıtasıyla makalenin mealı Hindlilerin işitmesine ulaşmıştı. Mezkur makalenin mealine benzer bazı mülâhazalar özel sohbetlerde dahi -münasebet düştükçe- ileri sürülüyordu. "*Hindliler bize karşı niçin harb ettirilir*" diye bir soru soruluyordu.

Hayır, genel savaşta/harb-i umumiyyede Hindliler bize karşı yürümek istemediler. O zamanlar Hindistan şimdikinden daha sıkı surette vatandaşlık zinciriyle bağlı idi. "*Sayısı üç yüz yirmi milyona yakın olan bir halk nasıl olmuş da şimdiye kadar ecnebi zincirine tahammül eylemiş?*" yolunda da sorulara rastlanılıyor. Hindistan'daki insan kitlesi işte o çoğunluğu -cinsiyetlerde ve itikaddaki çeşitlilik kadar- yabancı hükümetin devamına sebep olmuştur. Siyasi birlik maddesi -daha uyumlu milli maksatlara sahip olan memleketlerde bile -uzun ve şiddetli mısralardan sonra meydana gelmiştir. Hindistan kıtasında ise henüz vücut bulmak üzeredir. Bunun üzerine bunun tahsili ile yabancı baskısı bütünüyle yok olacaktır. Bugün vaziyette harikulade bir değişim vardır. Hindistan'ın yetmiş üç milyon müslüman nüfusu/ehl-i İslam'ı teyakkuz ve terakki hal üzeredir. Bu büyük³⁵⁶müslüman cemaat iki yüz milyonu aşkın Hindu topluluğu tarafından dışışleri siyaseti maddelerinde gereklilik ve yardım görmektedirler. İngiliz propagandası kaynaklarının müslüman ve Hindu mücadeleleri diye yaydığı lokal hadiseleri genel olarak Hindistan halkının bugün aktardığı birlik cephesini sarsacak mahiyette değildir.

³⁵⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 62.

³⁵⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 63.

Milli mücadelede/harb-i umumiyyede üç yüz küsür milyon halk –öyle sanıldığı gibi- hakikaten İngilizlerin belirli ve müttefiki bulunmuş olsa idi, bizim halimiz pek yaman olurdu. O zaman İngilizlerin kullanmış oldukları Hindli askerlerin bir milyon iki yüz bine ulaştığı söyleniyor. Bu gün dokuz yüz küsür bini Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullanılmış. İngilizlerin Hindli askerleri dağlılar ve bağlılar sözleşmesi fertleridir. Özellikle Kurhâdenilen ve İngilizlerce çoğunlukla kullanılan savaşçılar Hindistan içerisinden değil, Himalaya eteklerine yakın Nepal ülkesinden gelirler. Bunlar icabında Hindlileri bile uzaklaştırmak/tenkîl için zorbalıktan çekinmeyen bir sürü vahşilerdir. Bunlar vaktiyle Hindistan'da İslam hâkimiyetine karşı dahi kullanılmışlardı. Bunların ziyadesiyle ruhsal düşkünlüklerini pek iyi incelemiş etmiş olan İngiliz subayları her yerde onları daha büyük güveniyle savaşlara sürmek yolunu bulmuşlardı. Eğer Hindliler genel olarak İngilizlere belirli veya kalben bağlı bulunsalar idi, savaş zamanında bir değil belki beş altı milyon savaşçısını kolaylıkla çıkarabilirler ve İngilizler de o³⁵⁷ miktar askerlerin donatımını ve savaş cephelerine sevkini hücum ve saldırı yapılamayan sorunlardan sayılmazlardı. “Bize karşı sevk olunan Hindli askerler arasında niçin bir çok da müslüman vardı?” türü bir soru daha sorulmaktaydı. Hindistan'ın hiçbir bölgesinde müslümanlar bir birbirine bağlanmış kitle halinde ikamet ediyor değildirler. Çok yerde dağınık halinde bulunurlar. Hind kuvvetleri arasında dahi müslümanlar dağınık halde idiler.

Bu münasebetle hatırlanmaya değer bir nokta daha vardır ki o da yakın vakitlere kadar doğuda birlik sayılan falan kavim veya gelecek kabul edilen filan millet arasında bile İngiliz emperyalizminin muvaffakiyetle nifak icra ve ayrılıkçı fiiller ortaya koymasıdır. İttihat ve terakki hükümetini masonlar elinde kalmış ve serkerinde bulunanları imansız adamlardan oluşmuş olan gibi göstermeğe epeyce başarılı bir şekilde çalışmış olan mezkur emperyalizmin kurtuluş savaşı/umumi harbe giriş sıralarında bir çok doğu memleketleri gibi Hindistan'da da ne büyük gerekliliklerle propaganda yapmış olduğunu bu münasebetle önemli bir hatırlatma yapmak lazım gelir. Hind kuvvetleri arasında bize karşı gönderilen müslüman askerler öyle zannedildiği gibi kolaylıkla ve muhalefet etmeksizin sevk olunmadılar.

Kurtuluş Savaşı'nda/harb-i umumide zaman olmuş ki silah kullanımındaki isyandan kaçınma arzusu isyan derecesine vardırın müslüman askerler bulunmuş. Zaman olmuş ki İngilizler bunları cezalandırma gayesiyle memlekettten çıkarırlar, uzaklaştırırlar ve içlerinden pek azı sonraları dünyada varlıklarından belirti³⁵⁸ gösterebilirmiş; bize doğru kaçmak ve mücadeleden vazgeçmek, teslim olmak belirtileri gösteren müslüman birliklerinin hareketi keşfedilince cümlesi de İngiliz ateşiyle toprak kaybedermiş. Zaten savaş cephelerinin hepsinde de İngilizler Hindli askerlerin arkasına ve arasına İngiliz kuvvetleri toplar, biriktirmiş ki bu hal, İngiliz gazetelerinde çok kere şu ibare ile yazılmıştı:

Stiffening the Neck of native troops by British battalions.

³⁵⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 64.

³⁵⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 65.

(İngiliz taburları tarafından yerli birliklerin boynunu sertleştirmek).

Bu ibâre:

“Yerli askerleri İngiliz taburlarıyla kuşatıp da itaata mecbur eylemek” yolunda anlaşılabilir/tefsir edilebilir:

Tedbirsizlik/ihtiyatsızlık ve doğuya karşılık aracısız davranmak, İngiliz öteden beri bilinen alışkanlıklarından değildir. Keşke o mertebede bir tedbir kabiliyeti doğulularda da bulunsa!

“Avrupa’da Türkleri boğmak ve padişahlarını/meliklerini ele geçirmek ve paylaşmak için teşebbüsler meydana geldiği zamanlarda Hindlilerin lehimize protestolar yapmaları neye yarar? Onların yapabildikleri şey ancak felaket meydana gelmesinde biraz nakdi, parasal yardımlarda bulunmaktan ibaret.”

gibi sözler de bile yazılı basın sayfalarında geçti. Doğunun barışçıl tutumu bir fiili tarz almaya başlayacağı ve Hindistan’da tam bağımsızlığa ulaşabilmek için ümitler arttığı böyle bir devirde artık hiçbirimizin dil ve kalemi bu gibi hataya bulaşmış sözlerin yayılmasına kaynak olmamak lazım gelir. Geçmişte Türkler devletlerin kışkırtmaları altına düştükleri anlarda Hindlilerin protestosu o korkunç emperyalist devlet³⁵⁹üzerine dolayısıyla etkilemiş ve kesin olarak karar verilmiş kötülüğün hafife alınmasına sebep olmuştu. Hindistan kışkırtması meydana gelmiş olsa idi, batı Anadolu’nun istilası zamanında Luid Corc hükümetinin Yunanlılara ettiği yardım birkaç kat daha fazla olabiliyordu.

Hindistan’daki milli hürriyet hizmetçileri, vatanlarının gelecekteki tam bağımsızlığını bizim tam bağımsızlığımızın milli varlığına bağlı gibi anlayış oluşmuştu. Zaten doğu milletlerinin selamları hep birbirine bağlı gibidir. Özellikle hürriyetine ulaşacak bir Hindistan, doğu milletlerinin selamet ve saadetini büyük tazmine mecbur olan bir manevi şahsiyyet oluşturabilir. Bu inançtan dolayı idi ki 1921 Avrupalılarla ilgili yılın nisanının yirmi dokuzunda çıkan Bombay Chronicle Gazetesi’nde yer alan bir mektubumda, “Hürriyetini elde etmiş bir Hindistan, doğunun tam bağımsız varlığının bel kemiği makamında bulunacak” demiştim.

Doğu milletleri arasında özellikle Hindliler ile tam bağımsız geleceğimiz münasebetinden dolayı, hatırlamak, hazır etmek maksadıyla çalışkancasına ve tedbirli olana yakışır şekilde bir siyaset tarzı edinmeye muhtaç bulunduğumuz iddiasında hala ısrarlıyım.

Hindistan halkının müslüman kısmı -bizi minnettâr edecek maddi yardımlara dahi defalarca acele etmişti. Osmanlı-Rus savaşı, Hicaz-Teymur yolunun inşâsı Teselyâ Savaşı,³⁶⁰ Trablusgarb Savaşı ve özellikle Balkan Savaşı sıralarında Hind³⁶¹müslümanlarının Türkiye’ye göndermiş oldukları yardımlar toplanmış olsa teşekkürü fazlası ile hak eden bir yekûn teşkil eder. Genel savaş/harb-i umumi ateşkesinden bir müddet sonra Hindistan hilafet-i

³⁵⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 66.

³⁶⁰ Yunanistan’ın orta kesiminde tarihî bölgedeki yapılan savaşa verilen isimdir. Detaylı bilgi için bkz. Kiel, Michael, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tesalya>

³⁶¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 67.

kavmiyyesinin toplanmış olduğu yardımdan/iânenen Anadolu ihtiyaçları için gönderilen akçe –eğer miktarı doğru ise yüz yirmi bin İngiliz lirası kadar deniliyor- ayrıca büyük teşekkür sizedir. Balkan Savaşı’ndan bir müddet sonra Kızılay/Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin en eski ve önemli bir üyesi ile vazife gereği ve meydana gelen bir konuşmam sırasında şu sözleri işitmişim:

“Kızılay/Hilâl-i Ahmer Teşkilatını güçlü bir ilkeye vaz etme hususunda en ziyade Hindistan halkının yardımlarına minnettârız.”

Burada ifade edilmesinde fayda olan bir nokta daha var:

Hint müslümanları bir dereceye kadar bizim halktan daha fakirdirler. Yine dikkate değerdir ki Türkiye için yardım, ekseriyetle fakir kimseler tarafından az miktarlarda verilen paralardan toplanır. Yazı ile yardım talebi için encümenler, cemiyetler tarafından teşvîklere memur edilen hatibler Türklerin yabancı sataşması yüzünden uğradıkları felaketleri toplanma yerlerinde özlü surette anladıkları sırada hazır bulunan kadınlar arasında parası bulunmayanlar ya belindeki kumaş tokayı veya çocuklarının başlarındaki pullu takyeyi ağlayarak atarlar ve “alın” bunu satın da parasını yardıma ilave “edek” derler! Öncelikle bize Hindistan’da bize gösterilmiş olan ilgiyi İslam’ın alicenablık örneğini gördünüz mü?³⁶²

Malumdur ki insanlık özelliği karşılıklı yardımlaşmayı gerektirir. İslamiyet ise karşılıklı yardımlaşmayı emreder. Madem ki biz Hindli dindaşlarımıza karşı olan kardeşlik vazifemizi bunca dehşet verici ve uzun süre devam eden sorunlardan dolayı şimdiye kadar gerçekleştirme fırsatı bulamadık. O halde hiç değilse onlar hakkındaki sevgiye dayalı duygularımızı en iyi şekilde ortaya koyalım.

Hindistan ve Türkiye ilişkilerine engel teşkil eden sekte sebebiyle iktisâdî bazı faydalar dahi gerçekleşmemiştir; Şöyle ki:

“Hindistan’da bir milyon İngiliz liralık müslüman sermayesiyle bir “yakın doğu” ticareti şirketi teşkil edilmek istenilmişti ki bu şirketin maksadı Hindliler ve Türkler arasında deniz ticareti vasıtaları sağlamak ve Türkiye’nin ticaret merkezlerinde alım ve satım ve eşya takası için belli mekanlar oluşturmak ve mümkün oldukça faydalı işler uygulamasının gerekliliği girişiminde bulunmak gibi teşebbüsler idi.

Engel oluşturan unsurun yakinen ve samimi temennilerin yok olmasındandır.”³⁶³

3.8.1. “Türklerle Hind Müslümanları Arasında Barışma” başlıklı makalenin analizi

Müellif bu makalede, Hindli aktivist Mevlânâ Muhammed Ali’nin, Hindistan milli kongresinde yıllık anlaşma münasebeti ile yaptığı önemli bir konuşmaya atıf yapmaktadır. Muhammed Ali, Harb-i Umumi ateşkesinden sonra Hindistan hilâfe komitesi tarafından bir heyet

³⁶² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 68.

³⁶³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 69.

gözetiminde, sadece Türklerin o dönemde içine düştükleri dehşetli meselenin özüne manevi yardımda bulunmak amacıyla Avrupa'ya gönderilmiştir. Paris, İsviçre ve Roma'da bazı Türklerle karşılaşmış, görüşmüş ve bu durum hakkında fikirler vermiştir. Bu hususun Türkler tarafından hatırlanması, dönemin Hind müslümanları üzerinde derin etkiler oluşturmıştır. Oradaki bazı kişiler kendisine şöyle demişlerdir:

*"İçinde hayli müslüman bireyler bulunan askerlerini dünya savaşı sıralarında Türkiye'ye karşı sevke izin veren Hindistan'ın ateşkes zamanında da Türklerin hukukunu korumaya hizmet için Avrupa'ya bir heyet göndermesi gereken garip, şaşılacak bir şey olduğunu"*³⁶⁴

Bu hususun Türkler tarafından hatırlanması, dönemin Hint müslümanları üzerinde derin etkiler oluşturmıştır.

Müellif, Muhammed Ali ile tanışıklığının olması nedeniyle kendisini Paris ve Hindistan'a dönüşürsürasında İsviçre'de ziyaret edip görüşmüştür.

Anadolu'da çıkan bir gazeteye makale yazılmıştı. O makalenin yazarı Hindistan müslümanlarını Avrupa'da temsil etmeyen Emir Ali ile Ağa Han'ı hesaba çekerken tüm Hindlileri muhatap alarak haksız eleştirilerde bulunmuştur. Nifak oluşturma düşüncesi taşıyan İngilizce emperyalist gazeteciler aracılığıyla makalenin meali Hindlilerin gündemine düşürülmüştür. Söz konusu makalenin mealine benzer bazı düşünceler özel sohbetlerde bile gündem olmaya başlamıştır. Harb-i umumide Hindliler bize karşı düşmanlık etmemişler. O dönemde Hindistan şimdikinden daha sıkı şekilde vatandaşlık bilincine sahip olmuştur. Hindliler, o dönemler itibariyle 320 milyon nüfusa sahip olduğu için bu kadar büyük bir nüfusun yabancıların baskısına geçit verilmemesi gerektiği düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Hindistan'daki farklı din, dil ve mezhep çeşitliliğine sahip insan yapısı, yabancı hükümetlerin taban bulmasına zemin hazırlamıştır. Giderek bu konuda bir değişim yaşanmaya başlamıştır. O dönemler itibariyle Hindistan 73 milyon müslüman nüfusa sahiptir. Bu büyük müslüman cemaat 200 milyonu aşkın Hindli topluluğu tarafından dışışleri siyasetinde destek görmüşlerdir. İngiliz propagandası kaynakları, müslüman ve Hindu mücadelelerini kendi çıkarlarına göre değerlendirip farklı algılar oluşturmaya çalışmıştır. Harb-i umumide 300 küsür milyon halk İngilizlerin müttefiki olsaydı, bu durum bizlerin aleyhinde olurdu. İngilizler o dönemde yaklaşık bir milyon iki yüz bin Hindli askerlerikullanmıştır. Bu askerleden dokuz yüz küsür bini Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullanılmıştır. İngilizlerin genellikle kullandığı savaşılar Hindistan'dan değil, Himalaya bölgesindeki Nepal'den gelmiştir. gerektiğinde Hindlileri bile tenkîl için zorbalıktan çekinmeyen vahşi insanlardır. Bu sebeple Nepalliler, Hindistan'da İslam egemenliğine karşı da kullanılmışlar.³⁶⁵

Nepallilerin zaafalarını iyi tespit eden ve bunu etkili bir şekilde kullanan İngiliz subayları, onları güvenle savaşılara sürmüştür. Şayet Hindliler genel olarak İngilizlere kalben bağlı

³⁶⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 61-62.

³⁶⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 60-63.

olsalardı, savaş dönemlerinde beş altı milyon savaşçısını alana sürebilirlerdi. İngilizler ise o³⁶⁶kadar askerin donatımını ve savaş cephelerine sevkini hücum ve saldırı yapabilecek hale getirebilirlerdi. “Bize karşı sevk olunan Hindli askerler arasında niçin bir çok da müslüman vardı?”³⁶⁷ türü bir soru daha sorulmuştur. Hindistan’da müslümanlar toplu hareket etme özelliğine sahip değil, çok yerde dağınık yaşamışlar. Hintli Müslüman askerleri de benzer şekilde dağınık haldeymiş.

Yakın zamanlara kadar doğuda birlikte hareket eden kavim veya millet arasında İngiliz emperyalizmi başarılı bir şekilde nifak çıkarmış ve ayrılıkçı fiiller ortaya koymuştur. İttihat ve Terakki hükümetini masonlar elinde kalmış imansız kişilerden oluşmuş gibi göstermeye çalışan başarılı bir şekilde çalışmış olan İngiliz emperyalizmi, kurtuluş umumi harp zamanında pek çok doğu memleketleri gibi Hindistan’da da büyük propagandalar yapmıştır. Hind askerleri arasında Türklere karşı gönderilen müslüman askerler zannedildiği gibi kolaylıkla ve muhalefet etmeksizin sevk edilmemişlerdir. Harb-i Umumi’de Hindli müslüman askerler Türklere silah kullanma konusunda İngiliz emperyalizmine karşı çıkmıştır. İngilizler bu askerleri cezalandırmak için ülkeden çıkarmış ve uzaklaştırmışlardır.³⁶⁸Bize kaçmak, mücadeleden vazgeçmek ve teslim olmak isteyen müslüman birliklerinin hareketi anlaşılınca, hepsi İngiliz ateşiyle toprak kaybetmiş. Bu nedenle savaş cephelerinin hepsinde İngilizler Hindli askerlerin arkasına ve arasına İngiliz kuvvetlerini toplamış, biriktirmiştir. Bu durum İngiliz gazetelerinde şu ibare ile yazılmıştır:

“*Stiffening the Kneck of native tropes by British battalions/İngiliz taburları tarafından yerli birliklerin boynunu sertleştirmek*”³⁶⁹

Bu ibare şöyle de anlaşılabilir:

“*Yerli askerleri İngiliz taburlarıyla kuşatıp da itaata mecbur eylemek*”³⁷⁰

Yazılı basın sayfalarında geçen bu gerçeği görmemize de katkı sunmuş şu sözlerdir:

“Avrupa’da Türkleri boğmak ve meliklerini ele geçirmek ve paylaşmak için teşebbüsler meydana geldiği zamanlarda Hindlilerin lehimize protestolar yapmaları neye yarar? Onların yapabildikleri şey ancak felaket meydana gelmesinde biraz nakdi, parasal yardımlarda bulunmaktan ibaret.”³⁷¹

Geçmişte Türkler devletlerin kışkırtmaları ile muhatap olduklarında Hindlilerin protestosu o korkunç emperyalist devlet³⁷² üzerine hafife alınmasına sebep olmuştur.

Hindistan kışkırtması meydana gelseydi, batı Anadolu’nun istilası zamanında Luid Corc hükümetinin Yunanlılara ettiği yardım birkaç kat daha fazla olmuştur. Hindistandaki milli

³⁶⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 64.

³⁶⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 65.

³⁶⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 65.

³⁶⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 66.

³⁷⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 66.

³⁷¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 66.

³⁷² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 66.

hürriyet hizmetçileri, vatanlarının gelecekteki tam bağımsızlığını bizim tam bağımsızlığımızın milli varlığına bağlı gibi anlayış oluşmuştur. Özellikle hürriyetine kavuşacak bir Hindistan, doğu milletlerinin selamet ve saadetini büyük tazmine mecbur olan bir manevi şahsiyyet oluşturabilir. Bundan dolayı müellifin 1921 Avrupalılarla ilgili yılın nisanının yirmi dokuzunda çıkan Bombay Chronicle Gazetesi'nde yer alan bir mektubunda şöyle demiştir:

*"Hürriyetini elde etmiş bir Hindistan, doğunun tam bağımsız varlığının bel kemiği makamında bulunacak"*³⁷³

Yine müellif, Doğu milletleri arasında özellikle Hindliler ile tam bağımsız geleceğimizden dolayı, hatırlamak, hazır etmek maksadıyla tedbirli bir siyaset tarzı edinmeye muhtaç olduğumuz iddiasında ısrar etmiştir.

Müslüman Hindistan halkı Türklere minnettar olacak maddi yardımlar konusunda acele etmiştir. Osmanlı-Rus savaşı, Hicaz-Teymur yolunun inşâsı Teselyâ Savaşı, Trablusgarp Savaşı ve özellikle Balkan Savaşı sıralarında Hind³⁷⁴ müslümanları Türkiye'ye yardımlar göndermiştir. Bu açıdan teşekkürü fazlası ile hak etmiştir. Harb-i umumi ateşkesinden sonra Hindistan halkından Anadolu'nun ihtiyaçları için toplanan ve gönderilen yardım yaklaşık yüz yirmi bin İngiliz lirası kadar. Balkan Savaşı'ndan sonra Kızılay Cemiyeti'nin en eski ve önemli bir üyesi ile vazife gereği ve meydana gelen bir konuşmam sırasında şu sözler dikkat çekicidir:

*"Kızılay teşkilatını güçlü bir ilkeye vaz etme hususunda en ziyade Hindistan halkının yardımlarına minnettârız."*³⁷⁵

Burada ifade edilmesinde fayda olan bir nokta daha vardır:

Hint müslümanları bizim halktan daha fakirdir. Türkiye için yardım, çoğunlukla fakir kimseler tarafından az miktarlarda verilen paralardan toplanmıştır. Elinde vereceği az miktarda parası olmayan insanlar özellikle de kadınlar, şahsi eşyalarını satılığa çıkarıp zor şartlarda da olsa yardım edebilmek için çok büyük fedakarlıklar yapmıştır. Türklere Hindistan'da gösterilen bu ilgi, İslam'ın alicenablığı nedeniyledir.³⁷⁶

İnsanlık karşılıklı yardımlaşmayı gerektirir. İslamiyet de karşılıklı yardımlaşmayı emreder. Müellifegöre, Hintli din kardeşlerimize karşı kardeşlik vazifemizi kendi sorunlarımızdan dolayı gerçekleştirme fırsatı bulamadık. O halde en azından onlar hakkındaki sevgiye dayalı duygularımızı en iyi şekilde ortaya koymalıyız.

Müellife göre, Hindistan ve Türkiye ilişkilerine engel teşkil eden sekte sebebiyle iktisâdî bazı faydalar dahi gerçekleşmemiştir. Şu tespitler bu konuyu özetlemektedir:

³⁷³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 67.

³⁷⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 67.

³⁷⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 68.

³⁷⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 68.

“Hindistan’da bir milyon İngiliz liralık müslüman sermayesiyle bir “yakın doğu” ticareti şirketi teşkil edilmek istenilmişti ki bu şirketin maksadı Hindliler ve Türkler arasında deniz ticareti vasıtaları sağlamak ve Türkiye’nin ticaret merkezlerinde alım ve satım ve eşya takası için belli mekanlar oluşturmak ve mümkün oldukça faydalı işler uygulamasının gerekliliği girişiminde bulunmak gibi teşebbüsler idi.”³⁷⁷

Kanaatçimizce de Hindistan ile gerçekleşebilecek olumlu ilişkiler ve müslüman milletlerin birlikte hareket etme olasılıkları, İngiltere’nin çıkarlarına ters düşmesi nedeniyle engellenmiştir. İngiltere kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde bölgede hareket etmiş ve müslümanların birbirine yanaşmasını ve yardım etmesini de hep öteleme rolünü üstlenmiştir. Müellifin de belirttiği üzere en azından da bölge Müslümanlarına düşmanlık duyguları yerine dostluk duyguları göstermekten de asla vazgeçilmemelidir.

3.8.2. “Türklerle Hind Müslümanları Arasında Barışma” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Müellif bu makalede, Hindli aktivist Mevlânâ Muhammed Ali’nin, Hindistan milli kongresinde yıllık anlaşıma münasebeti ile yaptığı önemli bir konuşmaya atıf yapmaktadır. Muhammed Ali, Harb-i Umumi ateşkesinden sonra Hindistan hilâfe komitesi tarafından bir heyeti gözetiminde, sadece Türklerin o dönemde içine düştükleri dehşetli meselenin özüne manevi yardımda bulunmak amacıyla Avrupa’ya gönderilmiştir. Paris, İsviçre ve Roma’da bazı Türklerle karşılaşmış, görüşmüş ve bu durum hakkında fikirler vermiştir.

2- Anadolu’da çıkan bir gazeteye makale yazılan bir makalenin yazarı Hindistan müslümanlarını Avrupa’da temsil etmeyen Emir Ali ile Ağa Han’ı hesaba çekerken tüm Hindlileri muhatap alarak haksız eleştirilerde bulunmuştur. Nifak oluşturma düşüncesi taşıyan İngilizce emperyalist gazeteciler aracılığıyla makalenin mealı Hindlilerin gündemine düşürülmüştür. Söz konusu makalenin mealine benzer bazı düşünceler özel sohbetlerde bile gündem olmaya başlamıştır. Harb-i Umumi’de Hindliler bize karşı düşmanlık etmemişlerdir. O dönemde Hindistan şimdikinden daha sıkı şekilde vatandaşlık bilincine sahip olmuştur.

3- Yakın zamanlara kadar doğuda birlikte hareket eden milletler arasında İngiliz emperyalizmi başarılı bir şekilde nifak çıkarmış ve ayrılıkçı fiiller ortaya koymuştur. İttihat ve Terakki hükümeti masonlar elinde kalmış imansız kişilerden oluşmuş gibi göstermeye çalışan İngiliz emperyalizmi, umumi harp zamanında pek çok doğu memleketleri gibi Hindistan’da da büyük propagandalar yapmıştır.

4- Harb-i Umumi’de Hindli müslüman askerler Türklere silah kullanma konusunda İngiliz emperyalizmine karşı çıkmıştır. Hind askerleri arkasında ve arasında özellikle İngiliz askeri birlikler yerleştirilerek onaları itaate zorlamışlardır. İngilizler itaat etmeyen bu askerleri cezalandırmak için ülkeden çıkarmış ve uzaklaştırmıştır.

³⁷⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 69.

5- Müellif, Doğu milletleri arasında özellikle Hindlilerle tam bağımsız geleceğimizden dolayı, hatırlamak maksadıyla tedbirli siyaset tarzı edinmeye muhtaç olduğu iddiasında ısrar etmiştir.

3.9. Türkler İle Mısırlıların İlişkileri (Makale - 8-)

Bir taraftan İslam saltanatının kadim hakimiyetine bina edilen bir hakkı üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nun/Bab-ı Âlînin Mısır ile siyasi yakınlığı güçlendirmeye çalışması, diğer taraftan dahi idari dehası, zekası ile bilinen dedeleri Muhammed Ali'nin iktibâs eylemiş olduğu yarı bağımsızlık yetkisine bağlı olarak Osmanlı Devleti'nden/Devlet-i Âliyye'den bölücülük eğilimi göstere gelen Hidivlerin³⁷⁸ siyasi meslekleri İngiltere'nin Mısır'da yerleşmesine başlıca bir sebep olmuş denilirse hatalı bir hükümde bulunulmuş olmaz. Zaten genellikle doğunun hukuk ve hürriyet ışığı veya İslam ümmetlerinin tek cins olma ve dayanışmayı yoketme ve bunun üzerine doğuda batılılar egemenliğinin tesisi en ziyade doğu işlerinin döndürülmesini ele alan üst düzey şahısların fâhiş bir derecedeki hırsları ile yalnızlık hırsından uzak duranlarından gönderilmiş olduğu tarihen sabittir. Yakın vakitlere gelinceye kadar doğu memleketlerinde kamuoyu denilen şeyden eser yok idi. Burada mevzu hissedilen ilişkiler eğer Türk milletiyle Mısır halkının esas menfaatleri üzerine telakki edilmek lazım gelmiş olsaydı, memleketin arasında müşkilât değil, soğukluk bile³⁷⁹ meydana gelmez, hak yerini sükûnetle bulur ve bu iki memleket halkından her biri diğerinin kendi yurdunda müstakil ve mutlu olarak yaşaması için yalnız temenniler icrâsiyle kalmaz, hem de kardeşlik dayanışması diğerine her hal ve anda teşmil etmek isterdi. Bu gün bu iki halkın ilişki biçimine dikkatle bakarsak kadim bağların hiçlik derecesine yanaştığını üzülerik görürüz.

Türk ırkı bireylerinin Mısır'daki hatalı ilişkilerindeki durum kadîm ve azîmdir. Geçmişte yapılan kusurlar zarfında on binlerce Türk fertleri Mısır toprağı üstünde yerleşip kalmıştı. Bir memleketteki müslüman içtimai heyetine orada yerleşip yaşayan müslüman muhacirleri az vakit zarfında yutma, yutulma kendi özel cisminde dönüşür. Bunun üzerine çekilme ve dönüşme şahısların asli mahiyetleri çok kere bilinemez olup gider. Bununla birlikte Mısır'ın bir çok cihetlerinde hala Türk isimleri taşıyan çiftçi, fellahlaşmış ailelerin torunlarına rastlanır. Mısır'ın meşhur alimlerinden büyük müftü merhum Şeyh Muhammed Abduh³⁸⁰ kadim dedenin Türkmen olduğu ve onun ailesinin Yavuz Sultan Selim ordusunu takiben Mısır toprağına geçen Türkçe konuşan bir aşiret kafilesine mensup olduğu aile geleneklerine atfen bana nakletmişti. Hâlbuki Mısır'da bizzat Türk fertlerin bırakmış olduğu eserlerin aslı bile bu gün unutulmaya ve hatta inkâra uğratılmaktadır. Bugün Mısır'da Türk nüfuzu adına ciddi ve esaslı hiçbir şey bırakılmamış gibidir. Çin'de batan önceleri³⁸¹ Mısır'a gidip yerleşip yaşamış

³⁷⁸1867 yılından itibaren Mısır valilerine verilen unvan.

³⁷⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 70.

³⁸⁰ Muhammed Abduh(1849-1905). Mısırlı İslâm düşünürü, yenilik hareketinin öncülerinden. Detaylı bilgi için bkz. Özervarlı, M. Sait, DİA, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-abduh>

³⁸¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 71.

olan ve Türk olan veya Türk sayılan birçok ailelerin torunları Türkçe bile konuşamıyorlar. Gerçekte hala Mısır'da bazen Arnavutluk'a ileri süreyle gelen -aslen Türk- bir emiri ailesi vardır. "Emiri ailesi" diyorum; çünkü başlangıçta "sultan" sonra da terfi sadedinde "melik" unvanı, o hanedanın başkanına hem Mısırlıların hem de Türklerin tam bağımsızlıklarını hiç içine sindiremeyen bir yabancı emperyalizmi tarafından yöneltmiş bir şekilde verildiğinden samimi bir doğulu kalbi onu kullanmaktan hoşlanmaz.³⁸²

Bu emiri ailesi üyesi kendi aralarında Türkçeyi hala kendi ana dili ve Irakî olarak kullanmaktadırlar. Bunlar yalnız Türkçenin konuşulmasını bilirler ve çok azı bu dilden sınırlı bir derecede yazıp okur. Hele geçmiş müştereklerimizin güç ve kabiliyetlerini layıkıyla anlama çabasına ve bunun üzerine mensubiyet cinsi bağları duygusunu devam ettirmeye kaynaklık eden tarihi eserlere³⁸³ve kadim bildiriye okuyacak derecede yazılı dile vakıf olanları enderdir. Bazı doğulu müstesnalar bulunmakla beraber bu aile üyelerinden bir haylisinin gerek mal kaygısı gerek gelecek arzusuyla İngiltere'ye dalkavukluk ettikleri ve Türklükten uzaklaştıkları görülmektedir.

Mısır'da Türk ırkına mensup olan veya Türk unsurundan sayılan tali derecede birçok aile fertleri vardır ki bunlardan bazıları özellik, asliyet hürmet ve muhabbet göstermeyecek derecede bize yabancı olmuşlardı. Bazıları ise menfaatleri ortaya çıkınca vatanperver tavrı takınırlar. Hallerine dikkat edilirse samimiyetsizlikleri bütün çıplaklığı ile anlaşılır. Bunlar arasında hala çifte pasaportlular bulunduğu yani milli sınırlarımız dahilinde kaldıkça Türk ve onun dışına çıkınca "İngilizler tarafından doğrulanan Mısır hükümeti" pasaportu taşıyanlar olduğu işitilmektedir. Bu gibiler³⁸⁴ arasında asli menşelerindeki halkı yani bizleri beğenmeyecek surette gurur satanlar bile görülmüştür. Gurur ve üstünlük duyguları pamuk tarlalarına sahip olmaktan hiçbir şeye dayanamayan bu soylu kimselerin Türklükle olan alakaları ancak pamuk ipliği ile bağlı bulunduğu çoktan beri bulunuyordu. Bu sınıfta bulunan kimselerin genel savaşa/Harb-i Umumi'de İngilizlere temayül edenleri bile şaşırtıcı bakışlara çarpmıştır. Bu gibilerin şahsiyetleri bizlerce malum olmak ve fırsatı gelirse her halis Türk tarafından gerçek mahiyetleri üzere takdir edilmek gerekir.

³⁸² İngiltere'nin bazı doğu memleketlerini kendi imparatorluğu dahilinde bulundurmak için müracaat eylediği vesaitten biri de hırs-ı cahilleri ekseriyet üzere hududu tabiiyeden taşıp aşan şark rical-i müteneffize ve âmiresine körükleyici unvanlar bahş eylemektir. Böylece Mısır'ın, Hicaz'ın, Mâverâuş-şerîatin, Irak şibh-i müstakbel olan hükümdarları ve kezâlik İngilizler fütûhât-ı şarkıyye için Kurhaaskerlerini veren (Nepal) imâret-i Hindiyyesinin prensi "şevketli, haşmetli" gibi şahane elkâblar ittihaz eylemişti. Londra'da Hind müslümanlarının yardımıyla çıkan Muslim Standard Ceride-i Usbuiyyesi'nin 9 Şubat 1922 tarihli nüshasında ve Paris'te yine muâvenet-i müslimîn ile neşredilmiş olan Orient&Occident Mecmuası'nın o tarihlerde zuhur eden cildinin 370. sahifesinde munderiç bulunan ve memleketimizde cumhuriyetin tesisinden mukaddem tab' olunan "Mısırlı ve Türk Muhâdeneti" unvanlı makalem o münasebetle şu sözleri ihtiva eyler: "Bazı şarklı ümeranın memalik-i şarkıyye üzerine vaz'-ı hâkimiyet eden düvel-i efrinciyyeden büyük unvanlar almak için gösterdikleri arzu el-yevm hal-i teyakkuzda bulunan şark milletlerini kendilerinden o kadar soğutmuştur ki bu milletler artık İslamiyetin fil-asl (demokrasi) ahkâmını yürüten/mürevvic olduğunu ve anca esasen mültezim olan şekl-i hükümetin cumhuriyet bulunduğunu iyice anlamağa başlamışlardır."

³⁸³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 72.

³⁸⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 73.

Bölgemizde faydalı şahsi düşüncelere göre bu gibi durumlarda vaziyet almaya sonrasında da meydan verilmeyeceği ve melik ve millet nokta-i nazarından kötülük isteyenlerin ve istemeyenlerin temyizi keyfiyeti daha ziyade özen ile icra olunacağı ümit edilir. İsimlerini açıklamanın uygun olmadığı gibi örneğini arzına da ifade etme zemini uygun değildir. Yalnız Kurtuluş Savaşı başlangıcında “*Türkler Süveyş Kanalı’nı geçerler ise Tüfenki ele alıp da onları kovmaya gidecek ilk Mısırlı ben olurum*” demiş olan bakanlar başkanı asla Türkiyeli olarak bilindiği gibi hanımı da İstanbullu bir Türk kadınıymış.

Lloyd Corc³⁸⁵ tarafından haçlıların en şerefliisi olmak üzere tavsif edilmiş bulunan Mareşal Allenby³⁸⁶ savaş sonrası Filistin’den Mısır’a döndüğü vakit yine bu eski bakanlar başkanının onu³⁸⁷giderek “galibiyetinizden dolayı” yılışa yılışa tebrik eylediğinin “Daily Mail”³⁸⁸ isimli İngiliz gazetesinden kesilip alınan gerçek tasvire karşı bir ihanet delili olmak üzere mahfuzdur.

Doğal olarak bunlar ibretle karışık hallerden olmak üzere kaydedildi. Mısırlılar denilince biz çoğunlukla eski Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa ve Asya’daki memleketlerin, ülkelerin kısımlarına yerleşmek, vatan edinmek için Mısır’a giden ve Türkçe konuşan fertlerin torunlarını murad ediyoruz. Mısır halkının en büyük kitlesini oluşturan ve fellah denilen insanlar kısmı hakkındaki malumatımız pek yüzeyseldir. Mısır fellahları, çiftçileri itibar edilen vatanımızın evladı hakkında kadimden hayırhahlık ve kardeşlik duygusu belirtileri eserleri gösteregelmişlerdir. Zeki ve çalışkan ve zorluklara pek tahammüllü olan fellah cinsinin milletlerarası kazanmakta olduğu önem ve doğu dayanışması yapabileceği önceki hizmetleri Türk devlet adamlarınca hakkı ile takdir edilmemişti. Gerçekte Sultan Abdulaziz Devri vekillerinden bazıları rütbelere, nişanlar verilmesiyle³⁸⁹ ve itibar sahibi fellahlardan bazılarının kalplerini okşamağa çalışmışlardı. Ancak bu gibi tedbirli bir mutlak egemenliğin özel faydası suretinde kabul edilmişti ve etkileri -kendileri için tam bağımsızlık ve keyfi idare sistemi isteyen- Hıdivliler rekabeti esas alan tedbirleri ile hükümden düşürülmek istenilmişti. Zamanımızda lazım gelen şey genel milli tedbirleri kabilinden olmak üzere Türklerle Mısırlıların barış sebeplerini desteklemeyi sağlamaktır.³⁹⁰

³⁸⁵ David Lloyd George (1863-1945), İngiliz devlet adamı. Bkz. Pehlivanlı, Hamit, Atatürk Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/david-lloyd-george-1863-1945/>

³⁸⁶ Edmund Henry Hynman Allenby, 1. Vikont Allenby (23 Nisan 1861’de doğdu, Brackenhurst, Southwell yakınında, Nottinghamshire-İngiltere - 14 Mayıs 1936, Londra’da öldü), mareşal, atlı süvarilerin son büyük Britanyalı lideri. Detaylı bilgi için bkz. Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Edmund-Henry-Hynman-Allenby-1st-Viscount-Allenby>

³⁸⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 74.

³⁸⁸ Londra’da 1896’dan bu yana yayınlanan günlük gazete. Bkz. Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://www.britannica.com/topic/Daily-Mail>

³⁸⁹ Millet Meclisi’nin kararlarını incelemekle görevli başka bir meclis olup, Osmanlı İmparatorluğu’nun 1877 ve 1908 meşrutiyetinde üyeleri hükümetçe seçilmişti (bkz. Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitapevi, 1993); Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 54.

³⁹⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 75.

Mısır ile ümit edilen gelecek bağlantılarımızda biz dâima Mısır çiftçileri/fellâhları ve nüfus sayısı gibi anlama ve medeni özellikleri de artmakta bulunan ümmetin çoğunluğu büyük bir hassasiyet ve özenle anlamalıyız:

Bugün Mısır'ın en büyük serveti de bunların ellerine geçmek üzeredir. Gelecekte Mısır ile sosyal, bilgiye dayalı/irfânî, iktisâdî ve siyâsî münasebette bulunmak istersen kendimizi fellâh halka iyi tanıttirmek ve sevdirmeye yöntemlerini bilmeli ve bulmalıyız ve bu halkın itibar sahibi ve mütevellinin ileri gelenleri memleketimize cezbe ve onunla devamlı surette bağ kurmaya çalışmalıyız. Mısır Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti sayılırken nüfus sayısı birkaç milyon tahmin ediliyordu. Bu gün on beş milyona doğru hızla yaklaşmaktadır. Ailelerde temizliğe, koruyucu hekimliğe/hıfzıssıhhaya, çocukları ihtiyatlı ve makul suretlerle yetiştirmeğe ve medeni hayatın diğer gereksinimlerine bağlılık arttıkça fellahların nüfusu da nispeten artacaktır. Benzer şekilde fellahlar arasında zengin olanlar artmakta olduğundan medeni hayatın söz konusu gereksinimlerine olan bağlılık dahi tabii olarak daha fazla gösterilecektir.

Eski Türk medeniyeti eserlerinden birçoğu Mısır'a girdirilmişti. Muhammed Ali yönetiminde ise Türk dili ve edebiyatı ile merasim ve hayat şekillerinden birçokları da pek ziyade revaç bulmuştu. Kahire'deki meşhur Bulak Matbaası'nın³⁹¹ vaktiyle bastırmış olduğu Türkçe ilmi ve edebi eserler değer ve hayret verici bir çoğunluk³⁹² hayret verici bir dereceye varmıştı. Hal böyle iken bundan yirmi seneye yakın bir müddet önce Türkçe bir kitap baskısı için Kahire'de bir Suriyeli Hristiyan'ın matbaasından daha uygunluğunu ve muktedirini bulamamıştım. Gerçekte yarım asırlık bir zamandan beri Mısırlılar arasında lisani, içtimai, siyasi ve iktisadi mevcut olan Türk nüfuzunu yok etmeye çalışmakta olan İngiliz memurları, Türkiye ve Mısır arasındaki tanışma ve yakınlaşması hala engellere uğramaktadırlar. Buradan Mısır'a gitmek isteyen Türkler hakkındaki arşiv nitelikli kayıtlar Mısır hükümeti adına o memurlar tarafından idame edilmektedir. İskenderiye'ye giden Türk gemilerine karar verilmiş sorunlar ortaya çıkması için İngilizler Mısır memurları şeklinde gemicilerimiz karşısında boy gösteriyorlarmış. Diğer taraftan dahi yalnız "Hidiviyye" ismini taşıyan İngiliz bandıralı gemiler değil hatta yeşil zeminli, bir ay ve üç yıldızlı yine Mısır bayrağını taşıyan ve Yunan sermayesiyle işleyen İskenderiye gemileri limanlarımıza serbestçe gelip gitmektedirler. Yalnız bizim taraf için hak tanımazca olan bu haller galiba Mısırlılar gerçek tam bağımsızlık elde edinceye kadar devam edilecek gibidir. Hâlbuki limanlarımızla İskenderiye arasındaki nakilde, trafikte bir önemli bir hisseye sahip olmak, Türk gemiciliği hususi emellerinde bulunmak gerektir. Acaba Mısır'daki İngiliz memurlarının bu babda akıllarını başlarına getirecek uluslararası ilişkilerde karşılıklılık/mukâbele-i bilmisil vasıtaları bulamaz mıyız Mısır'dan -özellikle³⁹³ yaz mevsimini geçirmek emeliyle- bu taraflara gelmek arzusu besleyen itibarlı fellahların kaynaklarından sızan eden ve çoğu Mısır'da yerleşik Suriyeli Hristiyanlar

³⁹¹ Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından 1820 yılında Mısır'ın Bulak şehrinde kurulan basımevi. Detaylı bilgi için bkz. Kut, Turgut, DİA, Erişim Tarihi: 01.02.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulak#2-bulak-matbaasi>

³⁹² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 76.

³⁹³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 77.

tarafından idare edilen bazı Arapça gazetelerin Türkiye hakkında daimi surette ve bir derece mertebe altında yaydıkları uydurma veya te'villi haberlerin etkileriyle vesveselere düşerek buradan uzaklaşmaya mecburiyet hissetmektedirler. Biz ise batıda olduğu gibi doğuda dahi karşılıklı veya yalanlayıcı tarzda propagandalar yapmalarından aciz kalıp gitmekteyiz.

Anadolu ürünleri/mahsulâtı için Mısır'da büyük bir sürüm pazarı temini mümkün iken iki memleket arasında sınırlı alışverişler bile en ziyade bize düşman olduklarını göstere gelen doğulu bazı gayri müslimler vasıtalarıyla icra edilmektedir. Mısır'da Türklerin yapabilecekleri birçok işler Türkler gibi Mısırlıların dahi kanlarını emen Rumların ellerindedir. Yabancı sömürgecilerinin tahkim aleti kesilen ve her zaman Mısırlılar içinde bir tehlike unsuru teşkil eden birkaç yüz bin Yunanlıdan Mısırlı fellahların yakayı kurtarabilmenin Türkiye kardeşliğinin bireysel yardımları ile kolay hale gelir eyler. Mısır'ın hemen her köyünde bakkal dükkânı açan Yunanlılar haşhaş kaçakçılığı ve gül satışı ile zavallı fellahların sıhhatlerini zehirlemeye ve bozmaya çalışmaktadırlar.

Sosyal, ticari ve iktisadi bağlantılar oluşması veya var olanların yenilenmesi için Türklerin Mısır'a gitmeleri Mısırlıların Türkiye'ye gelmelerinden³⁹⁴ ziyade engellere maruz kalmaktadır. Her sene yaz mevsimi Avrupa'nın hava değişimine mahsus olan yerlerine giden binlerce Mısır'ının büyük yönelimlerini -meydana getirilen sorunlara rağmen- gelecekte Türk mesirelerine, sahillerine, kaplıcalarına vesâir havadar yerlerine çağırabilmek için gerek buraca gerek Mısırca ittihaz olunacak birçok tedbirler ileri sürülebilir. Bu münasebetle her düşünceden önce şu nokta-i nazar dikkate alınmak lazım gelir ki biz artık yürüdüğümüze biraz düzen ve rahat sebepleri sokmalıyız. Bu hususta daha sonra sebebe meydan verilmeyeceği ümit edilir. Misafir kabulüne layık bir yurdun medeni hayatından kendimizde rahat ve istifade ederiz. İade makamlarını memurunu ise gezginlerin hakkında kolaylaştırma vazifeleri daha ziyade koruma ve özen göstermelidir.

Mısırca alınacak tedbirlere gelince:

Bu maddenin özel tarzda izin gerekir. O babda ikazlar ve düşüncelerin basımı ve duyurulması ise ancak Mısır'ı silahlı işgal altında tutmakta onlara müdahale vasıtaları olan ve binlercesi İngilizlerden artan Mısır koçanını kemirmek üzere Mısır ülkesine gidip yerleşen Rum ve Ermenilerin ve Suriye Hristiyanlarının kılık değiştirme tedbirlerine müracaat etmelerine sebep olur. Yaz mevsimleri Mısır'dan buraya meydana gelebilecek akın gibi kışın dahi buradan iklimi müsait bulunan Mısır'a gezinti yoluyla veya ilmi, ticari ve sanayi gibi maksatlarla seyahatler³⁹⁵ teşvik edilmek ve seyahatlerimize kolaylaştırmalar gerektir. Türk musikisinin, Türk ahçılık sanatının/tabahatının Mısır'daki kabul edilmiş olmasından bile dostane propagandalar üretme vasıtaları oluşturulabilir. Dünyanın en büyük lisanlarından biri olan pek önemli edebiyata sahip olan hükümler ve kadim felsefemizin en önemli kısımlarını ihtiva eden Arapçanın düşüncelerimizde vukufiyetle devam etmesi ve dilimizin

³⁹⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 78.

³⁹⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 79.

Mısır'da yeniden revaç bulması eğitimi maksadıyla Mısır ve Türkiye yüksekokulları arasında –bazı Avrupa ve Amerika eğitim kurumlarının yaptıkları gibi- öğrenci değişim programı oluşturmak uygundur ve bunu yürürlüğe koymak da nispeten kolaydır.

Etnik köken ve maneviyat bağlantılarının yenilenmesi, tefekkür, anlayış, sosyal ve hatta ticari bağlantıların geliştirilmesine de yardım eder. Mısır zengin idi, yine de zengindir ve gelecekte de zengin olacaktır. O memlekette olup ticaret açmak, iktisadi ilişkiler vasıtaları aramak memleketimizin müteşebbisler ve kazanma için küçümsenecek işlerden değildir. Gerçekte Türklerle Mısırlıları birbirlerine belirli tekrar edecek bir büyük etken İslam toplumu tarafında bulunur. Bu esas dikkatlerden uzak tutmamakla beraber Mısır'daki Hristiyan Kıptî³⁹⁶ toplumunun Mısır ümmetince olan önemli konumlarını ve duygularını/mevki-i mühimmelerini ve hissiyatını ve Mısır'ın Müslüman milliyetseverlik ile birlikte Mısır'ın bütününün kurtuluşuna çalışmalarını dahi takdir eylemekliğimiz lazım gelir. Şark Hristiyanları arasında hakiki bir vatanperverlik göstererek yabancı sömürgeliğinin bozgunculuk/nifakçılık teşebbüslerine kapılmayan ve ona siyasi malzeme olmayan bir topluluk var³⁹⁷ise o da Kıptî denilen Mısır'ın yerli Hristiyanlarıdır. Mısırlılarca senelerden beri bir milli tam bağımsızlık ruhsatı hükmüne giren “*Mısır Mısırlılarıdır*” kâidesi gerekliliğine her milletten daha fazla bizim riayet ettiğimizi ve Mısır'ın bu tam bağımsızlık alma hususundaki milli mücadelesinde Mısırlılara kalbi olarak bütünüyle yönelişe kalbiyle taraftar olduğumuzu sözlü ve yazılı ve mümkün olduğu takdirde uygulamada/fiilen dahi ispata çalışmıyoruz.

İlk fırsatta Mısır'da diplomasi temsilcisi veya konsolos gibi dışişleri görevlileri bulundurmaya gayret edildiğinde o resmi makamlar benzeri için meydana gelecek tayinlerde dostlar ve tanıdıkları değil hakikaten en uygun ve en layık olan halis Türkler aramak gerekir ve aksi halde bu türlü ümit edilen tedbirlerin etkileri şüpheye maruz kalır. Eski bir zihniyet ile yine “*Aman İngilizler buna ne derler? İngilizler hiç bırakırlar mı? Bu gibi şeyler İngilizleri aleyhimize çıkarmağa değer mi?*” yollu tembelce düşüncelere meydan verilmeyeceği ümit edilir.³⁹⁸

3.9.1. “Türkler İle Mısırlıların İlişkileri” başlıklı makalenin analizi

Müellif bu makalede, İngiltere'nin Mısır'da yerleşmesini iki gerekçe ile açıklamaktadır:

Birincisi farklı bir mücadele yöntemi benimsemeksizin, sadece Müslümanların saltanatının kadim egemenliği ile temellendirilen bir hak üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır ile siyasi yakınlığını güçlendirmeye çalışması,

³⁹⁶ Kıptî, Mısır'ın yerli ve Hristiyan halkı için kullanılan isim. Bilgi için bkz. DİA Editörleri, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiptiler>

³⁹⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 80.

³⁹⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 81.

İkincisi yönetim başarısı ile öne çıkan Muhammed Ali'nin benimsediği yarı bağımsızlık yetkisine dayalı olarak Osmanlı Devletinden bölücülük eğilimi gösteren Hidivlerin siyasi yöntemleri İngiltere'nin Mısır'da yerleşmesinin temel sebepleri olarak değerlendirmiştir.

Müellife göre genel olarak doğu dünyasının hukuk ve özgürlük düşüncesi veya müslüman dünyanın tek tip olma çabası ve giderek dayanışmanın zayıflaması ile birlikte doğu coğrafyasında batıların zaman içinde bölgede egemenliğini kurması, ağırlıklı olarak doğu siyasetinde batıların profesyonel ve sistemli çalışmaları tarihi olarak bir realitedir. Son dönemlerine kadar doğu ülkelerinde kamuoyu oluşturulamaması da farklı bir etken olarak değerlendirilebilir. Yine müellife göre, şayet ilişkiler Türkler ile Mısırlıların asıl menfaatleri eksenine üzerine kurulmuş olsaydı, ülkeler arasında bir anlaşmazlık meydana gelmez,³⁹⁹ husumetin yerini dostluk alır, barış eksenli ilişkiler gelişirdi. O dönem itibarıyla Türkiye-Mısır arasındaki halkın ilişki şekline bakıldığında kadim ilişkilerin adeta yok denecek kadar zayıf olduğu görülmektedir.

Müellife göre Türk diplomatların Mısır üzerindeki sorunlu ilişkileri kadim bir gelenek haline gelmiştir. Geçmişe dönük sorunlu ilişkiler sebebiyle on binlerce Türk insanı Mısır sınırları içinde kalmıştır. Mısır nüfusu açısından az bir sayıyı oluşturan bu azınlık nüfus, zaman içerisinde dejenerasyona uğramış ve gerçek hüviyetlerinden uzaklaşmıştır. Bütün bunlara rağmen öz benliğini kaybetmeyen çok az sayıda Türk nüfus Mısır'da kalabilmiştir. Mısır'da bazı Türk isimleri taşıyan çiftçi ailelerin torunlarının varlığı bunu ispat etmektedir. Sözelimi, Mısır'lı meşhur alim, müftü merhum Şeyh Muhammed Abduh'un dedelerinin Türkmen olduğu ve ailesinin Yavuz Sultan Selim ordusunu takip için Mısır'a gelen ve Türkçe konuşan bir aşirete mensup olduğu rivayet edilmektedir. Oysa Mısır'da Türkler tarafından inşa edilen tarihi eserlerin isimleri silinmeye ve unutulmaya terk edilmiştir.

Müellif sosyolojik tespitlerine şöyle devam etmektedir:⁴⁰⁰

Müellifin bu eseri telif ettiği dönemde Mısır'da Türk nüfuzuna dair hiçbir eser bırakılmamıştır. Mısır'a yerleşen Türk pek çok ailenin torunları Türkçe bile konuşamaz hale gelmiştir. Bu durum bizim adımıza olumsuz bir tarafa evrilmiştir. Tarihi eserleri ve kadim bildirileri okuyacak insan sayısı giderek bitme noktasına gelmiştir. Bazı doğulu aileler istisna edilirse, Mısır'da yaşayan Türk aile üyelerin büyük bir kısmı mal ve gelecek kaygısı ile İngiltere'ye dalkavukluk etmiş ve Türklükten uzaklaşmıştır.

Mısır'da yaşayan Türkler veya Türk unsuru olarak kabul edilen birçok aile, asli yapısını ve kökenine yabancılaşmıştır. Onlardan bazıları da vatanseverliklerini sadece belli menfaatlere özgülemiş, böylece samimiyetsizliğini ortaya koymuştur.

Bunlar arasında çifte pasaportlu olanlar da olmuştur. Milli sınırlarımız içinde yaşadığında kendisini Türk saymış, sınırlar dışına çıktığında ise "İngilizler tarafından doğrulanmış Mısır

³⁹⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 70.

⁴⁰⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 71-73.

hükümeti" pasaportu taşımayı tercih etmişlerdir. Çifte pasaportlu olanlar arasında⁴⁰¹etnik kökenlerini saklayan hatta Türkleri beğenmeyen bir tavır geliştirenler bile olmuştur. Türklüğü zenginlikle eşdeğer görmeye başlayan bir kitle oluşmuştur. Bu zihniyette olan kişiler arasında, Harb-i Umumi'de İngilizler tarafını tutanlar bile olmuştur. Müellif bu gibi olan Türklerin bilinmesi ve onlara kendilerine yakışan türden muamele gösterilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Böyle yapılması halinde kendilerinden gelmesi muhtemel olan bazı zararlara karşı tedbirli davranılmış olacaktır. Kurtuluş savaşının ilk dönemlerinde üst düzey yöneticinin kendisi Türkiyeli ve hanımının da İstanbullu bir Türk kadını olması, muhtemel tehlikelere dikkat çeken müellifi, şu sözler endişesinde haklı çıkarmıştır:

*"Türkler Süveyş kanalını geçerler ise tüfenki ele alıp da onları kovmaya gidecek ilk Mısırlı ben olurum"*⁴⁰²

Lloyd Corc tarafından haçlıların en şerefliisi olarak nitelendirilen Mareşal Allenby, savaş sonrası Filistin'den Mısır'a döndüğünde, yine aynı üst düzey yönetici,⁴⁰³ galibiyetinden dolayı onu tebrik etmiştir. Bu durum dönemin İngiliz gazetelerinde manşet haber yapılmıştır.

Burada Mısırlılar denilince özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Asya'daki memleketlerin, ülkelerin kısımlarına yerleşmek, vatan edinmek için Mısır'a giden ve Türkçe konuşan fertlerin torunları kastedilmektedir.

Müellife göre Mısır fellahları, Türklere karşı öteden beri hep iyilik duyguları beslemiş ve bunu pratik hayatlarında da göstermiştir. Zeki, çalışkan ve sabırlı olan fellahların uluslararası alanda ağırlıkları ve doğu dayanışması açısından önemi Türk devlet adamları tarafından gerektiği kadar anlaşılamamıştır. Sultan Abdülaziz döneminde onların vekillerine verilen bazı rütbe ve nişanlar,⁴⁰⁴ itibar sahibi bazı fellahların beğenisini kazanmış olsa da gerçekte yeterli ilgiyi bulamamıştır. Bundan dolayı müellif kendi döneminde Türklerle Mısırlıların barış sebeplerini desteklemeyi sağlamak için milli tedbirler alınmasının gerekli olduğuna işaret etmiştir.⁴⁰⁵ Sonuç itibariyle müellif, Mısır ile sağlam iletişim için genellikle Mısır fellâhlarının ve medeni özelliklerini giderek arttırmalarının gelecek siyaseti açısından önemli olduğunu ifade etmiştir.

Mısır'ın en büyük servetine de egemen olmaları nedeniyle gelecekte Mısır ile sosyal, ilmi, iktisadi ve siyasi iletişim kurabilmek için fellah halk ile samimi ve kalıcı ilişkiler geliştirmek gerekir. Müellife göre Mısır Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletiyken nüfusu birkaç milyonu. Müellifin bu çalışmayı yaptığı dönemde ise on beş milyon kadardır. Hayat kalitesi arttıkça

⁴⁰¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 73.

⁴⁰² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 74.

⁴⁰³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 74.

⁴⁰⁴ Millet Meclisi'nin kararlarını incelemekle görevli başka bir meclis olup, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1877 ve 1908 meşrutiyetinde üyeleri hükümetçe seçilmişti (bkz. Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, 1993; Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 54).

⁴⁰⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 75.

fellahların nüfusu da artmıştır. Fellahların zenginleri arttıkça medeni hayatın ihtiyaçlarına bağlılık da daha fazla gösterilmiştir.

Müellifin tespitlerine göre Eski Türk medeniyeti eserlerinin çoğu Mısır'a götürülmüştür. Muhammed Ali döneminde, Türk dili ve edebiyatı ve hayat pek çok hayat tarzı Mısır'da tanınmıştır. Kahire'deki Bulak Matbaası'nda pek çok Türkçe ilmi ve edebi eser basılmıştır.⁴⁰⁶Yine müellife göre yarım asırdan beri Mısırlılar arasından dil, sosyal, siyasi ve iktisadi potansiyele sahip Türk nüfuzu ve Türkiye ile Mısır arasındaki yakınlaşma İngiliz memurları tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Çünkü Türkiye'den Mısır'a giden Türklere ait arşiv nitelikli kayıtlar Mısır hükümeti adına İngiliz memurlar tarafından kayıt altına alınmaktadır. İskenderiye'ye giden karşılaşmıştır. Türk gemileri de Mısır görünümlü İngilizler memurlar tarafından farklı sorunlarla karşılaşmıştır.

Diğer taraftan sadece "Hidiviyye" adını taşıyan İngiliz bandıralı gemiler değil Mısır bayrağı taşıyan ve Yunan sermayesiyle çalışan İskenderiye gemileri de limanlarımıza serbestçe girip çıkmaktadır. Müellif bu durumun Mısırlıların gerçek bağımsızlıklarını kazanıncaya kadar devam edeceğini söylemektedir. Limanlarımızla İskenderiye arasındaki taşımacılıkta önemli bir paya sahiptir. Dolayısıyla Türk gemiciliği İngilizlerin özel ilgi alanına girmiştir.

Müellif burada "Acaba Mısır'daki İngiliz memurlarının bu konuda akıllarını başlarına getirecek uluslararası ilişkilerde mukâbele-i bilmisil yolları bulunamaz mı? diye anlamlı bir soru sormakta ve döneme ait tespitlerine devam etmektedir.⁴⁰⁷ Mısır'dan yaz mevsimini geçirmek için bölgeye gelmek isteyen itibarlı fellahların kaynaklarına göre, çoğu Mısır'da yerleşik Suriyeli Hristiyanların çıkardığı bazı Arapça gazeteler, Türkiye aleyhinde düzenli olarak uydurma haberler yaydıkları için bölgeden uzaklaştırılmıştır. Müellif, batıda olduğu gibi doğuda da karşılıklı veya yalanlayıcı tarzda propagandalar yapmalarından aciz kaldıklarını söylemektedir.

Müellife göre Anadolu ürünleri için Mısır büyük bir Pazar olduğu halde iki ülke arasındaki ticari ilişkiler kasıtlı olarak azaltılmış ve ticaret doğulu bazı gayri Müslimlere verilmiştir.

Mısır'da Türklerin yapabilecekleri pek çok iş Türkleri ve Mısırlıları kullanan Rumların elindedir. Müellif, yabancı sömürgecilerinin sembolü haline gelen ve Mısırlılar için ciddi bir tehlike unsuru haline gelen ve sayıları birkaç yüz bin olan Yunanlıdan Mısırlı fellahlarının kurtulabilmesinin sağlam ve samimi ilişkiler geliştirmesi ve bireysel yarınları ile mümkün olacağını ifade etmektedir. Benzer şekilde Mısır'ın her köyünde bakkalcılık yapan Yunanlıların haşhaş kaçakçılığı ile fellahların sağlıklarını zehirlemeye ve bozmaya çalıştıklarına dikkat çekmektedir.

⁴⁰⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 76.

⁴⁰⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 77.

Sosyal, ticari ve iktisadi iletişim konusunda ya da mevcut ilişkilerin yenilenmesi ve gelişmesi için özellikle Türklerin Mısır'a gitmeleri hususunda engeller oluşturulmuştur.⁴⁰⁸

Müellifin bu konuda Mısırlıların alması gereken tedbirlere yönelik olarak bazı teklifleri olmuştur:⁴⁰⁹

Bu konuda Mısır'ı silahlı işgal altında tutmak için İngilizlerin politikasına hizmet etmek için Mısır'a yerleşen Rum ve Ermeni ve Suriye Hristiyanlarına karşı tedbirli olmak gerekir.

Yaz mevsimlerinde Mısır'dan Türkiye'ye gelmek isteyen, kış mevsimlerinde de Türkiye'den Mısır'a turist olarak veya ilmi, ticari ve sanayi gibi maksatlarla yolculuk yapanlar teşvik edilmeli ve seyahatleri kolaylaştıran planlamalar yapılmalıdır.⁴¹⁰

Türk musikisinin ve aşıcılık sanatının Mısır'da yaygınlaşmasına yönelik teşvik edici tanıtım çalışmaları yapılmalıdır.

Dünyanın en büyük dili ve geniş bir edebiyata da sahip olan Arapçanın düşüncelerimizi yansıtmayı ve dilimizin Mısır'da yeniden revaç bulması için eğitim maksadıyla Mısır ve Türkiye yüksek okulları arasında –bazı Avrupa ve Amerika eğitim kurumlarda yapıldığı gibi– öğrenci değişim programı oluşturulmalı ve yürürlüğe konulmalıdır.

Etnik köken ve manevi ilişkilerinin yenilenmesi, tefekkür, anlayış, sosyal ve ticari bağlantıların geliştirilmesine yardım eder. Mısır geçmişte zengin olduğu gibi müellifin değerlendirme yaptığı dönem itibarıyla de zengin bir ülkedir.

Mısır'da ticari ve iktisadi ilişkiler için vesileler aranmalı ve Türk müteşebbisler yönlendirilmelidir.

Türklerle Mısırlıları birbirlerine bağlayan en güçlü bağ her ikisinin de ağırlıklı olarak İslam toplumu olmalarıdır. Bu noktayı dikkatlerden uzak tutmadan, Mısır'da yaşayan Hristiyan kıpti toplumunun Mısır toplumu açısından önemli konumlarını ve duygularını ve Mısır'ın Müslüman milliyetseverlik ile birlikte ülkelerinin kurtuluşu yönünde çalışmalarını takdir etmek gerekir.

Mısır'ın yerli Hristiyanları olan Kıptiler, doğu Hristiyanları arasında gerçek vatanperverlik göstererek yabancı sömürgeliğinin bozgunculuk teşebbüslerine kapılmamış ve bunu siyasi malzeme olarak görmemiş bir topluluktur.⁴¹¹ Kıptiler, Mısırlılarca senelerden beri milli bağımsızlık ruhsatı hükmüne giren “*Mısır Mısırlılarıdır*”⁴¹² ilkesine bağlı kalmıştır.

⁴⁰⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 78.

⁴⁰⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 79-80.

⁴¹⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 79.

⁴¹¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 80.

⁴¹² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 81.

Müellife göre Türkler her millettten daha fazla Mısır'ın tam bağımsızlık çalışmalarına her türlü desteği vermelidir. Bunu her alanda sözlü, yazılı ve mümkün olan her uygulama ile göstermelidir.

Mısır'da diplomatik temsilci/konsolos gibi dışışleri görevlileri tespit ve tayin edilirken söz konusu resmi makamlar için yapılacak atamalarda liyakat esasına özen gösterilmeli ve bu kişiler halis Türklerden olmalıdır. Şu geleneksel algılardan vazgeçilmelidir:

“Aman İngilizler buna ne derler? İngilizler hiç bırakırlar mı? Bu gibi şeyler İngilizleri aleyhimize çıkarmağa değer mi?”⁴¹³

Kanaatimizce tıpkı Hintli Müslümanlarla ilişkilerimizde olduğu gibi Mısır ile olan ilişkilerimizde de İngilizlerin kendi menfaatlerini gözetten düsturları nedeniyle kaynaşma ve birliktelik sağlanamamıştır. İngiliz etkisinin nispeten zayıfladığı durumlarda ve zamanlarda bu dindaş milletler birbirlerine yaklaşıp ilişki kurmaya ve karşılıklı yakınlaşmaya dönük adımlar attıysa da bunlar çok ileri boyutlara taşınamamıştır. Böylelikle kendi içine kapanan bu milletler, Avrupalı devletlerin, özelinde de İngiltere'nin profesyonel ve sistemli bir şekilde Müslüman topraklarda hareket etmesine de zemin hazırlamıştır.

3.9.2. “Türkler İle Mısırlıların İlişkileri” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Bu makalede, İngiltere'nin Mısır'da yerleşmesi iki gerekçe ile açıklanmıştır. İlki, farklı bir mücadele yöntemi benimsemeksizin, sadece Müslümanların saltanatının kadim egemenliği ile temellendirilen bir hak üzerinden Osmanlı İmparatorluğunun Mısır ile siyasi yakınlığını güçlendirmeye çalışması; Diğeri, yönetim başarısı ile öne çıkan Muhammed Ali'nin benimsediği yarı bağımsızlık yetkisine dayalı olarak Osmanlı Devleti'nden bölücülük eğilimi gösteren Hidivlerin siyasi yöntemleri İngiltere'nin Mısır'da yerleşmesinin temel sebepleri olarak değerlendirilmiştir.

2- Müellife göre genel olarak doğu dünyasının hukuk ve özgürlük düşüncesi veya müslüman dünyanın tek tip olma çabası ve giderek dayanışmanın zayıflaması ile birlikte doğu coğrafyasında batıların zaman içinde bölgede egemenliğini kurması, ağırlıklı olarak doğu siyasetinde batıların profesyonel ve sistemli çalışmaları tarihi olarak bir realitedir. Son dönemlerine kadar doğu ülkelerinde kamuoyu oluşturulamaması da farklı bir etken olarak değerlendirilebilir.

3- Yine müellife göre, şayet ilişkiler Türkler ile Mısırlıların asıl menfaatleri eksenine kurulmuş olsaydı, ülkeler arasında bir anlaşmazlık meydana gelmez, husumetin yerini dostluk alır, barış eksenli ilişkiler gelişirdi. O dönem itibarıyla Türkiye-Mısır arasındaki halkın ilişki şekline bakıldığında kadim ilişkilerin adeta yok denecek kadar zayıf olduğu görülmektedir.

⁴¹³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 81.

4- Mısır'da yaşayan Türkler veya Türk unsuru olarak kabul edilen birçok aile, asli yapısını ve kökenine yabancılaşmıştır. Onlardan bazıları da vatanseverliklerini sadece belli menfaatlere özgülemiş, böylece samimiyetsizliğini ortaya koymuştur.

Bunlar arasında çifte pasaportlu olanlar da olmuştur. Milli sınırlarımız içinde yaşadığında kendisini Türk saymış, sınırlar dışına çıktığında ise "İngilizler tarafından doğrulanan Mısır hükümeti" pasaportu taşımayı tercih etmişlerdir. Çifte pasaportlu olanlar arasında etnik kökenlerini saklayan hatta Türkleri beğenmeyen bir tavır geliştirenler bile olmuştur. Türklüğü zenginlikle eşdeğer görmeye başlayan bir kitle oluşmuştur. Bu zihniyette olan kişiler arasında, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafını tutanlar bile olmuştur. Müellif bu gibi olan Türklerin bilinmesi ve onlara kendilerine yakışan türden muamele gösterilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

5- Lloyd Corc tarafından haçlıların en şerefliisi olarak nitelendirilen Mareşal Allenby, savaş sonrası Filistin'den Mısır'a döndüğünde, yine aynı üst düzey yönetici, galibiyetinden dolayı onu tebrik etmiştir. Bu durum dönemin İngiliz gazetelerinde manşet haber yapılmıştır.

6- Yine müellife göre yarım asırdan beri Mısırlılar arasından dil, sosyal, siyasi ve iktisadi potansiyele sahip Türk nüfuzu ve Türkiye ile Mısır arasındaki yakınlaşma İngiliz memurları tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Çünkü Türkiye'den Mısır'a giden Türklere ait arşiv nitelikli kayıtlar Mısır hükümeti adına İngiliz memurlar tarafından kayıt altına alınmaktadır. İskenderiye'ye giden denizcilerimize de sorunlar yaratılmıştır. Türk gemileri de Mısır görünümü İngilizler memurlar tarafından farklı sorunlarla karşılaşmıştır.

7- Diğer taraftan sadece "Hidiviyye" adını taşıyan İngiliz bandıralı gemiler değil Mısır bayrağı taşıyan ve Yunan sermayesiyle çalışan İskenderiye gemileri de limanlarımıza serbestçe girip çıkmaktadır. Müellif bu durumun Mısırlıların gerçek bağımsızlıklarını kazanıncaya kadar devam edeceğini söylemektedir. Limanlarımızla İskenderiye arasındaki taşımacılıkta önemli bir paya sahiptir. Dolayısıyla Türk gemiciliği İngilizlerin özel ilgi alanına girmiştir.

8- Müellif burada "Acaba Mısır'daki İngiliz memurlarının bu konuda akıllarını başlarına getirecek uluslararası ilişkilerde mukâbele-i bilmissil yolları bulunamaz mı?"⁴¹⁴ diye anlamlı bir soru sormakta ve döneme ait tespitlerine devam etmektedir. Mısır'dan yaz mevsimini geçirmek için bölgeye gelmek isteyen itibarlı fellahların kaynaklarına göre, çoğu Mısır'da yerleşik Suriyeli Hristiyanların çıkardığı bazı Arapça gazeteler, Türkiye aleyhinde düzenli olarak uydurma haberler yaydıkları için bölgeden uzaklaştırılmıştır. Müellif, batıda olduğu gibi doğuda da karşılıklı veya yalanlayıcı tarzda propagandalar yapmalarından aciz kaldıklarını söylemektedir.

9- Müellif, bu konuda Mısır'ı silahlı işgal altında tutmak için İngilizlerin politikasına hizmet etmemek için Mısır'a yerleşen Rum, Ermeni ve Suriye Hristiyanlarına karşı tedbirli olmak gerektiğini ifade etmiştir.

⁴¹⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 77.

10- Müellife göre yaz mevsimlerinde Mısır'dan Türkiye'ye gelmek isteyen, kış mevsimlerinde de Türkiye'den Mısır'a turist olarak veya ilmi, ticari ve sanayi gibi maksatlarla yolculuk yapanlar teşvik edilmeli ve seyahatleri kolaylaştıran planlamalar yapılmalıdır.

11- Türk musikisinin ve ahçılık sanatının Mısır'da yaygınlaşmasına yönelik teşvik edici tanıtım çalışmaları yapılmasını da vurgulayan Müellif, karşılıklı kültürel alış verişi de canlı tutmanın öneminin altını çizmiştir.

12- Yine kültürel birlikteliğimizin sağlanması açısından müellif, dünyanın en büyük dili ve geniş bir edebiyata da sahip olan Arapçanın düşüncelerimizi yansıtmayı ve dilimizin Mısır'da yeniden revaç bulması için eğitim maksadıyla Mısır ve Türkiye yüksekokulları arasında –bazı Avrupa ve Amerika eğitim kurumlarında yapıldığı gibi- öğrenci değişim programı oluşturulmalı ve yürürlüğe konulmalı önerisinde bulunmuştur.

13- Müellife göre Türklerle Mısırlıları birbirlerine bağlayan en güçlü bağ her ikisinin de ağırlıklı olarak İslam toplumu olmalarıdır. Bu noktayı dikkatlerden uzak tutmadan, Mısır'da yaşayan Hristiyan kıpti toplumunun Mısır toplumu açısından önemli konumlarını ve duygularını ve Mısır'ın Müslüman milliyetseverlik ile birlikte ülkelerinin kurtuluşu yönünde çalışmalarını takdir etmek gerekir.

14- Mısır'da diplomatik temsilci/konsolos gibi dışişleri görevlileri tespit ve tayin edilirken söz konusu resmi makamlar için yapılacak atamalarda müellif, liyakat esasına özen gösterilmeli ve bu kişiler halis Türklerden olmalıdır vurgusunu yapmaktadır.

15- Müellife göre Türkler her millettten daha fazla Mısır'ın tam bağımsızlık çalışmalarına her türlü desteği vermelidir. Bunu her alanda sözlü, yazılı ve mümkün olan her uygulama ile göstermelidir.

3.10. Türk Ve Arap İftirakı (Makale -9-)

Türkleri kadimden beri Arap medeniyetinin zayıf, güçsüz suretinde tasvire kalkışmak gereksiz söz kalabalığından oluşan iddiaların en zayıflarından biridir. Türki Arap'ın manevi esaretinden kurtularak kendine yeni gelmiş, milli kimliğini yeni idrak etmiş ve onun kadar irfanını ancak son senelerde ağaç dikme ve tarla ekip biçme gibi göstermek yabancı, alakasız bir iddiadır. Türkler ve Araplar adına sürdürülen mücadelelerde nifakçı sözler ve gerçeklikten uzak deliller yalnız bizim taraftan sarf olunmadı. Arap evladı adına sıcak meydana boy gösteren nice siyasi şarlatanlar daha evvel yaygaralar kopararak “*Arapları Türk tahakkümü altında eziliyor, Arap medeniyeti Türk hâkimiyeti yüzünden doğal inkişafını bulamıyor*” diye dünyayı aldatmaya koyulmuşlardı. Gerçek durumda ise Arap ve Türk kendine has özelliklerinin üzerinde ortak ve birbirini kapsayan bir medeniyetin üstünde bir ortak ve kapsayıcı/evrensel medeniyet vardır ki ona üç yüz milyonu aşkın büyük bir insanlık topluluğunun fertlerine “İslam medeniyeti” ismi verilir.

“Osmanlı Devleti” diye diğer bir nice biten, sönen doğu devletleri gibi esasî Türkler tarafından kurulmuş bir İslam’ın manevi şahsiyeti şeklinde⁴¹⁵ bulunmuştu. Onun idaresinde Araplar ve Türkler ayrı ayrı dil sınırlarına sahip oldukları halde asırlarca siyasi işler birliğini haiz bulunmuşlardı. Türkler, Arap irfanının devam etmesine hizmet ettikleri gibi Arap dili dahi Türklerin manevi, ruhi seciyelerinin ortaya çıkmasında büyük bir âlet vazifesi görmüştür. Demagog, halkı aldatan tarzlarda milleti haddi aşan iddialarla İslam medeniyetini özellikle Arap ve bunun üzerine yabancı bir medeniyet diye karışıklığa çıkarmak sonuçsuzluğa/akamete mahkûm bir teşebbüs olur. Bazı Avrupalı bilginler bile onunla kendi medeniyeti arasında asli ilişkiler bulmaya çalışıyor. O ortak medeniyet Moğolların hem de Türklerin ecdadına gerekli insani faziletlerden hissesi olan hizmetçi bulunmuştu. İslamiyet’ten önce Moğollarla Türklerin ne türlü medeni özelliklere sahip oldukları hakkında inceden inceye araştıran yabancılara bu konuda gerçeğimizi geciktirme yönünde birçok eserler bırakmıştır ki bunlardan bir kaçının isimleri aşağıda olduğu gibi zikredilmek sözün maksadına uygun düşmez ümidindeyim:

Fransız müsteşriklerinden Belûşe’nin Fazlullah Reşîd Eldî’nin kitabı üzerine yazdığı Moğol Tarihi Medhali “Introduction a l’Histotre des Mongols”,⁴¹⁶ Yine Fransız müelliflerden Leon Cahun’nun⁴¹⁷ Asya tarihi hakkındaki “Introduction a l’Histoire de l’Asie” ünvanlı eseri, Alman müelliflerden “Adolf Bastian”ın⁴¹⁸ Doğu Aysa milletlerine dair olan “Die Voelker des Oestlichen Asien”⁴¹⁹ ünvanlı kitabı, *Joseph de Guignes*⁴²⁰ isimli Fransız müellifinin Hunlar, Moğollar, Tatarlar⁴²¹ ve Türkler Tarihi “Historie Generale des Huns, des Turcs”;⁴²² Henry Huveris” isimli İngiliz tarihçinin “Moğollar Tarihi” üzerine yazdığı “des Mogols nam eseri; “History of the Mogols” tarihi üzerine yazdığı isimli eser Michel Baudier⁴²³ isimli Fransız müellifinin “Tavâif-i Etrâkın Diyaneti” hakkında yazdığı tarih “Hiesioir Generale de la Religion des Turck”.⁴²⁴

⁴¹⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 82.

⁴¹⁶ Blochet, Edgard, Internet Archive, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://ia801601.us.archive.org/27/items/introductionlh00blocooft/introductionlh00blocooft.pdf>

⁴¹⁷ Singer, Isidore ve Zadoc, Kahn, Jewish Encyclopedia, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/3902-cahun-david-leon>

⁴¹⁸ Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Adolf-Bastian>

⁴¹⁹ Kitabın dijital baskısı için bkz. Bastian, Adolf, Google Kitaplar, Erişim Tarihi: 01.02.2024, https://books-google-com.translate.goog/books?id=ll0BAAAAQAAJ&printsec=frontcover&_x_tr_sl=de&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc#v=onepage&q&f=true

⁴²⁰ Joseph de Guignes (1721-1800), Çin uzmanı oryantalist bir yazar ve kralın çevirmeni. Detaylı bilgi için bkz. Timur, Taner, *Taner Timur Tarih*, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://tanertimur.org/guignes-joseph-de/>

⁴²¹ Moğol ve Türk topluluklarına verilen genel ad. Bkz. 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tatarlar>

⁴²² *Historie Generale des Huns, des Turcs*, yazarı Joseph de Guignes, eser hakkında detaylı bilgi için bkz. 01.02.2024, https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=503421&materialType=NE&query=T%C3%BCrkler+_+G%C3%B6%C3%A7ler+_+Tarih

⁴²³ Michel Baudier (1590-1645), İslâmiyet ve Türk tarihi üzerine derleme kitaplar yazar bir Fransız. Bilgi için bkz. Ferwerda, Frank Fokke, Michel Baudier, DİA, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/baudier-michel>

⁴²⁴ Michel Baudier isimli Fransız tarihçinin yazmış olduğu eserin orijinal metnine ulaşmak için bkz. Baudier, Michel, *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi*, Erişim Tarihi: 26.01.2024, <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=291130&dkymId=2547>

Malumdur ki İslamiyet Türk gibi Arap'a dahi kardeşlik duygusu ilham eder. Türk ile Arap'ın bu topluluk üzere kardeşçe yaşamış oldukları birçok asırlar olduğu halde ayrılık zamanına, aradaki gerginliğe benzer durumlar eski sicillerde kayıtlı değildir. Türk milleti bunca zamandan beri İslamiyet'in itibarlı nüfuz kuvvetiyle başka ırklardan bulunan hadsiz, hesapsız insan fertlerini kendi manevi şahsiyetine çekme ve onları Türklüğe dönüştürmekle toplumun sayısını artırıp gitmişti. İslamiyet, insaniyetin maddi ve manevi yükselişine hizmet eden bir müessese bulunduğundan nice milletlerin fertleri gibi Araplarla Türkler dahi onun nüfuzu altında pek çok asırdan biri diğerinin doğuşu ile ilgili olmamışlardı. İslam toplumlarının bu iki önemli doğu ırkından gelen evladı ancak son nesillerde hususi milliyet adına birbirlerine zıt birer duruma sokuldu. Bunca çeşitli milletlerin fertlerini ihtiva etmiş ve sonuç itibariyle güçten düşen, zayıflayan Osmanlı Devleti'nin "bütün vatan topraklarını"⁴²⁵ garanti etmiş bazı Avrupa devletleri hakikatte o devletin memleketlerinden bir parça bulunan bir hayli önemli kısımların yağmalanmasını⁴²⁶ eskiden beri kast eylemiş bulunduklarından onun pek çok farklı ırklardan bulunan vatandaşları arasında mevcut olan İslam'ın hemcinsini sarsmağa çalışıyorlardı. Sonuçta itibariyle o devletler girişimlerinde başarılı oldular. Ahlak zaafına tutulan bazı politikacılar ise mürettebatın bölünmesi ve parçalanması vasıtaları imiş gibi hareket eylemişlerdi. Bununla birlikte Araplar ve özellikle Arapça mütekellim oldukları için kendilerine Arap sıfatı veren Suriyeliler arasındaki o çeşitli politikacıların İslam'ın geleceğini yok etmeye çalışan yabancılara alet edilmek bakımından işledikleri hatta Türklere atf olunabilecek her türlü ayrılıkçı hareketten daha vahimdir. Ya kötü yönetimden veya yabancıların ayartmasından dolayı Türk Arap'ın, Arap da Türk'ün kanını hayli heder eylemişti. Yemen'in Asîr'in,⁴²⁷ Havran'ın⁴²⁸ binlerce Türk askerlerinin mezarlarını kapsadıkları bilinmektedir. Halbuki İmam Yahya⁴²⁹ ile İslam siyaseti gereğince akd edilmiş olan barışçılık yönüyle Arap memleketlerinin diğerlerine dahi kan dökmeye meydan verilmeyebilirdi.

Yabancıların kışkırtmalarına kendilerini kaptırmış olan Arap politikacılarının Türklerin aleyhindeki kindarâne propagandaları sebebiyle Arap dünyasının safdil olan insan tarafı bir aralık Türk'e din ve milliyetin düşmanı imiş gibi bakmaya bile başlamıştı. Kurtuluş Savaşının/Harb-i Umumi'nin sonundaki bozgunluk üzerine Suriye'den Anadolu'ya doğru dönen Türk fertlerine en fazla kudurmuşçasına ve zalimce saldıran vahşiler, İngiltere'nin kullandığı savaşçılar değil, ŞerîfHüseyn⁴³⁰ ve evlâdının sevk eyledikleri iki Arab idi.

⁴²⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 84.

⁴²⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 84.

⁴²⁷ Suudi Arabistan'ın güneybatısında yer alan idarî bir bölge. Bkz. Halaçoğlu, Yusuf, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/asir-suudi-arabistan>

⁴²⁸ Suriye'nin güneyinde bir bölge. Bkz. Buzpınar, Ş. Tufan, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/havran>

⁴²⁹ Mütevekkil-Alellah, Yahyâ Hamîdüddin (1904-1918). Yemen Zeydileri'nin seksen yedinci imamı ve bağımsız Yemen Emirliği'nin ilk hükümdarı (1918-1948). Bkz. Öz, Mustafa, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutevekkil-alellah-yahya-hamiduddin>

⁴³⁰ Melikü's-Şerîf Hüseyn B. Alî B. Muhammed El-Hasenî El-Hâşimî (1853-1931). Bkz. Özcan, Azmi, DİA, Erişim Tarihi: 08.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-huseyin>

Müslümân dikkatle gözetenler, bekleyenler rivâyetince Cemal Paşa'nın⁴³¹ Suriye'de itimad ile oylarla güç elde etmek istediği sıralarda bile onun yanbaşı Şerif'in propagandacıları Arapları Türklere karşı tahrik ediyorlar ve İngiliz parası dağıtıyorlarmış. İngilizlerin Arap bağımsızlığı hakkındaki vadlerine ve Türklerin imhâ edilecekleri sadedindeki laflarına inanan Osmanlı ordusu Arap subaylarının hemen yüzde doksanı yabancı istilacının değil, Türklerin düşmanları imiş gibi bir şekilde çalışmaya başlamışlardı. Ham hayal sahibi Arab politikacıları bıyık altından alayvari tebessüm eylemelerine dikkat edemeyerek –büyük bir arap devletinin esasını kurmak istiyorlardı ki bunun sınırı git gide Toros dağlarından Afrika'yı kuzeyindeki Atlas dağlarının sonuna kadar uzayıp gidecekti! Yegane amaçları kendi imparatorluklarının doğu fetihlerini doğrudan doğruya veya dolayısıyla genişlemeden ibaret olan İngiliz devlet adamları ise Şam'da derme çatma bir yönetim merkezi oluşturmak için onay görüşleri dahi göstermişlerdi. İngiliz dışişlikiler bakanlığından oluşturulan bir postnişin saltanat, Arap dünyasına hitaben Şam'da yaptığı bir konuşma ile –kendisinin ve bütün ailesinin uygunluk ve nimetlerinden faydalanmış bulundukları- Türkiye'ye hainlerin laneti olmuş ve Arapları zalim düşmanların Türklerin esaret pençesinden kurtulmuş olmakla tebrik etmiş⁴³² idi. Bu saltanat tahtı ise İngilizlerle yapmış oldukları önceki sözleşmeye göre Fransızlar tekme vurup devirmişler ve sahibini Suriye'den kaçırmışlardı.

Pek yakında bildirilen ile geçmişe dair acıma istenilmemiştir. Çünkü o bir boş emek olur. Ancak geçmişi yad ederek hal ve istikbaldeki hareket ve tedbirlerde ibretlik örnekler aramak istenmiştir. Müslüman milletleri için farz-ı ayn olan iş her ne şekilde, her ne vesile ile olursa olsun şahsi üstünlük aşırılığını, aşırı hırs tutkularını özenle kontrol etmeye ve o husustaki hareketleri hemen vaktinde kaydetmektir. Yabancı emperyalizminin istilasına en çok fırsat veren şey nüfuzlu nefislerin hırsları ile sonradan meydana gelen dağılmadır. Bu hırslar sebebiyle batılılar Türklere hazin bir surette ayrılmışlardı. Bu dağılma bugün en fazla üzülen yine Araplardır. Arap memleketlerinde Türklerle olan siyaset birliğini ve siyaset zamanlarını hasretle hatırlayanların insanların/nâsın yüzde doksanını teşkil edegeldikleri tevatür ile sabit olmaktadır.

Olacak oldu, dağılma meydana geldi. Şimdi Türk milleti sırf kendi Irak sınırlarına sahiptir ve Türkler ancak kendi kendilerini idare ediyorlar. Doğal olarak yükselmeler ve ilerlemeler dahi sırf milli çizgiler üzere devam edeceklerdir. Ancak Türklerce özenli yaklaşımdan uzak tutulmayacak. Bir nokta vardır ki o da ana vatanın İskenderun⁴³³ batısından Hakkari civarına kadar çekilecek bölünmüş, ayrılmış sınırın ilerisinde Arap toplulukları fertleri bulunmasıdır. Yani en yakın ve en mühim komşularımızdan birisi de Arap milletidir. Bu zamanda akıllı olan milletler komşuları ile hoş geçinmeyi tercih ederler. Ne yabancı teşebbüslerinin, ne de politikacı hırslarının aradaki önemli tarihi gariplikleri sarsmasına meydan bırakmamaya çalışmalıdır. İstilacı olan bazı yabancılar defalarca bu iki komşu ırk arasında ayırıcı siperler

⁴³¹ Cemal Paşa(1872-1922), İttihat ve Terakkî Cemiyeti liderlerinden, Bahriye nâzırı. Detaylı bilgi için bkz. Hanioglu, M. Şükrü, DİA, 01.02.2024, Erişim Tarihi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemal-pasa>

⁴³² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 86.

⁴³³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 87.

hizmetini ifâ eylesin diye Ermeni veya Nastûriler adına himayeleri altında hükümetler vücuda getirmeye çalışmışlardı. Bu tuhaflığı korudukça onun tecrübe edilmiş kerameti ile sosyal, ticari, iktisadi yakınlık ve özellikle de kolaylıkla temin edilir. Gelecekte siyasi yakınlaşma bağlantıları meydana getirilince Maşrık-ı⁴³⁴ İslam Hareketi'nin yazarı yine Türk diyarında bulunur.⁴³⁵

3.10.1. “Türk Ve Arap İftirakı” başlıklı makalenin analizi

Müellif bu makalede, Türklerin tarihi süreç içerisinde öteden beri Arap medeniyetinin zayıf, güçsüz olarak tasvir etmenin gereksiz olduğu şeklindeki iddiaların zayıf olduğunu ifade ederek söze başlamaktadır. Müellife göre Türki Arap'ın manevi esaretten kurtularak kendine yeni gelmiş, milli kimliğini yeni idrak etmiş ve irfanını ancak son senelerde ağaç dikme ve tarla ekip biçme gibi göstermek yabancı ve alakasız bir iddiadır. Türkler ile Araplar arasında nifak oluşturma çabaları olmuştur. Bu kapsamda:

“Arapları Türk tahakkümü altında eziliyor, Arap medeniyeti Türk hâkimiyeti yüzünden doğal inkişafını bulamıyor”⁴³⁶

diyerek yaygaralar yapılmıştır. Müellife göre gerçekte ise Arap ve Türkler İslam medeniyetinin birer parçaları olarak güçlü ortak noktalara sahiptir.

Osmanlı Devleti'nde doğu devletleri gibi esaslı Türkler tarafından kurulan İslam'ın manevi şahsiyeti oluşmuştur.⁴³⁷ Osmanlı Devleti'nin idaresinde olan Araplar ve Türkler farklı dillere sahip olmalarına rağmen asırlar boyu siyasi birlik içerisinde olmuşlardır. Türkler, Arap irfanının devam etmesine hizmet etmiştir. Arap dili de Türklerin manevi, ruhi seciyelerinin ortaya çıkmasında büyük bir âlet vazifesi görmüştür. Müellife göre demagoji yaparak halkı aldatan, milleti haddi aşan iddialarla İslam medeniyetini Arap ve yabancı bir medeniyet diye karışıklığa çıkarmak isteyen çabalar olmuştur. Bazı Avrupalı bilginler onunla kendi medeniyeti arasında asli ilişkiler bulmaya çalışıyor. O ortak medeniyet Moğolların ve Türklerin atalarına gerekli insani faziletlerden payı olan hizmetçi olmuştur. İslam'dan önce Moğollarla Türklerin benzer medeni özelliklere sahip olduklarına ilişkin araştırma yapan yabancılar bu konudaki gerçekliği geciktirmeyi tercih etmiştir. Müellif, bu konuda yazılan bazı eserleri şöyle kaydetmektedir:

1- Fransız müsteşriklerinden Belûşe'nin Fazlullah Reşîd Eldî'nin kitabı üzerine yazdığı Moğol Tarihi Medhali “Introduction a l'Histoire des Mongols”,⁴³⁸

2- Fransız müelliflerden Leon Cahun'nun Asya tarihi hakkındaki “Introduction a l'Histoire de l'Asie” unvanlı eseri,⁴³⁹

⁴³⁴ Cizvitler'in kurduğu Beyrut Saint Joseph Üniversitesi'ndeki Katolik rahipler tarafından yayımlanan ilmî dergi. Bilgi için bkz. Yaşaroğlu, M. Kâmil, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mesrik>

⁴³⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 88.

⁴³⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 82.

⁴³⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 82.

⁴³⁸ Bu eser, Reşidüddin'in *Câmiü't-tevârih* adlı kitabının Moğollarla ilgili bölümlerinden oluşmaktadır.

3- Alman müelliflerden “Adolf Bastian’ın Doğu Aysa milletlerine dair olan “Die voelker des Oestlichen Asien” unvanlı kitabı,⁴⁴⁰

4- *Joseph de Guignes* isimli Fransız müellifinin Hunlar, Moğollar, Tatarlar ve Türkler Tarihi,⁴⁴¹

5- “*Historie Generale des Huns, des Turcs*; Henry Huveris” isimli İngiliz tarihçinin “Moğollar Tarihi” üzerine yazdığı “des Mogols nam eseri; *History of the Mogols*” tarihi üzerine yazdığı isimli eser,⁴⁴²

6- Michel Baudier isimli Fransız müellifinin “Tavâif-i Etrâkın Diyaneti” hakkında yazdığı tarih “*Hiesioir Generale de la Religion des Turck*”.⁴⁴³

Müellife göre İslam, Türklere olduğu gibi Araplara da kardeşlik duygusu ilham eder. Türkler ile Araplar asırlarca kardeşçe yaşamış, aralarında ayrılık gayrılık yaşanmamıştır. Türk milleti asırlarca İslam’ın itibarı ve nüfuzu sayesinde farklı din, dil ve etnik köken sahiplerini manevi şahsiyetine çekerek ve Türklüğe dönüştürerek toplumu sayıca arttırmıştır. İslam, insanlığın maddi ve manevi yükselişine hizmet eden bir müessese olduğundan dolayı pek çok milletin fertleri gibi Araplarla Türkler de İslam’ın nüfuzu altında asırlarca biri diğerinin doğuşu ile ilgilenmemiştir. Müellife göre İslam toplumlarının bu iki önemli doğu ırkından gelen evladı olan Türkler ve Araplar ancak son nesillerde hususi milliyet adına birbirlerine zıtmış gibi bir pozisyona getirilmiştir. Geniş bir coğrafyada varlık gösteren sonuç itibariyle zayıflayan Osmanlı Devleti’nin, giderek güçlenen bazı Avrupa devletlerinin aleyhte propagandaları sayesinde imparatorluk topraklarında yaşayan farklı etnik kökene sahip milletlerin özellikle İslam’ın aleyhinde kışkırtmalar yaparak güçten düşürme çalışmaları yapılmıştır. Sonuçta itibariyle o devletler girişimlerinde başarılı olmuştur.

Müellife göre, ahlaki zaafa uğrayan bazı politikacılar bütün bunları mürettebatın bölünmesi ve parçalanması olarak algılamış ve etrafına da böyle lanse etmiştir. Bununla birlikte Araplar ve Arapça konuşan ve gerçekte Arap olmayan Suriyeliler arasında söz konusu politikacıların İslam’ın geleceğini yok etmeye çalıştığına dair bir algı oluşturulmuştur. Hatta İslam’a zarar verenlerin Türkler olduğuna ilişkin bir algıya kadar vardırırmışlardır. Kötü yönetimden veya yabancıların yönlendirmesinden dolayı bazen Türkler Arapların, Araplar da Türklerin canına kastedilebilmiştir. Yemen, Asîr ve Havran’da binlerce Türk askerlerinin mezarlarının olması bunun kanıtıdır. Müellif, İmam Yahya ile İslam siyaseti dahilinde barış anlaşması yapılabilir ve bazı Arap memleketlerinin diğer memleketlerin kanını dökmesi engellenebilirdi düşüncesindedir. Yabancıların kışkırtmalarına alet olan Arap politikacılarının Türklerin

⁴³⁹ Bu eser, Fransız gezgin, oryantalist yazarın seyahatlerden topladığı materyale dayanarak kaleme aldığı “Asya’nın Genel Tarihine Giriş” kitabıdır.

⁴⁴⁰ Bu eser, Alman antropoloğun Asya halklarına ait çalışmalarını içeren “Doğu Asya’nın Halkları: Çalışmalar ve Seyahat” adlı kitabıdır.

⁴⁴¹ Bu eser Fransız doğubilimci, Sinolog ve Türkolog 1756-1758 yılları arasında üç cilt olarak neşrettiği kitaptır.

⁴⁴² Bu eser İngiliz tarihçinin Moğolların tarihini anlatan araştırmalardan oluşmaktadır.

⁴⁴³ Bu eserde Fransız tarihçinin gözünde Türklerin savaş, fetih, isyan ve ilginç olayların yer aldığı eseridir.

aleyhinde yaptıkları kin ve düşmanlık dolu propagandaları sebebiyle Arap dünyasının iyi niyetli insanları, Türklere dini ve millidüşmanları gibi bakmaya başlamıştır.

Harb-i Umumi'nin sonunda yenilgi yaşayan ve Suriye'den Anadolu'ya dönen Türklere düşmanca saldıranlar, İngiltere'nin kullandığı savaşçılar değil,⁴⁴⁴ ŞerîfHüseyn ve evlâdının yönlendirdiği iki Arabmış. Cemal Paşa'nın Suriye'de egemenlik kurmaya çalıştığı zamanlarda bile yakınındaki Şerif'in propagandacıları Arapları Türklere karşı tahrik etmiş ve İngiliz parası dağıtmışlar. İngilizlerin Arap bağımsızlığı hakkındaki vaadlerine ve Türklerin imhâ edilecekleri yönündeki söylentilerine inanan Osmanlı ordusu, Arap subaylarının %90'ı yabancı istilacıların değil, Türklerin düşmanlarıymış gibi çalışmaya başlamışlar. Bu durum karşısında Arab politikacıları, büyük bir Arap devletinin kurmak istemişler. Kurulacak Arap devletinin sınırı Toros dağlarından Afrika'nın kuzeyindeAtlas dağlarının sonuna kadar uzanacaktır. Tek amaçları kendi imparatorluklarının doğu fetihlerini doğrudan veya dolaylı genişlemeden ibaret olan İngiliz devlet adamları ise Şam'da sahte bir yönetim merkezi oluşturmak istemişler. İngiliz dışişlikiler bakanlığı tarafından oluşturulan bir postnişin saltanat, Arap dünyasına hitaben Şam'da yaptığı bir konuşma ile Türkiye'ye hainlerin laneti olmuş ve Arapları zalim düşmanların Türklerin esaret pençesinden kurtulmuş olmakla tebrik etmiştir.⁴⁴⁵ Bu saltanat tahtı, İngilizlerle yaptıkları önceki sözleşmeyi ihlal ederek Fransızları Suriye'den kaçırmışlar.

Müellife göre yabancı emperyalizminin istilasına en çok fırsat veren şey nüfuzlu nefislerin hırsları ile sonradan meydana gelen dağılmadır. Bu hırslar sebebiyle batılılar Türklerden hazin bir şekilde ayrılmıştır. Bu dağılma müellifin yaşadığı dönemde de en fazla üzülen yine Araplar olmuştur. Arap memleketlerinde Türklerle olan siyaset birliğini ve siyaset zamanlarını özenle hatırlayan insanlarınyüzde doksanını teşkil ettikleri herkes tarafından kabul edilmiştir.

Yine müellifin yaşadığı dönemde Türk milleti sırf kendi Irak sınırlarına sahip olmuş ve Türkler sadece kendi kendilerini idare etmiştir. Doğal olarak yükselmeler ve ilerlemeler de sırf milli çizgiler üzere devam etmiştir. Dikkat çekici olan ana vatanın İskenderun⁴⁴⁶ batısından Hakkari civarına kadar çekilecek ayrılmış sınırın ilerisinde Arap toplulukları yer almıştır. O dönemde Türklerin en yakın ve en önemli komşularından birisi de Arap milletidir. O dönemde makul davranan milletler komşuları ile iyi geçinmeyi tercih etmiştir. İstilacı bazı yabancılar defalarca bu iki komşu ırk arasında ayırıcı siperler hizmetini yerine getirsın diye Ermeni veya Nastûriler adına himayeleri altında hükümetler kurmaya çalışmışlar. Müellife göre gelecekte siyasi yakınlaşma bağlantıları meydana getirilince Maşrik-ı İslam Hareketi'nin yazarı yine Türk diyarında bulunmuştur.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 85.

⁴⁴⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 86.

⁴⁴⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 87.

⁴⁴⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 88.

Kaanatimizce Arapları Türklerden koparan ve ayrıştıran en büyük tehlike Osmanlı'ya hem batıda hemde doğuda toprak kaybettirecek milliyetçilik olgusundan başka bir şey değildir. Bu durum özellikle İngiltere gibi devletlerin elinde büyük bir silaha dönüşmüş ve müslüman milletleri karşı karşıya getirmiştir. Böylelikle de Türkler bu günkü Anadolu sınırlarına çekilmiş ve müslüman topraklarda müslüman milletlerin bağımsızlığı yerine uzun süre devam edecek bir Avrupa devletleri hegemonyası yer almıştır.

3.10.2. "Türk Ve Arap İftirakı" başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Müellife göre Türkler ile Araplar arasında nifak oluşturma çabaları olmuştur. Gerçekte ise Arap ve Türkler İslam medeniyetin birer parçaları olarak güçlü ortak noktalara sahiptir. Bu kapsamda da çürütülmüş yaygaralar şöyle ifade buyrulmuştur:

*"Arapları Türk tahakkümü altında eziliyor, Arap medeniyeti Türk hâkimiyeti yüzünden doğal inkişafını bulamıyor"*⁴⁴⁸

2- Osmanlı Devleti'nde doğu devletleri gibi esası Türkler tarafından kurulan İslam'ın manevi şahsiyeti oluşmuştur. Osmanlı Devleti'nin idaresindeki Araplar ve Türkler farklı dillere sahip olmalarına rağmen asırlar boyu siyasi birlik içerisinde olmuşlardır. Türkler, Arap irfanının devam etmesine hizmet etmiştir. Arap dili de Türklerin manevi, ruhi seciyelerinin ortaya çıkmasında büyük bir âlet vazifesi görmüştür.

3- Müellife göre İslam, Türklere olduğu gibi Araplara da kardeşlik duygusu ilham eder. Türkler ile Araplar asırlarca kardeşçe yaşamış, aralarında ayrılık gayrılık olmamıştır. Türk milleti asırlarca İslam'ın itibarı ve nüfuzu sayesinde farklı din, dil ve etnik köken sahiplerini manevi şahsiyetine çekerek ve Türklüğe dönüştürerek toplumu sayıca arttırmıştır. İslam, insanlığın maddi ve manevi yükselişine hizmet eden bir müessese olduğundan dolayı pek çok milletin fertleri gibi Araplarla Türkler de İslam'ın nüfuzu altında asırlarca biri diğerinin doğuşu ile ilgilenmemiştir. İslam toplumlarının bu iki önemli doğu ırkından gelen evladı olan Türkler ve Araplar ancak son nesillerde hususi milliyet adına birbirlerine zıtmış gibi bir pozisyona getirilmiştir.

4- Geniş bir coğrafyada varlık gösteren sonuç itibariyle zayıflayan Osmanlı Devleti'nin, giderek güçlenen bazı Avrupa devletlerinin aleyhte propagandaları sayesinde imparatorluk topraklarında yaşayan farklı etnik kökene sahip milletlerin özellikle İslam'ın aleyhinde kışkırtmalar yaparak güçten düşürme çalışmaları yapılmıştır. Sonuçta itibariyle o devletler girişimlerinde başarılı olmuştur.

5- Ahlaki zaafa uğrayan bazı politikacılar bütün bunları mürettebatın bölünmesi ve parçalanması olarak algılamış ve etrafına da böyle lanse etmiştir. Bununla birlikte Araplar ve Arapça konuşan ve gerçekte Arap olmayan Suriyeliler arasında söz konusu politikacıların İslam'ın geleceğini yok etmeye çalıştığına dair bir algı oluşturulmuştur. Hatta bunu İslam'a

⁴⁴⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 82.

zarar verenlerin Türkler olduğuna ilişkin bir algıya kadar vardırırmışlardır. Kötü yönetimden veya yabancıların yönlendirmesinden dolayı bazen Türkler Arapların, Araplar da Türklerin canına kastedilebilmiştir. Yemen, Asîr ve Havran'da binlerce Türk askerlerinin mezarlarının olması bunun kanıtıdır.

6- Müellife göre İmam Yahya ile İslam siyaseti dahilinde barış anlaşması yapılabilir ve bazı Arap memleketlerinin diğer memleketlerin kanını dökmesi engellenebilirdi. Yabancıların kışkırtmalarına alet olan Arap politikacılarının Türklerin aleyhinde yaptıkları kin ve düşmanlık dolu propagandaları sebebiyle Arap dünyasının iyi niyetli insanları, Türklere dini ve milli düşmanları gibi bakmaya başlamıştır.

7- Harb-i Umumi'nin sonunda yenilgi yaşayan ve Suriye'den Anadolu'ya dönen Türklere düşmanca saldıranlar, İngiltere'nin kullandığı savaşçılar değil, Şerîf Hüseyin ve evlâdının yönlendirdiği iki Arap olduğu bilinmektedir. İngilizlerin Arap bağımsızlığı hakkındaki vaadlerine ve Türklerin imhâ edilecekleri yönündeki söylentilerine inanan Osmanlı ordusu, Arap subaylarının %90'ı yabancı istilacıların değil, Türklerin düşmanlarıymış gibi çalışmaya başlamışlar. Bu durum karşısında Arab politikacıları, büyük bir Arap devleti kurmak istemiştir.

8- Kurulacak Arap devletinin sınırı Toros Dağları'ndan Afrika'nın kuzeyinde Atlas Dağları'nın sonuna kadar uzanacaktır. Tek amaçları kendi imparatorluklarının doğu fetihlerini doğrudan veya dolaylı genişlemeden ibaret olan İngiliz devlet adamları ise Şam'da sahte bir yönetim merkezi oluşturmak istemişler. İngiliz dışişlikiler bakanlığı tarafından oluşturulan bir postnişin saltanat, Arap dünyasına hitaben Şam'da yaptığı bir konuşma ile Türkiye'ye hainlerin laneti olmuş ve Arapları zalim düşmanların Türklerin esaret pençesinden kurtulmuş olmakla tebrik etmiştir. Bu saltanat tahtı, İngilizlerle yaptıkları önceki sözleşmeyi ihlal ederek Fransızları Suriye'den kaçırmışlar.

9- Müellife göre yabancı emperyalizminin istilasına en çok fırsat veren şey nüfuzlu nefislerin hırsları ile sonradan meydana gelen dağılmadır. Bu hırslar sebebiyle Batılılar Türklerden hazin bir şekilde ayrılmıştır. Bu dağılma müellifin yaşadığı dönemde de en fazla üzülen yine Araplar olmuştur. Arap memleketlerinde Türklerle olan siyaset birliğini ve siyaset zamanlarını özenle hatırlayan insanların %90'ını teşkil ettikleri herkes tarafından kabul edilmiştir.

10- Yine müellifin yaşadığı dönemde Türk milleti sırf kendi Irak sınırlarına sahip olmuş ve Türkler sadece kendi kendilerini idare etmiştir. Doğal olarak yükselmeler ve ilerlemeler de sırf milli çizgiler üzere devam etmiştir. Dikkat çekici olan ana vatanın İskenderun batısından Hakkari civarına kadar çekilecek ayrılmış sınırın ilerisinde Arap toplulukları yer almıştır. O dönemde Türklerin en yakın ve en önemli komşularından birisi de Arap milletidir. O dönemde makul davranan milletler komşuları ile iyi geçinmeyi tercih etmiştir. İstilacı bazı yabancılar defalarca bu iki komşu ırk arasında ayırıcı siperler hizmetini yerine getirsın diye

Ermeni veya Nastûriler adına himayeleri altında hükümetler kurmaya çalışmışlar. Müellife göre gelecekte siyasi yakınlaşma bağlantıları meydana getirilince Maşrık-ı İslam Hareketi'nin yazarı yine Türk diyarında bulunacaktır.

3.11. Sonuca Dair Bazı Düşünceler (Makale -10-)

Bu risale İngiltere'nin doğu tarafları üzerine hükmünü infaz etmek ve özellikle Türklerin doğu dünyasındaki meydana gelen güçlerini ve müstakil oluşlarını sarsmak için meydana gelen harekâtını tenkid babında yazdığım bu Avrupa'da, vatanımda Mısır'da neşrettirdiğim bu eserler ve evrâkın sonuncusudur. Otuz sene kadar bir zamandan beri bu tenkid maddesinde ben kendimi -ihtiyarlığıyla- bir Türk propogandacısı konumuna koyageldim. "Kim etti bunları sana teklif?" bilinen mısrası ile bir dokunaklı söz ile soru sorulmaya maruz kalırsam "vicdanım" cevabını veriririm. O husustaki duygusal vazifem babadan dedeye bu vatanın evladı olduğumdan dolayıdır. Yoksa resmi makam sahibi bulunmuş olan vatandaşlarımdan faaliyetim hususunda ne gayret ilhamı aldım, ne de ona ricada bulundum. Uzun seneler süren bu faaliyet sadedinde uğramış olduğum engellerin zorluklarını ifade etmekte genel bir fayda bulunmaz ise de yalnız şu noktayı ibret maksadıyla ifade etmek isterim ki o engeller tenkit ettiğim yabancılara mensûb şahıslar tarafından ortaya konulmamıştı. Galiba her millet arasında bilerek veya bilmeyerek yabancı taraftarlığı gösteren bireysel şahıslara⁴⁴⁹ rastlanır. Bazı İngiliz memurlarından kazandığım düşmanlık payının ifade edilmesine de girişmek istemem. Malum ya atalar sözüdür:⁴⁵⁰

"Karşı gelen karşı gelene/muâriz muâریza rahmet okumaz." Sonradan meydana engellerin verebildiği ümitsizliğe yenilmek olmadığımından mesleki işlerde faaliyete devam ettim. Bu inat ise kalpte sertleşme oluşturmuş bir milliyet taassubundan meydana gelmemiştir. Dünyayı epeyce gezmiş, çeşitli milletlere mensub insan fertleri ile hayli zamanlar temasa gelmiş bir insan sıfatıyla büyük veya küçük hiçbir yabancı milleti hakkında genel olarak düşmanlık ve husumet duygusu beslemem. Meğer ki öyle bir millet mensub bulunduğum Türk milletiyle özel durumum bulunuyordu. Vaktiyle arasında senelerce yaşamış olduğum İngiliz milletine gelince:

Onun ilmi, eğitim, sosyal olan özelliklerinin iyilikleri hakkındaki fikrim, neşrettiğim araştırma çalışmalarımı belirlemiştir. Ben yalnız İngiliz emperyalizminin doğu milletleri üzerine icra eylediği güçlendirmenin etkilerinin bedduacısı olageldim. Her manevi vazifenin üzerinde olmak üzere şahsi faydanın temini yönünü ileri düşüncelerde tutan becerikliler kadar Cenab-ı Hakk bana da idrak vermiştir. Siyasette vakitler ve durumların dönüşümüne göre yerine ve şartlara göre uyum sağlayan/bukalemûnî bir meslek takip eylemek müstesna bir ihsana, mevhibeye rastlanmaz. Bunun üzerine doğudaki İngiliz fiil ve hareketine -gerekli olunca- yalnız iyi bakmakla değil hatta o hususta lakırdı etmek veya kalemle yazmakla bile hayatını

⁴⁴⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 89.

⁴⁵⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 90.

kolaylaştırabileceği elde edilebileceği bence dâhi malumdu. Lakin hâlis⁴⁵¹Türklük sıfatının öyle alçak, hakir bir kaygısızlığı def eden konumunda bulunması lazım geleceğine kâni olageldim.

Doğu'nun Avrupa ilerlemesi yönünde bu kıtaya pek yakın bir özenli indirmesinde –tarih, ordunun sevk ve idaresi- milletlerarası noktasından oldukça önemi haiz olan bir ümmetlerin ana yolu üzerinde –geniş olan memleketinde Türkler gibi tam bağımsız varlığını silahlı olarak koruyabilen bir milletin hakimiyetini İngiliz cihangirliğinin bir dayanma duygusu ile telakki edemeyeceği hakkındaki eski kanaatimi değiştirecek hiçbir emâre göremedim. Makam sahibi olanlarla yakinen tanışıklığım olmadığımından söz konusu cihangirlik yönünden düşünülebilen sûikast eserlerine karşı edinilmesi zorunlu olan uygun etkili tedbirler hakkında fikirlerin gereğini yerine getirebilecek bir yetki veya konuma sahip değilim. Şu kadar ki cumhuriyet egemenlik usûlünün gerektirdiği olgun bir (demokrasi)'den meydana gelen düşünce hürriyetinin gerçek anlamı bir tarafı destekleyerek yorumlar yapılmadıkça millet fertleri yönünde -velev ki naçizane olsun- düşüncelerimi ifade ve hareket noktamı yayımlanmış sayfalar ile infaz etmeye çalışmama bir mani bulunamaz. Bu risaledeki ikaz sözünü okumak zahmetinde bulunan vatandaşların yeterli görmeleri lazım geleceği üzere asrın bayındırlığından çoğunluk üzere mahrum kalmakla beraber dünyadaki öneminin olağanüstü olduğu bilinen vatanımızın geri kalan kısmını⁴⁵²dahi –imparatorluğun dağılması, erimesi üzerine elimizden çıkan topraklar hakkında meydana gelmiş olduğu üzere- bize çok görenlerin korkunç tasavvurlarından ara sıra fiili belgeler, alametler meydana geliyor. Sulh ve sükûnet içinde manen, maddeten, gelişme ve siyaseten yükselme edebilmekliğimize engel olmaya çalışan bir krizi ortadan kaldırıabilirsek arası çok geçmeksizin yabancılarımız tarafından diğer bir kriz mizacın ortaya çıkmasına teşebbüs beklemeliyiz. Milli talihimiz böyledir.

Burada –inkarı yalnız saçma değil hatta vatan için zararlı- bir şeyden bahsedeceğim, o da; Yakın geçmişte defalarca meydana geldiği üzere yabancılarımızın bizde siyasi çürüme meydana getirdiğini umut etmesidir. Tâ ki oluşan felaketlerin, sıkıntıların giderilmesi sırasında manevi organımız felç olabilsin. Yükselişimiz, gelişmemiz hususundaki çabalarımız babındaki teşebbüslerimiz boşa çıksın. Vatanımızın sınırları biraz daha târlâşa. Siyasetin çürümesinin başlıca nedenlerinden biri de şahsi ihtiraslardaki kırgınlıktır. Bilinmektedir ki meşrutiyetin ilanı Türk hukuk egemenliğinin paylaşılması düşüncelerini engellemiştir. Ne çare ki ondan bir müddet sonra paylaşmaya teşebbüs etmiş olan yabancılar bizde siyasi çürüme eserleri görerek ümidini tazeledi ve içimizdeki nifak ateşini körükledi. 31 Mart Vakası üzerine tekrar memleketlerimize göz dikmişti.

O geçmiş, savuşturulmuş olay meydana geldikten sonra biz yine vatanseverlik dengesini, ölçüsünü kaybedercesine vur patlasına dalmış idik. Makam hırsı olanların

⁴⁵¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 90.

⁴⁵² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 91.

basireti⁴⁵³ashabının basireti bağlandığından etrafımıza çevirilmekte olan süngü çenberlerini göremez olmuştu. Artık particilik/fırkacılık da bölücülük/tefrikacılık haline getirilmişti. O zamanın resmi görevlileri hay huy⁴⁵⁴ aleminde koşan, kendini kaptırmış iken Trablusgarb Savaşı ve devamında Balkan Savaşları ortaya çıktı ve büyük bir kıtlığa sebep oldu. Sonraları kendimizi toplayalım derken yine tehlikeleri hırslara sapanlar oldu. Genel Savaş/Harb-i Umumi zamanı gibi bir facialar döneminde bile nefsanî hay huylar nefesine düşkünlükler görüldü ve arası çok geçmeksizin vatanda dağılmanın eserleri, çürümenin işaretleri ortaya çıktı. Bunun üzerine kıymetli topraklar elden çıktı. Kıymetli Türk kanları döküldü.

Belalar, afetler mümkün mertebe uzaklaştırıldıktan sonra Irak sınırlarımızın gerisinde maddî tamirat, irfanî ve sosyal ıslahat, yeniliğin meydana gelmesine ve bunun üzerine kuvvet sebepleri teminine yoğun çaba sarf etmek ve zaman ayırmak mecburiyetindeyiz. Bundan dolayı bize farz olan şey medenî insan sıfatıyla mertçe, fedakarca, vatanperverce surette ve uyum ile çalışarak nefsi his ve heveslerimizi kontrol etmek, millî yurdumuzda düzen vermek yükselme sebeplerimizi durmaksızın desteklemeye çalışmak ve bunun üzerine dışarda iyi etkiler meydana getirerek milletlerarası itibarımızın alanını genişletmektir.

Şahsî ihtiraslar elbette siyasi çürümelerin başlıca sebeplerdendir. Şahsî ihtirasın çirkin bir genişlemesi öteden beri doğu dünyasının sosyal hastalıklarından bulunagelmıştır. Bununla⁴⁵⁵yücegönüllülük ve fedakarlık hisleri sarsılır, demokrasiye hiç de yakışmayan sunum ve saygı hedefleri vatandaşları birbirinden ayırır. Belirli mesleğin dışına atılanlar çoğalır. Şahsî ihtirasların oluşturduğu siyasi ve sosyal çürüme tabiatıyla millî oynaklığı, kararsızlığı sonuç verir ve bunun üzerine bekleyen fırsat bulunan yabancılar ve muhalif vesileler elverdikçe zarar verme darbesi atmakta gevşeklik göstermez.

Türklere hayırhâhlık gösteren yabancılar arasında vaktiyle:

“Türk halkının büyük milletlere has olan bir çok itibarlı özelliklere sahip olduğu halde hükümet idaresini dönemin medeniyeti ile bağlantılı şekilde çare ve çözüm sunmadığına” hayret edenler görülmüştü. Yüksek bir şükranla gördüğü üzere bugün Türk halkı kendi alın yazılarının tayini maddesinde lazım gelen kontrol hakkını gerçekleştirecek derecede bir uyanıklık kuvveti kazanmak üzeredir. Bununla birlikte vatanın faydasının hakiki gerekliliği hakkında âhenk meydana getirebilir. Ferdlerin vatan işlerinde duygu birliğiyle uyumlu bir surette hareketin yolunu bilmesi takdirinde sukunet ve selametin kerametleri kendilerinden görünmeğe başlarlar, önemli işlerin idaresine olan liyakat dahi geçmişte olduğu gibi “bir şeyi güzel bir nedene yormak” ile tayin etmez. Falan ve filan gazeteler tarafkarlık propagandaları ile tanınmışlık alanı kelime kelime de işlere yöneticilik liyakati gerçekleşmez. Çözüm: Çok

⁴⁵³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 92.

⁴⁵⁴ İnsanın vaktinin boşa geçmesine sebep olan çeşitli meşgale: “Günlerimiz bir hayhuy içinde geçip gidiyor.” [“Hay-â-huy ve hây u huy” şeklinde de kullanılır]. Bkz. Kubbealtı Lugatı, Erişim Tarihi: 10.01.2023, <http://www.lugatim.com/s/hayhuy>

⁴⁵⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 93.

okumak çok tecrübe⁴⁵⁶görmek, tecrübeli bulunmak ve bununla birlikte işler ve eşyâdan, şahıslar ve durumlardan iyi anlamak ve özellikle idari ve siyasi hayatın bütün aşamalarında çok sağlam bir meslek ahlakı takip etmekle gerçekleşir. Yakın vakitlere kadar bu hükümdarın makamları tecrübe mektepleri yerine konulup gidilmişti. Bunun üzerine duruş, bilmeyi başaranların geniş ve çeşitli tecrübe meydanlarının bahsettikleri vasıtalar ile donanımlı olan yabancıların aleyhimizde oluşturacakları tedbirlerin mahiyetlerini eksik bilgilerimizde ve kıt tecrübelerimizden dolayı çok kere pek geç keşfedebilmiştik.

Türk kavminin diğer milletler karşısındaki durumunun belirlenmesi ve dönüşmesinde nice senelerden beri pek büyük bir delip geçen ilgi gösteregelmiş olan İngiltere'nin doğuda ve batıda takib edegeldiği hareket sınırları harekâtı ciddi bir güç ve uzmanlığı kapsayan bir nitelik ile kuşatabilen devlet adamlarımızın gelip gittiği hakkındaki tarihi tanıklık çok zayıftır. Milletlerarası ortaya çıkan çekişmeler derme çatma bilgiler çok zayıftır. Milletlerarası ortaya çıkan çekişmelerde ve Türkiye ile İngiltere arasında cereyan eden uygulamalarda derme çatma malûmât; ağızdan kapma yüzeysel şeyler, gazetelerden toplama haberleri, rivayetleri ile Türk hukuku savunulamaz ve Türk noktalar teorisi icap ettirilemez. Türk ve İngiliz ilişkilerinin hareket şekillerinde daima göze çarpan bir hal vardı ki o da İngilizlerin Türk işleriyle meşgul olan resmi hizmetlerinde bir kararlı sıralı, düzgün niteliği bulunması⁴⁵⁷ve halbuki bizim taraftan müvekkil oluşturulan tarafından çok kere "idâre-i maslahat" düzeysizlikleri gösterilmişti. Bu düzeysizliğin mevcudiyetinden dolayı idi ki geçmişte bazen kullanma siyaseti takip edildi. Bazen de İngiliz zamanı belli olan eğilimler karşılığında hayırsızlık veya kaygısızlık tavırları gösterilmişti. Halbuki o husutaki siyasetimiz yoldaşlığın desteklenmesi veya kullanılmışlığın sağlanması değil bilakis mantıklı, temkinli, ihtiyatlı şekillerde kötülüğü uzaklaştırma esasına dayandırmak gerekirdi.

Zorunlu itiraf olduğu üzere bu millet çekilme, taraflar, dünyada müstehak olduğu derecede hala bir oyların itibar gücü edememektedirler. Halbuki batı ve doğuda itibarımızı tespite acil ihtiyaç vardır. Hele şu kendi başına bir dünya olan Amerika'da en ufak bir Avrupa milleti kadar olsun bir konum ve statü anlayışına sahip değiliz. Bu bu doğal olmayanların zarar gören tarafı ise yalnız bizimkidir. Orada her kötü niyetli rakip hiçbir karşılık görmeksizin bize karşı niyetini yayma ve destekleme edip gidiyor. Ve bizi diğer medeni milletlerdenmiş gibi tasvir ediyor resmi makam sahibi olan bazı insanların memleketimize gelen şu veya bu Amerika gazetesi muhabirine bu milletin adını ve menfaatlerini korumak amacıyla güzel açıklamalarda bulunması maksat için yeterli değildir. Menfaatlerimizin korunması hususunda Amerika'da dahi çok gayret harcamasına acil ihtiyaç vardır.⁴⁵⁸

Yeni dünyanın halkı eski dünyanın bu köşesindeki insan fertlerinden hayli uzak düştüğünden aradaki ayrılık gayrılık çoktur. Bununla birlikte zengin, ilerleyen ve teşebbüs sahibi bulunan o halk git gide başka memleketler halklarının alın yazısında çoğalan ilgi göstermektedir. Hatta

⁴⁵⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 94.

⁴⁵⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 95.

⁴⁵⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 96.

Amerikalıların önemli bir doğu sınıfında –ve özellikle yakın doğuda- bazı insanlık zafiyetinin gerçekleşmesine manevi sorumlulukları olduğu/mükellefiyet-i maneviyyeleri bulunduğu yolunda bir zihniyet bile taşır. Ayrım yapmadan/bilâ tefrîk tür/cins ve mezhep meydana/vukua gelecek insani vazifelerin biz de öven, medheden oluruz. Fakat körü körüne Türk’e karşı kötü niyet beslemek, diğer taraftan da Ermeniyeye yönelme ve diğer doğu Hristiyanlarına merhamet göstermek arasında haksız bir çelişki bulunduğundan bunun şart koşma kabul etmeyen insanlık vazife aykırılıklarını iddiada kendimizi haklı görürüz. Bununla beraber o karşıtlıkla bu tarafgirliğin sırf propaganda aldatma telkinleri ileri geldiğini bildiğimizden Amerikalıların insani vazifelerinde sonra da daha doğru bir istikamet tutacaklarını temenni eyleriz. Amerika’da Türklere karşı mevcut olan kötü niyetlerin talihsizliklerin büyük bir kısmı İngiliz emperyalizm faaliyetinin sonuçlarından bulunduğuna otuz seneden beri bu gibi maddeler/konular üzerine dikkat çeken bir Türk sıfatı ile kanaat getirdim.

Amerika’da bir çok kilise erbabının ve özellikle misyonerlerin⁴⁵⁹ aleyhimizdeki taassub dolu düşüncelerinin ısrarlı bilgilendirmelerde de İngiliz emperyalizminin parmağı aranmalıdır.

Mazide herhangi defa bir siyasi gaye ile İngiliz emperyalizmi milletimiz aleyhinde teşebbüslerde bulunduyorsa Canterbury başpiskoposuna o gizli teşebbüslerin kokusu hissettirilmişti. Adı geçen diğer önemli papazlarla birlikte *“doğu Hristiyanlarından falan ve filan millete karşı Türklerin işledikleri öldürme/katl ve vahşet dolu akın ve yağmalarından dolayı”* hristiyanlık adına mücadele kapısı açmış ve bu hususta yapılacak ilk işlerden uzak olmak üzere Amerika’daki kilise ehlini birlikte faaliyet yapmaya sevk edegelmişti. Vefat etmiş olan Gladston’un *“Bulgarlara Mezâlim”* adıyla başlayan mücadelesinden beri silsile ile yapılan gösteriler/nümayişler vesilesiyle münasebetiyle Türkler aleyhinde İngiltere ve Amerika’daki kiliselerde edilen lanetler, mitinglerde savrulan küfürler ve gazetelerde yazılan ithamlar hemen değişmez, tek düze gibi meydana gelmeye devam ederdi.

Doğudaki ilişkilerimize dönüp baktığımızda:

Burada *“doğudan”*dan kastedilen uzak doğu değildir. Vatanın doğu bölgeleri Avrupalı rakipler tarafından âdeta çemberlenmiş gibi bir vaziyette bulunuyor. Mısır, Filistin, Cezâireü’l-Arab ve özellikle Irak bize çok yabancı memleketlermiş gibi görünmektedirler. Bu diyarlarda bunca maddi nüfuza ve manevi itibara sahip olan Türk milletinin fertleriefradı için oraları adeta *“yasaklanmış topraklar/arz-ı memnû”* halinde tutulmak isteniyor. Hindistan ile alakamız ise büsbütün arkası gelmeyen, son bulandır. Doğuda gören, şahit olan bu soyunma durumu önem eksikliği olarak anlaşılmamalıdır. Doğru yönündeki çemberli temkin ile kararlılık ile maharetle söküb atmak her şeyden önce Türklere ait olan bir vazifedir. İşte bu emrin öneminden dolayıdır ki bu risalenin son konularını doğu ilişkilerimizin düşüncesi oluşturmuştur.

Sözün özü:

⁴⁵⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 97.

Yardım faaliyetini batıda ve doğuda göstermeyen –başka bir tabirle- dünyanın dört bir tarafında rekabet eder bir tarz ile nüfuz, güç alanının genişletilmesine uğraşıp durmayan bir milletin kendi dış sınırlarındaki egemenlik gücü ile yabancılar daha yakından uğraşabilir.⁴⁶⁰

3.11.1. “Sonuca Dair Bazı Düşünceler” başlıklı makalenin analizi

Müellifin kaleme aldığı bu makale, İngiltere’nin doğusunda hükmünü infaz etmek ve özellikle Türklerin doğu dünyasındameydana gelen güçlerini ve varlıklarını sarsmak için oluşturulan harekâtını eleştirmek için Avrupa’da yazılan ve Mısır’da yayımlanan son çalışmasıdır. Müellif otuz senelik zaman sürecinde yapageldiği bu eleştirisinde kendisini bir Türk propogandacısı olarak görmüş ve bunları vicdanının sevki ile yaptığını itiraf etmiştir. Bu duygusal vazifesini, babadan dedeye bu vatanın evladı olduğundan dolayı yaptığını ifade etmiştir. Bunları yaparken resmi makam sahibi olan vatandaşlardan faaliyetleri hususunda gayret ilhamı almadığı gibi onlara bu konuda ricada bulunmamıştır. Yaptığı eleştirilerin bedellerini ödemiş olan müellif, kendisine pek çok engeller ve zorluklar yaşatıldığı bahsinde bulunmuştur. Müellif, engelleri çıkaran kimselerin eleştirdiği yabancılar olmadığına dikkat çekmiştir. Müellife göre her millet arasında bilerek veya bilmeyerek yabancı taraftarlığı gösteren bireysel şahıslar vardır.⁴⁶¹ Kendi milletinden ve devletinden zorluklarla karşılaşan müellif, bazı İngiliz memurların düşmanlığına da maruz kaldığını söylemekte ve “Muâriz muârıza rahmet okumaz”⁴⁶² atasözüne atıf yaparak konuya açıklık getirmiştir.

Müellif, sonradan maruz kaldığı engeller sebebiyle umutsuzluğa kapılmadan mesleki işlerine devam etmiştir. Kanatımızca müellifin eleştirilerde ısrarlı olması bağnazca bir milliyet taassubundan kaynaklanmış değildir. Dünyayının belli yerlerini gezmiş, farklı milletlerden insanlarla tanışmış ve onlarla teşriki mesaidebulunmuş olan müellif, hiçbir millet hakkında olumsuz duygular beslememiştir. Türk milleti ile özel durumu olan müellifin, içlerinde uzun yıllar yaşadığı İngiliz milleti ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:⁴⁶³

Müellif, İngiliz milletin ilmi, eğitim, sosyal özelliklerinin iyilikleri hakkındaki düşüncelerini yayınladığı araştırma çalışmalarında söylediğini belirtmektedir. Müellif, sadece İngiliz emperyalizminin doğu milletleri üzerine takip edip uyguladığı egemenlik çalışmalarının olumsuz etkilerini karşı memnuniyetsizliğini ifade etmiştir. Kendisini daha zeki ve akıllı sayanlara karşı kendisinin de onlar kadar bu konularda yetenekli ve bunların da Allah Teala’nın lütfu olduğuna dikkat çekmiştir.

Müellif, Türkler gibi tam bağımsızlığını silahlı koruyabilen bir milletin egemenliğini İngiliz cihangirliğinin dayanma duygusu ile anlayamayacağı hakkındaki eski düşüncesini değiştirecek hiçbir emâre görmediğini vurgulamaktadır. Müellif, makam sahibi olanlarla yakinen tanışıklığıolmadığından söz konusu cihangirlik yönünden muhtemel sûikastlere karşı

⁴⁶⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 99.

⁴⁶¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 89.

⁴⁶² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 90.

⁴⁶³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 90.

alınması gereken zorunlu ve etkili tedbirler hakkında fikirlerin gereğini yerine getirebilecek bir yetki veya konuma sahip değildir. Cumhuriyet egemenlik usûlünün gerektirdiği olgun bir demokrasiden oluşan düşünce hürriyetinin gerçek anlamı, bir tarafı destekleyerek yorumlar yapılmadıkça millet fertleri yönünde düşüncelerini ifade ve hareket noktasını yayımlanmış sayfalar ile müellifin infaz etmeye çalışması için bir engel bulunmamaktadır.

Müellif bu konudaki düşüncelerini şöyle sürdürmektedir:⁴⁶⁴ Bu makaledeki ikaz sözünü okuyan vatandaşların yeterli göreceği üzere asrın bayındırlığından çoğunlukla mahrum kalmakla beraber dünyadaki öneminin olağanüstü olduğu bilinen vatanımızın geri kalan kısmını da bize çok görenlerin kabul edilemez düşüncelerinden somut bilgi, belge ve alametler oluşmaktadır. Barış ve huzur içinde maddi-manevi gelişmemize ve siyaseten yükselmemize engel olmaya çalışan bir kriz ortadan kaldırılabirirse, çok geçmeden yabancılartarafından başka bir krizin ortaya çıkması çabaları ihtimal dahilindedir.

Müellif burada yakın geçmişte defalarca meydana geldiği üzere, yabancılardan bizde siyasi çürüme meydana getirdiğini umut ettiğine dikkat çekmiştir. Onlar, oluşan felaketlerin ve sıkıntıların giderilmesi esnasında manevi organımızın felç olmasını umut etmişler, yükselişimiz ve gelişmemiz hususundaki çabalarımızın boşa çıkmasını arzu etmişler.

Müellife göre, siyasetin çürümesinin başlıca nedenlerinden biri de şahsi ihtiraslardaki kırgınlıktır. Meşrutiyet'in İlanı Türk hukuk egemenliğinin paylaşılması düşüncelerini engellemiştir. Ondan sonra paylaşmaya teşebbüs eden yabancılar bizde siyasi çürüme eserleri görerek ümidini tazelemiş ve içimizdeki nifak ateşini körüklemiştir. 31 Mart Vakası üzerine tekrar memleketlerimize göz dikmiştir. O olaydan sonra biz yine vatanseverlik dengesini ve ölçüsünü kaybetmişiz. Makam hırsı olanların⁴⁶⁵ basireti bağlandığından etraflarında kurulan tuzakları fark edememişler. Sonuç itibariyle artık partililik/fırkacılık da bölücülük haline getirilmiştir.⁴⁶⁶

O zamanın resmi görevlileri eğlencealemine kendini kaptırdığı için Trablusgarp Savaşı ve devamında Balkan Savaşları ortaya çıkmış ve büyük bir kıtlığa sebep olmuştur. Harb-i Umumi döneminde bile nefsanî eğlencelere düşkünlükler görülmüş ve çok geçmeden vatandaşın dağılmanın belirtileri ve çürümenin işaretleri ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine kıymetli topraklar elden çıkmış ve pek çok Türk kanı dökülmüştür.⁴⁶⁷

Müellife göre belalar ve afetler giderildikten sonra Irak sınırlarımızın gerisinde maddi tamirat, irfani ve sosyal ıslahat, yeniliğin meydana gelmesine ve kuvvet sebepleri teminine yoğun çaba sarf etmek ve zaman ayırmak mecburiyeti vardır.

Müellif bu sorunlardan çıkış yolu için şu önerilerde bulunmaktadır: Müellif zorunlu olarak yapılması gereken şeyin medeni insan olarak mertçe, fedakarca, vatanperverce ve uyum ile

⁴⁶⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 91-92.

⁴⁶⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 92.

⁴⁶⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 92-93.

⁴⁶⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 93.

çalışarak nefsi his ve hevesleri kontrol ederek ÷lkemize düzen vermek, yükselme sebeplerini durmaksızın desteklemeye çalışmak ve uluslararası alanda olumlu etkiler oluşturacak şekilde itibar alanını genişletmek olduğunu ifade etmektedir.

Müellifin tespitlerine göre şahsî ihtiraslar siyasi çürümelerin başlıca sebeplerindendir. Şahsi ihtirasın çirkin bir genişlemesi öteden beri doğu dünyasının sosyal hastalıklarından birisiymiş.⁴⁶⁸ Bununla yüceğönüllülük ve fedakarlık hisleri sarsılır, demokrasiye yakışmayan sunum ve saygı hedefleri vatandaşları birbirinden ayırır. Belirli mesleğin dışına atılanlar çoğalır. Şahsi ihtirasların oluşturduğu siyasi ve sosyal çürüme tabiatıyla milli oynak ve kararsızlıkla sonuçlanır. Bekleyen fırsat yabancılar ve muhalif vesileler elverdikçe zarar vermedarbesi atmakta gevşeklik göstermez.

Müellif bu makalede, yabancıların Türklere ilişkin bakış ve değerlendirmelerine de yer vermektedir:

“Türk halkının büyük milletlere has olan bir çok itibarlı özelliklere sahip olduğu halde hükümet idaresini dönemin medeniyeti ile bağlantılı şekilde çare ve çözüm sunamadığına”⁴⁶⁹

hayret edenler olmuştur. Bugün Türk halkı kendi alın yazılarının tayini konusunda gerekli olan kontrol hakkını gerçekleştirecek derecede bir uyanıklık kuvveti kazanmak üzeredir. Bununla birlikte vatanın faydasının hakiki gerekliliği hakkında âhenk meydana getirebilir. Kişilerin vatan işlerinde duygu birliğiyle uyumlu bir şekilde hareketin yolunu bilmesi takdirinde barış ve huzurun kerametini kendilerinden bilmeye başlarlar. Önemli işlerin idaresine olan liyakat dageçmişte olduğu gibi “bir şeyi güzel bir nedene yormak”⁴⁷⁰ ile belirlenmez. Bazı gazetelerin tarafkarlık propagandaları ile tanınmışlık durumunu ve yöneticilik liyakati gerçekleşmez. Bütün bunların çözümü müellife göre, çok okumak çok tecrübe edinmek, tecrübeli olmak ve işler ve eşyâdan, şahıslar ve durumlardan iyi anlamak ve özellikle idari ve siyasi hayatın bütün aşamalarında çok sağlam bir meslek ahlakı takip etmekle mümkün olabilir. Yakın zamanlara kadar bu hükümdarın makamları tecrübeyi önemsemiştir. Bilmeyi başaranların geniş ve çeşitli tecrübelerin bahsettiği vasıtalardan donanımlı olan yabancıların aleyhimizde oluşturacakları tedbirlerin mahiyetlerini eksik bilgiler ve kıt tecrübelerden dolayı çok defa pek geç fark edilmiştir.

Müellife göre, Türk milletinin diğer milletler karşısındaki durumunun belirlenmesi ve dönüşmesinde uzun senelerden beri pek büyük ilgi gösteregelmiş olan İngiltere’nin doğuda ve batıda takip edegeldiği hareket sınırları harekâtı ciddi bir güç ve uzmanlığı kapsayan bir nitelik ile kuşatabilen devlet adamlarımız hakkındaki tarihi tanıklık çok zayıftır. Milletlerarası ortaya çıkan çekişmeler derme çatma bilgiler çok zayıftır. Milletlerarası ortaya çıkan çekişmelerde ve Türkiye ile İngiltere arasında yaşanan uygulamalarda derme çatma malûmât; kulaktan duyma yüzeysel şeyler, gazetelerden toplama haberleri, rivayetleri ile

⁴⁶⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 93.

⁴⁶⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 94.

⁴⁷⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 94.

Türk hukuku savunulamaz. Türk ve İngiliz ilişkilerinin seyrinde dikkate değer bir durum vardır. O da İngilizlerin Türk işleriyle meşgul olan resmi hizmetlerinde kararlı sıralı, düzgün niteliği bulunmasıdır. Halbuki bizim taraftan müvekkil oluşturulan tarafından çok kere “idâre-i maslahat”⁴⁷¹ düzeysizlikleri gösterilmiştir. Bu düzeysizlikten dolayı geçmişte bazen kullanma siyaseti takip edilmiştir. Bazen de İngiliz zamanı belli eğilimler karşılığında hayırsızlık veya kaygısızlık tavırları gösterilmiştir. Halbuki o konudaki Türk milletinin siyasetiyoldaşlığın desteklenmesi veya kullanılmışlığın sağlanması değil aksine mantıklı, temkinli ve ihtiyatlı şekillerde kötülüğü uzaklaştırma ilkesine dayandırmaktır.

Müellif zorunlu itiraf olarak şunları söylemektedir:⁴⁷² Bu millet dünyada hak ettiği yeri hala görememektedir. Oysa batı ve doğuda itibarımızı arttıracak acil tedbir ve uygulamalara ihtiyaç vardır. Amerika’da en küçük bir Avrupa devleti kadar bir konum ve statüye sahip değiliz. Orada her kötü niyetli rakip hiçbir karşılık görmeden bize karşı niyetini yayıyor ve destekliyor. Menfaatlerimizin korunması hususunda Amerika’da da acil çaba sarf edilmelidir.

Yeni dünyanın halkı eski dünyanın bu köşesindeki insan fertlerinden hayli uzak düştüğü için aradaki ayrılık gayrılık çoktur. Zengin, ilerleyen ve teşebbüs sahibi o halk giderek başka memleket halklarının alın yazısında artan ilgi göstermektedir. Hatta Amerikalıların önemli bir doğu blokunda özellikle yakın doğuda, bazı insanlık zafiyetinin gerçekleşmesinde manevi sorumlulukları olduğuna ilişkin bir zihniyet de oluşmuştur. Körü körüne Türk’e karşı kötü niyet beslemek, Ermeniye yönelme ve diğer doğu Hristiyanlarına merhamet göstermek arasında haksız bir çelişki vardır. Bunun koşulsuz insanlık vazife aykırılıklarını iddiada kendimizi haklı gördük. O karşıtlıkla bu taraftarlığın sırf propaganda aldatma telkinlerinden ileri geldiğini biliyoruz. Bu nedenle Amerikalıların insani vazifelerinde daha doğru bir istikamet tutacaklarını temenni ediyoruz. Amerika’da Türklere karşı kötü niyetlerin talihsizliklerin büyük bir kısmı İngiliz emperyalizm faaliyetinin sonuçlarındandır. Bir Türk olarak otuz yıldan beri bu konular üzerine dikkat çektim ve kanaat getirdim.

Müellife göre Amerika’da bir çok kilise erbabının ve özellikle misyonerlerinaleyhimizdeki taassub dolu düşüncelerinin ısrarlı bilgilendirmelerde de İngiliz emperyalizminin parmağı aranmalıdır.⁴⁷³

Geçmişte herhangi bir siyasi gaye ile İngiliz emperyalizmi milletimiz aleyhinde teşebbüslerde bulundu ise Canterbury başpiskoposu bu gizli teşebbüslerden haberdar olmuştur. İlgili diğer önemli papazlarla birlikte “doğu Hristiyanlarından falan ve filan millete karşı Türklerin işledikleri öldürme ve vahşet dolu akın ve yağmalarından dolayı”⁴⁷⁴Hristiyanlık adına mücadele kapısı açmıştır. Bu hususta yapılacak ilk işlerden uzak olmak üzere Amerika’daki kilise ehlini birlikte faaliyet yapmaya sevk etmiştir. Vefat eden Gladston’un “Bulgarlara Mezâlim”⁴⁷⁵ adıyla

⁴⁷¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 95.

⁴⁷² Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 96.

⁴⁷³ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 97-98.

⁴⁷⁴ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 98.

⁴⁷⁵ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 98.

başlayan mücadelesinden beri silsile ile yapılan gösterilervesilesiyle Türkler aleyhinde İngiltere ve Amerika'daki kiliselerde edilen lanetler, mitinglerde savrulan küfürler ve gazetelerde yazılan ithamlar hemen değişmez, tek düze gibi meydana gelmeye devam etmiştir.

Müellif, doğudaki ilişkilerimizi de şöyle değerlendirmiştir:⁴⁷⁶

Burada “doğudan”dan kastedilen uzak doğu değildir. Vatanın doğu bölgeleri Avrupalı rakipler tarafından âdeta kuşatılmıştır. Mısır, Filistin, Arap Yarımadası ve özellikle Irak bize çok yabancı memleketlermiş gibi görünmektedir. Bu bölgelerde bunca maddi nüfuza ve manevi itibara sahip Türk milletinin fertleri efradı için oraları adeta “yasaklanmış topraklar/arz-ı memnû”⁴⁷⁷ halinde tutulmak istenmiştir. Hindistan ile ilişkilerimiz ise devam etmemiş ve tamamen kesintiye uğramıştır. Doğuda Türkler adına bu başarısızlık ilişkiler bakımından önem eksikliği olarak anlaşılmamalıdır. Doğudaki kuşatılmış temkin ve kararlılık ile bu olumsuzlukların çözümüne yönelik çalışmalar yapmak her şeyden önce Türklere ait sorumluluktur. Bumeselenin öneminden dolayı müellif, bu makalenin son konularını doğu ilişkilerini tahsis etmiştir.

Özet ve son söz olarak müellif şu tespitle bu makaleyi bitirmiştir:⁴⁷⁸

Yardım faaliyetini batıda ve doğuda göstermeyen, dünyanın dört bir tarafında rekabet edecek tarz ile nüfuz ve güç alanının genişletilmesi için mücadele eden bir milletin kendi dış sınırlarındaki egemenlik gücü ile yabancılar daha yakından ilgilenebilir.

3.11.2. “Sonuca Dair Bazı Düşünceler” başlıklı makalenin özet değerlendirmesi

1- Müellifin kaleme aldığı bu makale, İngiltere'nin doğusunda hükmünü infaz etmek ve özellikle Türklerin doğu dünyasında meydana gelen güçlerini ve varlıklarını sarsmak için oluşturulan harekâtını eleştirmek için Avrupa'da yazılan ve Mısır'da yayımlanan son çalışmasıdır. Müellif otuz senelik zaman sürecinde yapageldiği bu eleştirisinde kendisini bir Türk propogandacısı olarak görmüş ve bunları vicdanının sevki ile yaptığını itiraf etmiştir. Bu duygusal vazifesini, babadan dedeye bu vatanın evladı olduğundan dolayı yaptığını ifade etmiştir. Bunları yaparken resmi makam sahibi olan vatandaşlardan faaliyetleri hususunda gayret ilhamı almadığı gibi onlara bu konuda ricada bulunmamıştır. Yaptığı eleştirilerin bedellerini ödemiş olan müellif, pek çok engeller ve zorluklar yaşamıştır. Müellif, engelleri çıkaran kimselerin eleştirdiği yapancılar olmadığına dikkat çekmiştir.

2- Müellife göre her millet arasında bilerek veya bilmeyerek yabancı taraftarlığı gösteren bireysel şahıslar vardır. Kendi milletinden ve devletinden zorluklarla karşılaşan müellif, bazı İngiliz memurların düşmanlığına da maruz kaldığını söylemiş ve “Muâırız muâırıza rahmet

⁴⁷⁶ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 98-99.

⁴⁷⁷ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 99.

⁴⁷⁸ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 99.

okumaz"⁴⁷⁹ atasözüne atıf yaparak konuya açıklık getirmiştir. Müellif, sonradan maruz kaldığı engeller sebebiyle umutsuzluğa kapılmadan mesleki işlerine devam etmiştir. Müellifin eleştirilerde ısrarlı olması bağnazca bir milliyet taassubundan kaynaklanmış değildir. Dünyayının belli yerlerini gezmiş, farklı milletlerden insanlarla tanışmış ve onlarla teşriki mesaide bulunmuş olan müellif, hiçbir millet hakkında olumsuz duygular beslememiştir.

3- Türk milleti ile özel durumu olan müellifin, içlerinde uzun yıllar yaşadığı İngiliz milleti ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

Müellif, sadece İngiliz emperyalizminin doğu milletleri üzerine takip edip uyguladığı egemenlik çalışmalarının olumsuz etkilerini karşı memnuniyetsizliğini ifade etmiştir. Kendisini daha zeki ve akıllı sayanlara karşı kendisinin de onlar kadar bu konularda yetenekli olduğuna dikkat çekmiştir. Müellif, Türkler gibi tam bağımsızlığını silahlı koruyabilen bir milletin egemenliğini İngiliz cihangirliğinin dayanma duygusu ile anlayamayacağı hakkındaki eski düşüncesini değiştirecek hiçbir emâre görmediğini vurgulamaktadır. Müellif, makam sahibi olanlarla yakinen tanışıklığı olmadığından söz konusu cihangirlik yönünden muhtemel sûikastlere karşı alınması gereken zorunlu ve etkili tedbirler hakkında fikirlerin gereğini yerine getirebilecek bir yetki veya konuma sahip değildir. Cumhuriyet egemenlik usûlünün gerektirdiği olgun bir demokrasiden oluşan düşünce hürriyetinin gerçek anlamı, bir tarafı destekleyerek yorumlar yapılmadıkça, millet fertleri yönünde düşüncelerini ifade ve hareket noktasını yayımlanmış sayfalar ile müellifin infaz etmeye çalışması için bir engel bulunmamaktadır.

4- Müellif, bu konudaki düşüncelerini şöyle sürdürmektedir:

Bu makaledeki ikaz sözünü okuyan vatandaşların yeterli göreceği üzere asrın bayındırlığından çoğunlukla mahrum kalmakla beraber dünyadaki öneminin olağanüstü olduğu bilinen vatanımızın geri kalan kısmını da bize çok görenlerin kabul edilemez düşüncelerinden somut bilgi, belge ve alametler oluşmaktadır. Barış ve huzur içinde maddi-manevi gelişmemize ve siyaseten yükselmemize engel olmaya çalışan bir kriz ortadan kaldırılabiliirse, çok geçmekden yabancılar tarafından başka bir krizin ortaya çıkması çabaları ihtimal dahilindedir.

5- Müellif burada yakın geçmişte defalarca meydana geldiği üzere, yabancıların bizde siyasi çürüme meydana getirdiğini umut ettiğine dikkat çekmiştir. Müellife göre onlar, oluşan felaketlerin ve sıkıntıların giderilmesi esnasında manevi organımızın felç olmasını umut etmişler. Yükselişimiz ve gelişmemiz hususundaki çabalarımızın boşa çıkmasını arzu etmişler.

6- Müellife göre, siyasetin çürümesinin başlıca nedenlerinden biri de şahsi ihtiraslardaki kırgınlıktır. Meşrutiyetin ilanı Türk hukuk egemenliğinin paylaşılması düşüncelerini engellemiştir. Ondan sonra paylaşmaya teşebbüs eden yabancılar bizde siyasi çürüme

⁴⁷⁹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 90.

eserleri görerek ümidini tazelemiş ve içimizdeki nifak ateşini körüklemiştir. 31 Mart Vakası üzerine tekrar memleketlerimize göz dikmiştir. O olaydan sonra biz yine vatanseverlik dengesini ve ölçüsünü kaybetmişiz. Makam hırsı olanların basireti bağlandığından etraflarında kurulan tuzakları fark edememişler. Sonuç itibariyle artık particilik/fırkacılık da bölücülük haline getirilmiştir.

7- O zamanın resmi görevlileri eğlence alemine kendini kaptırdığı için Trablusgarb Savaşı ve devamında Balkan Savaşları ortaya çıkmış ve büyük bir kıtlığa sebep olmuştur. Harb-i Umumi döneminde bile nefsanî eğlencelere düşkünlükler görülmüş ve çok geçmeden vatanda dağılmanın belirtileri ve çürümenin işaretleri ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine kıymetli topraklar elden çıkmış ve pek çok Türk kanı dökülmüştür.

8- Müellife göre belalar ve afetler giderildikten sonra Irak sınırlarımızın gerisinde maddi tamirat, irfani ve sosyal ıslahat, yeniliğin meydana gelmesine ve kuvvet sebepleri teminine yoğun çaba sarf etmek ve zaman ayırmak mecburiyeti vardır.

9- Müellif, bu sorunlardan çıkış yolu için zorunlu olarak yapılması gereken şeyin medenî insan olarak mertçe, fedakarca, vatanperverce ve uyum ile çalışarak nefsi his ve hevesleri kontrol ederek ülkemize düzen vermek, yükselme sebeplerini durmaksızın desteklemeye çalışmak ve uluslararası alanda olumlu etkiler oluşturacak şekilde itibar alanını genişletmek gerektiğini ifade etmiştir.

10- Müellifin tespitlerine göre şahsî ihtiraslar siyasi çürümelerin başlıca sebeplerindendir. Şahsî ihtirasın çirkin bir genişlemesi öteden beri doğu dünyasının sosyal hastalıklarından biridir. Bununla yüce gönüllülük ve fedakarlık hisleri sarsılır, demokrasiye yakışmayan sunum ve saygı hedefleri vatandaşları birbirinden ayırır. Belirli mesleğin dışına atılanlar çoğalır. Şahsî ihtirasların oluşturduğu siyasi ve sosyal çürüme tabiatıyla milli oynak ve kararsızlıkla sonuçlanır. Bekleyen fırsat yabancılar ve muhalif vesileler elverdikçe zarar verme darbesi atmakta gevşeklik göstermez.

11-Müellife göre sorunların çözümü, çok okumak çok tecrübe edinmek, işler ve eşyâdan, şahıslar ve durumlardan iyi anlamak ve özellikle idari ve siyasi hayatın bütün aşamalarında çok sağlam bir meslek ahlakı takip etmekle mümkün olabilir. Yakın zamanlara kadar bu hükümdarın makamları tecrübeyi önemsemiştir. Bilmeyi başaranların geniş ve çeşitli tecrübelerin bahşettiği vasıtalardan donanımlı olan yabancıların aleyhimize oluşturacakları tedbirlerin mahiyetlerini eksik bilgiler ve kıt tecrübelerden dolayı çok defa pek geç fark edilmiştir.

12- Müellife göre, Türk milletinin diğer milletler karşısındaki durumunun belirlenmesi ve dönüşmesinde uzun senelerden beri büyük ilgi göstermiş olan İngiltere'nin doğuda ve batıda takib edegeldiği hareket sınırları harekâtı ciddi bir güç ve uzmanlığı kapsayan bir nitelik ile kuşatabilen devlet adamlarımız hakkındaki tarihi tanıklık çok zayıftır. Milletlerarası ortaya çıkan çekişmelerde ve Türkiye ile İngiltere arasında yaşanan uygulamalarda derme çatma

malûmât; kulaktan duyma yüzeysel şeyler, gazetelerden toplama haberleri, rivayetleri ile Türk hukuku savunulamaz.

13- Türk ve İngiliz ilişkilerinin seyrinde dikkate değer bir durum vardır. O da İngilizlerin Türk işleriyle meşgul olan resmi hizmetlerinde kararlı sıralı, düzgün niteliği bulunmasıdır. Halbuki bizim taraftan müvekkil oluşturulan tarafından çok kere “idâre-i maslahat”⁴⁸⁰ düzeysizlikleri gösterilmiştir. Bu düzeysizlikten dolayı geçmişte bazen kullanma siyaseti takip edilmiştir. Bazen de zamanı belli eğilimler karşılığında kaygısızlık tavırları gösterilmiştir. Halbuki o konudaki Türk milletinin siyaseti, yoldaşlığın desteklenmesi veya kullanılmışlığın sağlanması değil aksine mantıklı, temkinli ve ihtiyatlı şekillerde kötülüğü uzaklaştırma ilkesine dayandırmaktır.

14- Müellif zorunlu itiraf olarak şunları söylemektedir:

Bu millet dünyada hak ettiği yeri hala görememektedir. Oysa batı ve doğuda itibarımızı arttıracak acil tedbir ve uygulamalara ihtiyaç vardır. Amerika’da en küçük bir Avrupa devleti kadar bir konum ve statüye sahip değiliz. Orada her kötü niyetli rakip hiçbir karşılık görmeden bize karşı niyetini yayıyor ve destekliyor. Menfaatlerimizin korunması hususunda Amerika’da da acil çaba sarf edilmelidir.

15- Yeni dünyanın halkı eski dünyanın bu köşesindeki insan fertlerinden hayli uzak düştüğü için aradaki ayrılık gayrılık çoktur. Zengin, ilerleyen ve teşebbüs sahibi o halk giderek başka memleket halklarının alın yazısında artan ilgi göstermektedir. Hatta Amerikalıların önemli bir doğu blokunda özellikle yakın doğuda, bazı insanlık zafiyetinin gerçekleşmesinde manevi sorumlulukları olduğuna ilişkin bir zihniyet de oluşmuştur. Körü körüne Türk’e karşı kötü niyet beslemek, Ermeniyeye yönelme ve diğer doğu Hristiyanlarına merhamet göstermek arasında haksız bir çelişki vardır. Bunun koşulsuz insanlık vazife aykırılıklarını iddiada kendimizi haklı gördük. O karşıtlıkla bu tarafgirliğin sırf propaganda aldatma telkinlerinden ileri geldiğini biliyoruz. Bu nedenle Amerikalıların insani vazifelerinde daha doğru bir istikamet tutacaklarını temenni ediyoruz. Amerika’da Türklere karşı kötü niyetlerin talihsizliklerin büyük bir kısmı İngiliz emperyalizm faaliyetinin sonuçlarındandır. Bir Türk olarak otuz yıldan beri bu konular üzerine dikkat çektim ve kanaat getirdim.

16- Müellife göre Amerika’da bir çok kilise erbabının ve özellikle misyonerlerin aleyhimizdeki taassub dolu düşüncelerinin ısrarlı bilgilendirmelerde de İngiliz emperyalizminin parmağı aranmalıdır.

17- Geçmişte herhangi bir siyasi gaye ile İngiliz emperyalizmi milletimiz aleyhinde teşebbüslerde bulundu ise Canterbury baş piskoposu bu gizli teşebbüslerden haberdar olmuş ve Hristiyanlık adına mücadele kapısı açmıştır.

⁴⁸⁰ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 89.

18- Vatanın doğu bölgeleri Avrupalı rakipler tarafından âdeta kuşatılmıştır. Mısır, Filistin, Arap Yarımadası ve özellikle Irak bize çok yabancı memleketlermiş gibi görünmektedir. Bu bölgelerde bunca maddi nüfuza ve manevi itibara sahip Türk milletinin fertleri efradı için oraları adeta “yasaklanmış topraklar/arz-ı memnû”⁴⁸¹ halinde tutulmak istenmiştir. Hindistan ile ilişkilerimiz ise devam etmemiş ve tamamen kesintiye uğramıştır. Doğuda Türkler adına bu başarısızlık ilişkiler bakımından önem eksikliği olarak anlaşılmamalıdır. Doğudaki kuşatılmış temkin ve kararlılık ile bu olumsuzlukların çözümüne yönelik çalışmalar yapmak her şeyden önce Türklere ait sorumluluktur.

19- Özet ve son söz olarak müellif şu tespitle bu makaleyi bitirmiştir:

Yardım faaliyetini Batı’da ve Doğu’da göstermeyen, dünyanın dört bir tarafında rekabet edecek tarz ile nüfuz ve güç alanının genişletilmesi için mücadele eden bir milletin kendi dış sınırlarındaki egemenlik gücü ile yabancılar daha yakından ilgilenebilir.

⁴⁸¹ Halil Halid, *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 99.

SONUÇ

III. Murad döneminde ilk İngiliz elçisinin İstanbul'a gelmesiyle başlayan resmi ilişkiler, III. Mehmed Dönemi'nde İngiliz tüccarlarına ticaret izninin verilmesiyle hızla gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleriyle yaptığı savaşlar sonucu, İngiltere Hükümeti'nin giriştiği arabuluculuk girişimleri, İngiltere'nin Osmanlı Hükümeti yanındaki konumunu güçlendirmiştir. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin dış siyasetini oluşmasında, gelişmesinde ve yönlendirilmesinde İngiltere'nin etkisi önemli ölçüde artmaya başlamıştır. "Şark/Doğu Meselesi" çerçevesinde meydana gelen ilişkiler, Avrupa büyük devletleri arasındaki ekonomik ve politik rekabete büyük ivme kazandırmış olduğundan dolayı Osmanlı-Avrupa ilişkileri, İmparatorluğun varlığı ve geleceği yönünden son derece önemlidir.

Mısır üzerinden Asya'yı kendi mülkü haline getirmek isteyen, İngiltere'yi Hindistan'da çökertmek emeli taşıyan Napolyon'un "Doğu Projesi", Fransa ile İngiltere ve hatta Ruslar arasındaki rekabeti iyice arttırdığı gibi, Osmanlı Devleti'nin zayıflığını da iyice ortaya koymuştur.

İngiltere, Doğu'da bir müstemleke imparatorluğu kurduğu günden beri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne taraftar bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne en büyük tehdidi Avrupa'nın büyük devletlerinden birinin veya birkaçının desteklediği milliyetçi hareket ve isyanların oluşturduğu da bir gerçektir. Özellikle İngiltere, Napolyon'un Mısır'ı istilâsından (1798), Paris Barışı'na (1856) kadar geçen zaman içinde "Şark/Doğu Meselesi"ni ilgilendiren durumlarda son derece duyarlı davranmış, olayları kendi ekonomik ve politik çıkarları doğrultusunda halletmeye çalışmış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur.

Müellife göre genel anlamda emperyalist yaklaşımları, özel olarak da Müslüman devletlere karşı da sömürgeci tutum içerisinde olması ve Müslüman ülkelerin temel hak ve özgürlükler yönüyle gelişmesini istememesi nedeniyle İngiltere'nin dışardan iyilik gibi görülen vasıflarının gerçek bir iyilik hali olmadığı görüşündedir. Bu bağlamda İngiltere-Türkiye ilişkileri sınırlı düzeyde dostane olarak nitelendirilebilse de ağırlıklı olarak ilişkiler düşmanlık çizgisinde ilerlemiştir.

İngilizler dünyanın en önemli Müslüman ülkelerinde önemli bir statüye elde ettikten sonra doğu iklim bölgesindeki diğer Müslüman ülkelerle de bağlantılar kurmuştur. Bunu yaparken Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki Müslüman ülkelerin nüfuzunu da kullanmıştır. Böylece dönemin doğu politikasının temel kurallarından birinin esasını tespit etmiş, bu sayede doğu milletlerini ve kabilelerini birbirleri aleyhinde kullanmıştır.

Doğu bloğundaki bölgelere egemen olma emellerini hayata geçirmek isteyen emperyalizm, Türkiye'yi her bakımdan güçsüz görmek istemiştir. Emperyalizm çoğu kere yabancı hasımlarımıza destek vermiş, Balkanlarda egemenliğimiz altındaki topraklarla çatışması

halinde, İngiliz diplomasisi bu konularda hep ikircikli bir tavır ortaya koymuştur. Uluslararası anlaşmazlıklarda İngiliz devlet yetkilileri ve basını genellikle ülkemizin rakiplerini destekler tarzda bir strateji içinde olmuştur. İngiltere uzun zamandan beri Türkiye'nin gayrimüslim unsurları üzerinden farklı stratejiler geliştirmiş, Meşrutiyetten sonra da Müslüman vatandaşlarımız arasında Türk ırkından olmayan unsurlar lehinde koruma refleksi göstermeye başlamıştır.

İngiliz emperyalizmi, Hint Müslümanlarının Türklerle aralarındaki kardeşlik ve dostluk duygularını engellemeye yönelik politikalar geliştirme çabası içinde olmuştur. İngiliz emperyalizminin Türklere yönelik ortaya koyduğu sinsi ve planlı faaliyetleri devam ederken, dönemim yöneticileri olanlar karşısında gereken özeni gösterememiştir. Doğudaki İngiliz emperyalizminin memleketimizin geleceğine yönelik ciddi tehlike oluşturduğu, yaşanan acı tecrübelerden sonra anlaşılmıştır. İngiliz emperyalizminin Musul'u ele geçirme motivasyonu, temelde petrol kaynaklıdır. Kadim medeniyet tarihine göre Dicle ve Fırat iktisadi ve askeri açıdan Nil Nehri kadar önemlidir. Nil'in kaynakları Sudan'dan geçtiği için İngiliz emperyalizmi orayı da ele geçirmek istemiştir. Musul meselesinde Milletler Cemiyeti'nin yaklaşımları da hep İngiliz emperyalizmini destekleyen bir çizgide olmuştur.

Müellife göre genel olarak doğu dünyasının hukuk ve özgürlük düşüncesi veya müslüman dünyanın tek tip olma çabası ve giderek dayanışmanın zayıflaması ile birlikte doğu coğrafyasında batıların zaman içinde bölgede egemenliğini kurması, ağırlıklı olarak doğu siyasetinde batıların profesyonel ve sistemli çalışmaları tarihi olarak bir realitedir.

Geniş bir coğrafyada varlık gösteren sonuç itibariyle zayıflayan Osmanlı Devleti'nin, giderek güçlenen bazı Avrupa devletlerinin aleyhte propagandaları sayesinde imparatorluk topraklarında yaşayan farklı etnik kökene sahip milletlerin özellikle İslam'ın aleyhinde kışkırtmalar yaparak güçten düşürme çalışmaları yapılmıştır. Sonuçta itibariyle o devletler girişimlerinde başarılı olmuştur.

Müellif, bu sorunlardan çıkış yolu için zorunlu olarak yapılması gerekenin, medeni insan olarak mertçe, fedakarca, vatanperverce ve uyum ile çalışarak nefsi his ve hevesleri kontrol ederek ülkemize düzen vermek, yükselme sebeplerini durmaksızın desteklemeye çalışmak ve uluslararası alanda olumlu etkiler oluşturacak şekilde itibar alanını genişletmek olduğuna dikkat çekmiştir. Müellife göre sorunların çözümü, çok okumak çok tecrübe edinmek, işler ve eşyâdan, şahıslar ve durumlardan iyi anlamak ve özellikle idari ve siyasi hayatın bütün aşamalarında çok sağlam bir meslek ahlakı takip etmekle mümkün olabilir.

Her ne kadar bu eserde müellif, kendi dönemi itibariyle İngiliz-Türkiye ilişkilerine dair tespit ve değerlendirmeler yapmış olsa da zamanın ruhunu iyi okuması ve entelektüel birikime sahip olması nedeniyle, o döneme ait yaklaşımları günümüze hatta geleceğe de ışık tutacak nitelikte ve mahiyettedir.

KAYNAKÇA

- Abdülhak Şinasi (1931), "Darü'l-fünûn' un Tazimi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Mart 1931.
- Abdülhak Şinasi (1931), "Halil Hâlid Bey", *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Mart 1931.
- Afyoncu, Erhan, (2002). *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa, (1980). *Ma'rûzât*, Hız: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa, (2008) *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 2, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ahmet İhsan (1931), "Halil Halit Merhum", *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Nisan 1931.
- Akpınar, Mahmut, (2017). "XIX. Yüzyılda Batı ile İlişkilerde Osmanlı Şehbendirlikleri", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 41, sy. 2, 127-144.
- Aksoy, Nazan, (2004). *Rönesans İngiltere'sinde Türkler*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akşin, Sina, (1995). *"Osmanlı Devleti 1600-1908" Türkiye Tarihi*, C. 3, Ankara: Cem Yayınevi.
- Anderson, Matthew Smith, (2001). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar Arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- Armaoğlu, Fahir, (1997). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Baktır, Hasan, (2017). Türkler ve İngilizler; Tarihte İlk Münasebetler, *International Journal of Social Science*, sy. 63, 169-179.
- Berkes, Niyazi, (2013). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Burian, Orhan, (1951). Türk – İngiliz Münasebetinin İlk Yılları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 9/sy.1-2, 1-41.
- Cezar, Mustafa, (1959). *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 3, İstanbul: Tan Matbaası.
- Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, (1903). *The Diary of a Turk*, Londra: Adam and Charles.
- Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, (2005). *Türk ve Arap*, Hız. M. Ertuğrul Üstündağ, İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid, (1341). *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, İstanbul: Yeni Matbaa.
- Çerkeş Şeyhizâde Halil Halid, (1906). *Cezayir Hatıratından*, Kahire: Matba'a-i İctihad.
- Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, (1997). *Hilâl ve Haç Çekişmesi*, Hız. Mehmet Şeker - A. Bülent Baloğlu, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid, (2006). "Dersaadet'te Sırâtı müstakim Risâle-i Mu'teberesine", Sırât-ı Müstakim, Hız. M. Ertuğrul Üstündağ, C. 5, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayını.
- Develioğlu, Ferit, (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Every, Edvard, (2005). Asuriler, Çev. Yrd. Doç. Dr. Sami Kılıç, *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, sy. 1, 97-106.
- Goffman, Daniel, (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660*, Çev. Ayşe Başçı- Sander, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Gülsoy, Ersin, (2004). *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, İstanbul: Tatav-Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- İlke, Meryem, (2005). Emperyalizm Karşısı Bir İsim: Halil Halid Bey, *Bilim Sanat Vakfı Bülteni*, sy. 57, 74-86.

- İnalcık, Halil, (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, I, Editör: H. İnalcık-Donald Quataert, Çev: Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalcık, Halil, (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karaca, T. Niyazi, (2010). "Osmanlı Aydını Halil Halid Bey'in Emperyalizm'e Dair Düşünceleri ve İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone'a Anti- Emperyalist Tepkisi", XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1341-1357.
- Karaca, T. Niyazi, (2020). Dostluktan Çatışmaya: Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri *Journal of Anglo-Turkish Relations*, C. 1/sy. 1, 11-32.
- Karal, Enver Ziya, (1983). *Osmanlı Tarihi-Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, Enver Ziya, (2007). *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. 8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, Kemal H., (2004). *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karpat, Kemal, (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kuneralp, Sinan, (1970). Kostaki Musurus Paşa , *BELLETEN*, C. 34, sy. 135, 421-436.
- Kurdakul, Necdet, (1976). *Osmanlı İmparatorluğundan Ortadoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (2013). *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I (1580-1838)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lewis, Bernard, (2009). *Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, çev. Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Mantran, Robert, (1987). XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Değişmesi, *E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 3, sy. 1, 159-175.
- Mehmet Akif, (2016). "Halil Halid Bey'in İstifası", Sırat-ı Müstakim, Hız. M. Ertuğrul Üstündağ, C. 4, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayını.
- Merriman, John, (2018). *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Say Yayınları.
- Ortaylı, İlber,(2000). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özcan, Azmi,(1992). *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere: 1877-1914*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Özkan, Selim Hilmi, (2007). II. Viyana Kuşatması Sonrası Türk-İngiliz İlişkileri, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 18, 189-204.
- Öztürk, Kurtuluş (2005), *Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey: 1869-1931)* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Pamir, Aybars,(2002). Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı'ya Etkileri, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 51/ sy. 2, 79-119.
- Sander, Oral, (1987). *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sander, Oral, (2003). *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi.

Sarılioğlu, İrşat, (2019). Doğu Sorunu ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağımsızlığını ve Toprak Bütünlüğünü, Koruma Politikasının Oluşumu, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches*, C. 14, sy. 20, 2351-2380.

Sarıca, Murat, (1983). *Siyasal Tarih*, İstanbul: AR Basım Yayım ve Dağıtım A.Ş.

Sarıkoçuncu, Ali, (1994). Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi, *Askeri Tarih Bülteni*, sy. 36, 1-22.

Soysal, Mümtaz, (1957). İngiliz İşçi Partisi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 12, sy. 1, 74-91.

Şahin, Hasan, (2006). Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı'na Kadar), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, sy. 29, 213-237.

Şahiner, Yakup, Halil Halid Bey ve "Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedabir-i Siyasiyesi" Adlı Risalesi, *MECMUA Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, sy. 13, 224-245.

Şahiner, Yakup, Halil Halid Bey ve "Şehzade Cem Vak'asında Mesele-i Hamiyet" Adlı Risalesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 72, 315-335.

Şemseddin Sami, (1996). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Şirin, İ., & Kılıç, M., (2005). Halil Halid Efendi ve Osmanlı Londra Sefaretine Dair Bir Layiha. *OTAM*, sy. 18, 395-411.

Şirin, İbrahim, (2018). *İngilizlerin Osmanlı'yı Yarı Sömürgeleştirme ve Pazarlaştırma Stratejileri, Aktörler, Araçlar: Tüccardan Elçiye, İmtiyazdan Fuar'a*, 18. Türk Tarih Kongresi, 411-430.

Temel, Mehmet, (1998). Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere'nin Osmanlı Devletine ve Milli Mücadeleye Bakışı, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, sy. 1, 120-134.

TSKT, (1986). *Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Ankara: Gnkur. Basımevi.

Uçarol, Rifat, (1995). *Siyasal Tarih (1789 - 1994)*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Uzuçarşılı, İsmail Hakkı,(1949). Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk - İngiliz Münâsebatına Dâir Vesikalar, *Belleten*, C. 13, sy. 51, 573-648.

Uzun, Mustafa İsmet, (1997). "Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey", *DİA*, C. 15, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 313-316.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı,(2023). *Osmanlı Tarihi*, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yalçın, Durmuş (ve diğerleri), (2004). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Yenidünya, Süheyla, (2009). Kala'i Sultaniye Anlaşmasının Gizli Görüşmeleri, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, sy. 1, 309-325.

Yeşil, Şeyma (2013), *Çerkeşizâde Mehmet Tevfik Efendi ve Kasâid-i Tevfik'i* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. 6, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Zürcher, Erik Jan, (2004). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Acun, Ramazan Bernard Lewis, Türkiye Kaynakçası, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/kisi/98016/bernard-lewis>
- Ahışhalı, Recep, Ruûs, DİA, Erişim Tarihi: 04.07.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ruus>
- Albayrak, Kadir, Nestûrîlik, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesturilik>
- Arıkan, Zeki, Târîh-i Cevdet, DİA, Erişim Tarihi: 29.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarih-i-cevdet>
- Bastian, Adolf, Die Voelker des Oestlichen Asien, Google Kitaplar, Erişim Tarihi: 01.02.2024, https://books-google-com.translate.goog/books?id=ll0BAAAAQAAJ&printsec=frontcover&x_tr_sl=de&x_tr_tl=tr&x_tr_hl=tr&x_tr_pto=sc#v=onepage&q&f=true
- Baudier, Michel, Hiesioir Generale de la Religion des Turck, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Erişim Tarihi: 26.01.2024, <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=291130&dkymId=2547>
- Bettany, George Thomas, John Haviland, Ulusal Biyografi Sözlüğü, Erişim Tarihi: 29.01.2024, https://en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography,1885-1900/Haviland,John
- Beydilli, Kemal, Paris Antlaşması, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/paris-antlasmasi>
- Bilge, Mustafa L., Kızıldeniz, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kizildeniz>
- Bilge, Mustafa L., Kûtül'amâre, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutulamare>
- Blackett-Ord, Carol, Sir Valentine Chirol, Ulusal Portre Galerisi, Erişim Tarihi: 05.02.2024, <https://www.npg.org.uk/collections/search/personExtended/mp00871/sir-mary-valentine-ignatius-chirol?tab=biography>
- Blake, R. Norman William ve Blake, Baron, David Lloyd George, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2024, <https://www.britannica.com/biography/David-Lloyd-George>
- Bloch, Edgard, l'Histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-din'e Giriş, Internet Archive, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://ia801601.us.archive.org/27/items/introductionlh00blocoft/introductionlh00blocoft.pdf>
- Bozdemir, Zeynep, Halil Hâlid Bey ve Türk Dış Politikası, Yerli Düşünce, Erişim Tarihi: 12.07.2024, <https://www.yerlidusunce.com/halil-halid-bey-ve-turk-dis-politikasi/>
- Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Adolf Bastian, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Adolf-Bastian>
- Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Aleksey Grigoryevich, Kont Orlov, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Aleksey-Grigoryevich-Graf-Orlov>
- Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Canterbury, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/place/Canterbury-England>
- Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Charles Townshend, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Charles-Townshend-British-statesman>
- Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Daily Mail, Britannica, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://www.britannica.com/topic/Daily-Mail>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, David O. Selznick, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/David-O-Selznick>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Edmund Henry Hynman Allenby, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Edmund-Henry-Hynman-Allenby-1st-Viscount-Allenby>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, IV. William, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/William-IV-king-of-Great-Britain>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Liverpool, Britannica, Erişim Tarihi: 31.01.2024, <https://www.britannica.com/place/Liverpool-England>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Robert Gascoyne-Cecil, 1. Viscount Cecil, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Robert-Cecil>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Robinson Crusoe, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/topic/Robinson-Crusoe-novel>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Sir Austen Henry Layard, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Austen-Henry-Layard>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, Thomas, Kardinal Wolsey, Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Thomas-Cardinal-Wolsey>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, VI. Adrian, Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Adrian-VI>

Britannica, T. Encyclopaedia Editörleri, William Cecil, 1. Baron Burghley, Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.britannica.com/summary/William-Cecil-1st-Baron-Burghley>

Buzpınar, Ş. Tufan, Havran, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/havran>

Cartwright, Mark, Çev. Burak Yıldız, İngiltere Kralı VIII. Henry, Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-18637/ingiltere-kral-viii-henry/>

Çömez, Tugay, Osmanlı Aydınlarından Millî Bir Değer Halil Hâlid, Yerli Düşünce, Erişim Tarihi: 12.07.2024, <https://www.yerlidusunce.com/osmanli-aydinlarindan-milli-bir-deger-halil-halid/>

Demirci, Mustafa, Tikrît, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tikrit>

DİA Editörleri, Kıptîler, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiptiler>

Emecen, Ferudun, Akkâ, DİA, Erişim Tarihi: 31.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akka>

Ferudun Emecen, Niğbolu Savaşı, DİA, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/33/C33010784.pdf>

Ferwerda, Frank Fokke, Michel Baudier, DİA, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ baudier-michel>

Foot, M. Richard Daniell, William Ewart Gladstone, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/William-Ewart-Gladstone>

Grunwald, Leon K., Ernest Cassel, Jewish Virtual Library, Erişim Tarihi: 31.01.2024, https://www.jewishvirtuallibrary.org/cassel-sir-ernest-joseph#google_vignette

Guignes, Joseph de, Historie Generale des Huns, des Turcs, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=503421&materialType=NE&query=T%C3%BCrkler+ +G%C3%B6%C3%A7ler+ +Tarih>

Gündüz, Şinasi, Mecûsilik, DİA, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Mecusilik>

Güngör, Ali İsra, Pürten, Dergi Park Akademik, Erişim Tarihi: 10.07.2024, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/51845>

Halaçoğlu, Yusuf, Asîr, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/asir--suudi-arabistan>

Hanioğlu, M. Şükrü, Cemal Paşa, DİA, 01.02.2024, Erişim Tarihi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemal-pasa>

Harman, Ömer Faruk, Ahd-i Atîk, DİA, Erişim Tarihi: 02.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahd-i-atik>

Kiel, Michael, Teselya, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tesalya>

Kubbealtı Lugatı, Hayhuy, Erişim Tarihi: 10.01.2023, <http://www.lugatim.com/s/hayhuy>

Kut, Turgut, Bulak Matbaası, DİA, Erişim Tarihi: 01.02.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulak#2-bulak-matbaasi>

Küçüksipahioğlu, Birsal, Ninevâ, DİA, Erişim Tarihi: 02.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nineva>

Marchand, Leslie A., Lord Byron, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Lord-Byron-poet>

Matthews, Bay George, Prof. John Kenneth Haviland, National Air And Spaca Museum, Erişim Tarihi: 30.12.2022, <https://airandspace.si.edu/support/wall-of-honor/prof-john-kenneth-haviland>

McDowell, Edwin, Sir Moses I. Finley, Tha Newyork Times, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.nytimes.com/1986/07/11/obituaries/sir-moses-i-finley-a-scholar-in-the-classics.html>

McLellan, DT ve Feuer, Lewis S., Karl Marx, Britannica, Erişim Tarihi: 31.01.2024, <https://www.britannica.com/biography/Karl-Marx>

Mumcu, Ahmet, Dîvân-ı Hümâyûn, DİA, Erişim Tarihi: 26.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-i-humayun>

Mutter, Reginalt PC, Daniel Defoe, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Daniel-Defoe>

Myers, A. Reginald ve Morrill, John S., Henry VII, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Henry-VII-king-of-England>

Öz, Mustafa, Mütevekkil-Alellah, Yahyâ Hamîdüddin, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutevekkil-alellah-yahya-hamiduddin>

Özaydın, Abdülkerim, Aneze, DİA, Erişim Tarihi: 02.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/aneze--kabile>

Özcan, Azmi, Muhammed Ali, DİA, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-ali>

Özcan, Azmi, Şerîf Hüseyin, DİA, Erişim Tarihi: 08.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-huseyin>

Özervarlı, M. Sait, Muhammed Abduh, DİA, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-abduh>

Öztürk, Kurtuluş, Halil Hâlid Bey' dair röportaj, Yerli Düşünce, Erişim Tarihi: 12.07.2024, <https://www.yerlidusunce.com/halil-halid-bey-hakkinda-roportaj/>

Pehlivanlı, Hamit, David Lloyd George, Atatürk Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/david-lloyd-george-1863-1945/>

Singer, Isidore ve Zadoc, Kahn, David Léon Cahun, Jewish Encyclopedia, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/3902-cahun-david-leon>

Southgate, Donald, Lord Palmerston, Britannica, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Henry-John-Temple-3rd-Viscount-Palmerston>

Spencer, T. John Bew, Brown, . John Russell ve Bevington, David, William Shakespeare, Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/William-Shakespeare>

Sümer, Faruk, Abbasi, DİA, Erişim Tarihi: 31.01.2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbas-i>

Sümer, Faruk, Tatarlar, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tatarlar>

Şeşen, Ramazan, Cezîre, DİA, Erişim Tarihi: 02.01.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cezire>

Tapié, V. ve Ritter, Raymond., IV. Henry, Britannica, Erişim Tarihi: 13.11.2023, <https://www.britannica.com/biography/Henry-IV-king-of-France>

Timur, Taner, Joseph de Guignes, Taner Timur Tarih, Erişim Tarihi: 01.02.2024, <https://tanertimur.org/guignes-joseph-de/>

Uludağ, Mehmet Bülent, Manda Sistemi, Tübitak Popüler Bilim Yayınları, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/manda-sistemi>

Ulusal Portre Galerisi Editörleri, Sir Valentine Chirol, Ulusal Portre Galerisi, Erişim Tarihi: 05.02.2024, <https://www.npg.org.uk/collections/search/personExtended/mp00871/sir-mary-valentine-ignatius-chirol?tab=biography>

University of Toronto Libraries Editörleri, William Harborne, University of Toronto Libraries, Erişim Tarihi: 05.02.2024, <https://armorial.library.utoronto.ca/stamp-owners/HAR004>

Vikisözlük, Tenkil, Erişim Tarihi: 05.01.2023, <https://tr.wiktionary.org/wiki/tenkil>

Waardenburg, Jacques, Protestanlık, DİA, Erişim Tarihi: 25.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/protestanlik>

Yaşaroğlu, M. Kâmil, el-MEŞRİK, DİA, Erişim Tarihi: 14.11.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mesrik>

Yeni Akit Gazetesi Editörleri, Jön Türkler'in ihanetini görünce Abdülhamid'in yanında yer alan Halil Halid Bey kimdir?, Yeni Akit Gazetesi, Erişim Tarihi: 10.07.2024, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/jon-turklerin-ihanetini-gorunce-abdulhamidin-yaninda-yer-alan-halil-halid-bey-kimdir-528044.html>

Yılmaz, Metin, Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, Çankırı Postası, Erişim Tarihi: 23.12.2022, <https://www.cankiripostasi.com/cerkes-seyhizde-halil-hlid-bey-makale.418.html>

Yiğit, İsmail, Memlûklüler, DİA, Erişim Tarihi: 23.12.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/memlукler#1>

